

१.	आईचे डोळे	३
२.	पंचतारांकित गुहा.....	६
३.	ओव्हर प्रोटेक्टेड.....	८
४.	फक्त दहा मिनिटं... !.....	११
५.	लहान असण्यातलं सुख	१४
६.	कालाय तस्मै नमः.....	१७
७.	‘कांदेपोह्यां’तील कचकच	१९
८.	घराघरातल्या ‘अमृता’	२३
९.	आनंदाची अॅलर्जी	२६
१०.	मनगटतील कुंडली	२९
११.	‘ब्रेक’ के पहले.....	३२
१२.	मला काय मिळेल?	३६
१३.	मैत्रीतील लक्ष्मणरेषा	३९
१४.	आई नावाची मैत्रीण	४२
१५.	‘ब्लॉक’ झालेले फ्लॅट!	४५
१६.	गाव हरवलेला मामा	४८
१७.	टवटवीत वार्धक्य	५०
१८.	ती परत येईल का ?.....	५२
१९.	त्याचा होतो खेळ!	५५
२०.	ती छडी हरवलीय.....	५९
२१.	(एखादी तरी) स्मितरेषा.....	६३
२२.	त्यांची भाषा	६६
२३.	सावधान! विद्यार्थी ‘अॅडमिट’ होतोय !.....	६८
२४.	‘तो’ आणि ‘ते’	७१
२५.	अर्ध्या हळकुंडानं.....	७३
२६.	प्रतिबिंबाच्या प्रेमात	७६
२७.	घरातल्या घरात	७९
२८.	‘आई’ला पर्याय?	८५
२९.	बायकोचा राजीनामा	८८
३०.	गुंड शिजत ठेवलाय !.....	९१
३१.	जुनीच पत्रं पुन्हा पुन्हा.....	९४
३२.	रहस्य गुंत्याचं !.....	९७
३३.	या मकरंदचं काय करायचं?.....	१००
३४.	अध्यात्म : मनातील, जनातील !.....	१०३
३५.	दूर घर माझे !.....	१०६

३६. पाहुणे आणि पाहुणचार	१०८
३७. पाळणाघर : आधुनिक सुगरणीचा 'खोपा' !	११२
३८. रँगिंग हवे आहे ऊर्जेचे रूपांतरण.....	११५
३९. एक दिवस 'खऱ्या माणसां'चा !	११८
४०. जाणिवांचा दीपोत्सव.....	१२०
४१. सर्वात सुंदर स्त्रिया	१२३
४२. फक्त 'आपल्या' माणसांसाठीच !	१२७
४३. त्याच्या व्यक्तिमत्त्व विकासाची झिंग	१३०
४४. विद्यार्थी मित्रांनो, फेब्रुवारीमार्च येतो आहे !	१३३
४५. 'गप्पांचं' काउन्सिलिंग	१३६
४६. कृती हवी... बडबड नको !	१३९
४७. सुरवंट आणि फुलपाखरू.....	१४२

१. आईचे डोळे

गुणवत्तायादीत चमकलेल्या सलीलचं अभिनंदन करण्यासाठी फुलांचा गुच्छ घेऊन त्याचं घर शोधत मी गेलो. घर शोधता शोधता प्रश्न पडला इतक्या झोपडपट्टीत राहतो सलील? राहतो किती नीटनेटका. त्याच्या व्यक्तिमत्त्वातील टापटिपीवरून त्याच्या घराचा बांधलेला अंदाज साफ कोसळला होता. गटरांची अनेक जाळी धडपडत ओलांडत एका फळकुटाच्या झोपडीजवळ गेलो. 'इथंच तो राहतो' म्हणून कुणीतरी सांगितलं. काळोखातून प्रकाश बाहेर यावा तसा सलील माझ्या आवाजानंच बाहेर आला 'सर?' आत गेलो. 'अभिनंदन...' गुच्छ देत म्हटलं. मला जायला तसा तीनचार दिवस उशीरच झाला होता. अभिनंदनाची पहिली वर्दळ थांबून आता रूटिन सुरू झालं होतं. गुणवत्तायादीत आलेल्या मुलाचं हे घर? सलीलनं अभ्यास कुठे केला असेल? भोवतीच्या रेल्वेच्या आणि लाऊडस्पीकरच्या सततच्या गदारोळात त्याने अभ्यास कुठे केला असेल? त्याचं पुनःपुन्हा अभिनंदन करताना मनातल्या मनात ते काळोखे कोपरे पाहत स्वतःलाच विचारीत होतो.

'सर, खूप खूप बरं वाटलं. खरं तर तुम्ही घरी आलायतू हे खरंच वाटत नाहीये. सावरलेलो नाहीये मी! चहा करतो.' तो स्टोव्हला पंप मारू लागला.

'सलील, राहू दे. आपण बाहेर घेऊ.'

'तुम्ही काळजी करू नका. चहा मी उत्तम करतो. कोळसेवाडीत कॅन्टीन चालवतो. फक्त चहाचं.'

चहाच्या वाफांनी वातावरण भारलं.

'घरात दुसरं कुणी?'

'ताई आहे. टायपिंगच्या क्लासला गेलीय. वडील किराणा दुकानात हमाल आहेत.'

'आई?'

'आई? नाही.'

रेंगाळलेली स्तब्धता कशी प्रवाही करावी या विचारानं मी गोंधळलो.

चहा त्यानं खरंच उत्कृष्ट केला होता. जीव ओतून!

'सलील, मार्गदर्शन व्याख्यानमालेत येत होतास. भेटत होतास. उत्तरपत्रिका पुनःपुन्हा तपासून घेत होतास. पण तेव्हा तुझ्याकडे पाहून...'

'सर, माणसाची परिस्थिती दिसलीच पाहिजे का? आपले कष्ट, आपलं जगणं बघून कुणीतरी 'अरेरे...' करून निघून जाणं, त्यानं काय होतं? आताही खूप बक्षिसं मिळालीत. पण ती पुरणार आहेत का? पुढचं शिकायला कष्ट करावेच लागणार. टीव्हीवाले आले, निघून गेले. मोठ्या क्लबचे अध्यक्ष गाडी आत येत नाही म्हणून उतरून आतही नाही आले. सर, परिस्थिती माणसाला आहे त्यापेक्षा मोठं करते.'

सलीलची चमक गुणवत्तायादीपुरती उरली नव्हती. वाक्यावाक्यात... डोळ्यांतून चमकत होती.

'कुठून शिकलास हे सगळं?'

'भोवतीच्या मुलांकडून.'

'म्हणजे?'

'ती नुसता टाइमपास करतात. बहुतेक नापास होतात. मग रात्री जुगार! दहिहंडी, गणपती, होळी, नवरात्र हा त्यांचा उत्पन्नाचा मार्ग. पितात, भांडतात! तेव्हा ठरवलं आपण तसं व्हायचं नाही. याच वर्षी नाही, सातवीतच ठरवलं. सातवीतच आई गेली माझी. इथल्या सिव्हिल हॉस्पिटलमध्ये. साध्या न्यूमोनियानं.'

'बदलेल सारं...'

'बदलतंच आहे, सर. गरिबीचा विचार करायला वेळच कुठे आहे?'

तसे आपले डोळे क्वचितच भरून येतात. काळजाशी दडलेले अश्रू क्वचित पापणीच्या काठावर येतात.

माझ्या आणि अनेक कॉलेजेसच्या भोवती चक्राट्या पिटत साऱ्या वेळेचा कचरा करणारी असंख्य मुलं आठवली. रानगेंड्याप्रमाणे फटफट्या घेऊन उधळणारी, देणग्याफी देऊन वर्गात बसलं तर 'पाप' मानणारी असंख्य मुलं!

त्यांच्याच वयाचा सलील! असेही अनेक चेहरे झपकून तरळून गेले.

‘सलील, एकदा माझ्या वर्गात ये. मुलांशी गप्पा मारायला.’

‘सर, एवढं मोठं करू नका मला. असे काबाडकष्ट करून शिकणारेही अनेक आहेत. सर, वॉचमन मनात जागा असला की कुणी सांगावं लागत नाही. आपण कुठल्या परिस्थितीत जगतो, आपले पालक रक्ताचं पाणी करून आपल्याला कसं शिकवतात, याची आठवण सतत जागी असेल ना, तर शाळेच्या वर्गातल्या अभ्यासानंही मार्कस् मिळतात. क्लासेसबिसेस चैन झोपाळू मुलांसाठी’

रिक्षापर्यंत सलील बरोबर आला. तिथेही बोलत राहिलो बराच वेळ. बोलता बोलता तो चटकन् बोलून गेला ‘सर, भोवतीची मुलं पाहून केव्हातरी मलाही थोडी झापड आल्यासारखं होतं.’

‘मग अशा वेळी?’

‘मी... मी फक्त आईचे डोळे आठवतो.’

‘अं?’

‘राब राब राबायची ती. कागदाच्या पिशव्या करीत. गोंदकात्र्या घेऊन आम्ही तिच्याभोवती बसून मदत करायचो. वडिलांची गिरणी संपानंतर संपलीच. त्यानंतरचा वनवास. शेवटी ती बोलत राहायची. ‘मी काही आता जगत नाही; पण तुझ्याकडे माझे डोळे कायमचे असतील. तू कसा शिकतोस, मोठा होतोस, ते पाहण्यासाठी... सर, ते डोळेच आठवतात हो!’

रिक्षात बसलो तेव्हा हेच आठवत राहिलं.

सतत कुणीतरी सांगावंच का लागतं? अभ्यास करा, कष्ट करा, लवकर उठा... पालक किती मर मर मरतात. आपल्यासाठी! याची आतून जाण असणारा असा एखादुसराच!

परवा एक शिक्षिका असलेली पालक आई स्टॉफरूममध्ये विषण्वक चेहऱ्याने आली. ‘मुलगा सकाळी उठतच नाही हो. सातचं लेकचर नेहमी बुडवतो. ऐकतच नाही. आता म्हणतो, शिकायचंच नाही. काही करायचं नाही. कुणाचं मुळी ऐकतच नाही.’ फक्त रडायचं बाकी होती ती बाई.

तारुण्याचा खूप काही सुंदर घडवण्याचा ऋतू संपून गेल्यावर कितीतरी विद्यार्थी जागे होतात. तेव्हा उशीर झालेला असतो. एक भकास दुपार... आणि निराश संध्याकाळ!

सकाळी उठण्यासाठी ‘कंपल्शन’. कॉलेजला जाण्यासाठी ‘कंपल्शन’. मग शिकण्यासाठी, परीक्षेसाठी, त्याआधी वर्गात हजर राहण्यासाठी ‘कंपल्शन’.

जबरदस्तीनं कधी फूल उमलतं का? रोपानं स्वतःहूनच आतून ठरवलेलं असतं. विद्यार्थ्यानं आतून ठरवायला हवं.

आईचे, बाबांचे डोळे आठवण्यासाठी ते प्रत्यक्ष मरायलाच हवेत का?

आपण वर्गात गुंडगिरी करताना किंवा वाह्यात वेळ घालवताना, चाचणीत शून्य मार्क मिळवताना... चर्चगेटहून लोकलमधून लोंबकळत येणारी आई आठवत नाही? मुलांसाठीच पैसे जमा करायला. सारख्या मद्रास कलकत्ता हैद्राबाद अशा कंपनीच्या वाऱ्या करणारे, थकलेले बाबा आठवत नाहीत?

घरात लहान असू; पण जाणीवेनं थोडं समजूतदार झालं तर पालकांच्या घामाचं गुलाबपाणी होऊ शकतं.

यशाची रईसप्लेट रेडीमेड मिळत नाही, हे आत्ताच कळायला हवं. यश शिजत ठेवावं लागतं. परिस्थितीच्या धर्मीनं, कधी महत्वाकांक्षेच्या इंधनानं आयुष्य उकळत ठेवावं लागतं. हे केव्हा कळणार?

चाळीसाव्या वर्षी?

एसेस्सीला फॉर्म भरायला पैसे नव्हते ते सलीलकडे पाहताना आठवून गेलं. आईच्या हातातली शेवटची सोन्याची बांगडी गहाण टाकण्यासाठी तीही कधीच न मिळण्यासाठी निघालेले माझे वडील आठवले.

आई म्हणाली ‘ही शेवटची. पुढे काय?’

अजूनही घरातले ते क्षण आठवताहेत. नातेवाईकांनी केलेली उपेक्षा आठवली. निष्कांचन आईला पुढे येऊ न देणारे नातेवाईक आठवले. कुणाच्या तरी लग्नात ‘माझी बोरमाळ तू घाल थोडा वेळ’ अगदीच काळी पोत बरी दिसत नाही असं आईला म्हटल्यावर ‘माझी लाज वाटत असेल तर मी येणार नाही. आले तर जशी आहे तशी येईन’ हे बाणेदारपणे सुनावणारी आई आठवली.

आणि नंतर ती म्हणाली होती 'माझा दागिना बघायचा असेल, तर माझा मुलगा पाहा' त्या वाक्याने केवढी जबाबदारी टाकली आपल्यावर ते आठवलं.

असे प्रसंगच झपाटून शिकणाऱ्या मुलांच्या आयुष्यात निरांजन होऊन येतात. दारिद्र्य माणसाला संपवू शकत नाही. पण आळस, उदासीनता, ध्येयशून्यता पार नेस्तनाबूत करते माणसाला. मला दिलेल्या एका मुलाखतीतलं आशा भोसले यांचं वाक्य आठवलं 'सुखी माणूस कधी कलावंत होऊच शकत नाही.' खूप काही प्रेरणा देणारी ही रसरसलेली आयुष्यं तेव्हाच घडतात, आकाराला येतात; जेव्हा जगाच्या पाठीवर आपण कुठेही असलो तरी आपल्याला आठवत असतात कष्टाळू, अपार विश्वासाने कर्तृत्वासाठी जगात ज्यांनी पाठविलं आहे, असे आपल्यासाठी स्वप्न पाहणारे आईचे डोळे! आपल्या आईचे डोळे!!

२. पंचतारांकित गुहा

सोलापूरच्या डॉ. रायत्यांसारखी क्वचित घरं दिसतात. एखादी सूर जुळलेली मैफल त्या घरात जणू मांडून ठेवलेली असते. घरात शिरल्यावर डॉक्टरांच्याच घरी आलो की चुकलो, असं वाटावं असं दारातच वाटलं. काचेच्या कपाटात तंबोरा हार्मोनियम, तबला.

लगेचच कळलं

‘रोज रात्री जेवणं झाल्यावर आम्ही दोनचार गाणी म्हटल्याशिवाय झोपतच नाही,’ डॉ. रायते सांगतात.

सगळेच डॉक्टर, तरी प्रत्येकाला सुरांचा, तालांचा, शब्दांचा छंद!

‘आम्ही आमच्या गच्चीवर जेवणानंतर एकत्र येतो. जवळपासचे रसिकही एकत्र येतात. मैफल जमते. मजा येते.’

आपापला व्यवसाय यशस्वीपणे सांभाळून कुठल्या तरी छंदात भिजलेले अनेकजण असतील. अशांची जीवनशैलीच डौलदार असते. ललितकलेच्या स्पर्शानं जीवनाचा काठ ओलसर होतो. व्यवसायातील रूक्षपणा निघून जातो. आपोआपच क्षणांना एकलय येते. अशी अनेक घरं आपल्या ओळखीची असतील. कदाचित आपलंही घर अशा सुरेल घरांपैकी असू शकेल.

पण काही घरं अशीही आपण पाहतो तेव्हा वाटतं या घरातील माणसांना घरापलीकडे जगात जाऊ द्या इमारतीच्या आजूबाजूला काही चाललंय ते तरी माहिती असतं का?

...एका परिचिताच्या घराजवळील एक घर मी अनेकदा बघतो. कारण ‘हे’ घर ओलांडल्याशिवाय त्या परिचिताकडे जाताच येत नाही. मी कुठल्याही वेळेला पाहिलंय या घरात लोक फक्त काही ना काही खातच असतात. घरातली सर्वात म्हातारी बाई बिचारी पातेल्यातून पळी घाटत सारखी रवा तरी भाजते, पोहे तरी फोडणीला टाकते, लाडू तरी वळते, वड्या तरी करीत असते. सारखं फक्त खाणं खाणं एके खाणं आणि खाणं दुणेही खाणं! चवीची खवय्येगिरी मी समजू शकतो. पण केव्हाही जा बायका आपल्या पदार्थ तयार करताहेत न पुरुष आपले खाताहेत! यापलीकडे काही घडूच नये, हे मात्र अति झालं. खावोत बापडे! मला बोलवीत नाहीत, या दुःखाने हे लिहीत नसून जगण्यासाठी खायचं की केवळ खाण्यासाठी जगायचं, याचा विचार तरी खाता खाता ही मंडळी करत असतील का, हा प्रश्न डोकं खाऊन टाकतो.

कित्येक घरांत पेपर येतो; पण त्याची घडी उलगडलीही जात नाही. दुसऱ्या दिवशीचा पेपर आला की पहिला पेपर उचलला जातो. एखाद्या महत्वाच्या बातमीची चर्चा घरातल्या स्त्रीपर्यंत पोहोचवलीच जात नाही. पेपर म्हणजे पुरुषांपुरताच अशी कितीतरी घरं आहेत. एखाद्या ‘ऋतिकचं लग्न’, ‘सोनिया आजी झाली’ छपाच्या बातम्यांपुरता त्यांना पेपर दाखवला जातो. बाकी एखादी स्त्री (आधी उठल्याने) पेपर वाचत असेल तर सहजगत्या तिच्या हातातला पेपर ओढणारी असंख्य घरं असतात.

घरात पाहुणेमंडळी येणं, हे चांगलंच. पण काही घरं म्हणजे वेगवेगळ्या पाहुण्यांच्या सरबराईत इतकी सतत रमलेली असतात; की अशा घरात नेमकं आपल्या घरातली नेमकी माणसं किती? हा प्रश्न पडत असेल. बायका आपला पाहुणचार करताहेत; पाहुणे मुंबई फिरायला निघताहेत; रात्री ते सर्व आले की पुन्हा बायका त्या जिवाची मुंबई करून आलेल्यांना जेवायला वाढताहेत ... दुसऱ्या दिवशी एक फौज गावी रवाना झाली की दुपारी दोन रिश्का दारात हजर! आल्या गेली, आता मावशी आली.

अशा घरांमध्ये मुलं अभ्यास करणार कधी? स्त्रिया जेवणाव्यतिरिक्त आयुष्याचा विचार करणार कधी? माणूसघाणेपणा दुर्गुणच आहे; पण अति माणूसलोभामुळे वाढलेल्या मतलबी पिल्लावळीवर केवढा खर्च होतो, किती वेळ वाया जातो, याचा घरातला निर्णय घेणारी माणसं विचार करीत नाहीत. पाहुणे जेवून, ढेकर देऊन निघून जातात. काही स्त्रिया अक्षरशः जन्मभर खरकटीच काढतात. बदलत्या काळात पाहुणचारातसुद्धा संयमाची रेष पाळणं आवश्यकच आहे. नाही तर केवळ लॉजिंग खर्च वाचवण्यासाठी ‘तळ’ म्हणून आपल्या घराचा वापर व्हायचा.

याउलट काही घरं ‘आपण बरं, की आपल्या कुटुंबातली माणसं बरी’ इतक्या टोकाची! उन्हातून आलेल्याला ‘पाणी पाजण्याइत काही ओलावा यांच्यात नसतो. हेही असमंजस टोकच!

तर काही घरं इतकी खुशालचेंडू की घरात घामाचे, कपडेचे चार पैसे तरी येत असतील कां? असा प्रश्न पडतो. स्त्रिया फक्त नटताहेत. पुरुष ‘चिअर्स’मध्ये रमले आहेत. कॉलेजकन्या कुठल्या तरी फॅन्सी ड्रेस कॉम्पिटिशनला निघाल्यासारखी तर युवराज लेक्चर ‘बंग’ करून ब्लॅकची तिकिटं मिळाल्याच्या आनंदात तंग जीन चढवताहेत.

या घरात मराठीच काय, कुठल्याच भाषेतलं एकही पुस्तक नसतं. चुकून रेशनचं असलं, तर तेही मोलकरणीच वापरत असते. वाड्मयाचा, सांस्कृतिक कार्यक्रमाचा अशा खुशालचेंडू चैनबाज घरांना गंध नसतो. या घरात लक्ष्मी असते; तीही घुसमटलेली. सरस्वतीच्या ओढीने कासावीस झालेली.

आधी उंची हॉटेल्समध्ये खाखा खायचं न् मग 'फिगर मेटेन्ड' करण्यासाठी 'डाएट' करणारी ही घरं एका पंचातारांकित गुहेच वा वरत असतात. तुपाळ अमिरीत जगण्याची सखोल जाणीव हरवून जाते.

...वर्तमानच नसतो यांना, म्हणून भविष्यही नसतं!

अशा घरांच्या जत्रेत, अंबरनाथच्या पटवर्धन कुटुंबाचं कौतुक वाटतं. आपल्या तीनही मुलींना घेऊन हे मध्यमवर्गीय पतीपत्नी विविध कार्यक्रमात मला भेटतात.

'आता पुन्हा कुठे कार्यक्रम?' असं फोनवर विचारतात.

'अहो, खूप वेळा ऐकलाय की.'

'दरवेळी नवं ऐकायला मिळतं. आमच्या मुलींना जेवढं जमेल तेवढं चांगलं ऐकायला द्यायचंय. वाचायला द्यायचंय. परिसरात ला एकही चांगला कार्यक्रम, एकही गाण्याची मैफल आम्ही सोडत नाही.'

मुलींचे अभ्यास?'

'पहाटे उठतात. शाळेच्या वेळेपर्यंत अभ्यास करतात. अनेक स्पर्धांमध्ये भाग घेतात. तिघी डिस्टिंक्शनमध्ये उत्तीर्ण होतात. ती काळजी नाही. बरं केव्हा आहे पुढचा कार्यक्रम?'

एक वेगळाच टवटवीतपणा असतो अशा वाचनप्रेमी, रसिक कुटुंबात! अशी माणसं ज्या घरात राहतात, ती घरं संगमरवरी की मातीची, बंगल्यातली की चाळीतली, कोण बघतो? त्याला अर्थच नसतो.

आपल्या जगण्यानं ती इतरांना आनंदाने कारण देतात. 'आनंद' हीच तर त्यांची श्रीमंती असते. ललितकलांच्या स्पर्शानं लाभलेली समृद्धी हीच अशा घरांची 'ओळख' असते.

३. ओव्हर प्रोटेक्टेड

गरजेपेक्षा अधिक काळजी करणाऱ्या पालकांच्या बावळट मुलांची संख्या दिवसेंदिवस वाढतेय. आयुष्यातील फर अनमोल संधी आपल्या अतिरेकी मायेपोटी आपली मुलं गमावून बसत आहेत, याचं भान त्यांना नसतं.

‘आशा भोसले यांचं ध्वनिमुद्रण ऐकायची फर इच्छा आहे,’ असं वारंवार सांगणाऱ्या एका मुलाला मी म्हटलं, ‘तसा योग आलाय. चल आजच! तीन वाजता पोहोचावं लागेल सांताक्रुजला. घरी मात्र सांगून ये आणि सांग काळजी करू नका, मी बरोबर आहे.’

‘हो सर, बरोबर एक वाजता टच होतो मी तुमच्या घरी...’

स्वप्नपूर्तीच्या आशेने सळसळणारा उत्साह मी त्याच्यात पाहिला.

...पण दुपारी बारा ते एक या वेळीत तीनदा फोन आला... तोही एकच व्यक्तीचा त्या मुलाच्या वडिलांचा.

‘...कसे जाणार आहात?’

‘कसे म्हणजे?’

‘लोकलने... टॅक्सीने... बसने...?’

‘का हो?’

‘नाही... माहिती असलेलं बरं...’

‘एकच माहिती असू द्या, मी त्याच्या बरोबर आहे, निश्चित रहा...’

‘म्हणजे अजून ठरलेलं नाही तुमचं?’

‘अहो ठरायचं काय? ठाणे ते सांताक्रुज काही न्यूयॉर्कमार्गे जाणार नाही आहेत... कशानंही जाऊ...’

‘तरीपण...?’

‘लोकलने जाऊ... ओ.के.?’

‘लोकलने? बापरे?’

‘का हो? लोकलने जायचं, त्यात एवढं बापरे का?’

‘तसं नाही, विशेष प्रवास केलेला नाहीये नं त्यानं?’

‘नसू द्या आत्ता करेल...’

‘...पण आता गर्दी सुरू होईल...’

तीळपापड तिळातिळाने वाढत होता.

‘ठीक आहे; नका पाठवू त्याला...’

मी फोन ठेवला.

फोन पुन्हा खणाणला

‘हं..., रागावू नका.’

‘अहो, रागवायचं काय, दया येतेय तुमची. मी जबाबदारी घेतोय. सुखरूप घरी सोडीन म्हटलं न मी; अहो साक्षात आशा भोसले गाताना जवळून बघण्याचा अविस्मरणीय अनुभव घ्यायला मिळेल त्याला, त्याचं काहीच वाटत नाही तुम्हाला? लोकलनं की बसने, की टॅक्सीने याचा कसला विचार करताय?’

‘बरं, किती वाजतील अंदाजे?’

‘दहाअकरा वाजतील.’

‘इतकेऽऽ?’

‘दचकायला काय झालं?’

‘आत्ता एक वाजतोय.’

‘माहितेय मला.’

‘मग आठ नऊ तास?’

‘अहो, रेकॉर्डिंग आहे ते लांबू शकतं; मी आपलं अधिक सांगून ठेवलं...’

‘...बरं, आठला तो जेवतो...’

‘होक्का?’

‘भूक लागली; तर जवळ हॉटेल्स आहेत.’

‘...बरोबर सँडविचेस....’

मी फ्रेन तिरिमिरीत आपटला.

तोलच सुटला माझा.

...कुणाला वाटेल, हे चारपाच वर्षांच्या मुलाबद्दल चाललंय...

१९२० वर्षांच्या मतदानाचा अधिकार मिळालेल्या ‘कुक्कुल्या’ बाळाविषयी हे बालसंगोपन चाललं होतं.

...स्टेशनवर धापा टाकीत तो मुलगा आला.

‘सर, मला यायचंय हो.’

‘माफ कर मित्रा, उगाच तुझ्या मातृहृदयी वडिलांना काळजीनं अँटक बिँटक आला तर पंचाईत नको... मला नाही नेता येणार तुला...’

...पुढे जाणाऱ्या गाडीतही भिजलेल्या त्या पापण्या अस्वस्थ करीत राहिल्या.

...वेगवेगळ्या प्रवास, धडाकेबाज गिर्यारोहण, कॅम्पस, सहली या सर्वांतून जीवनाचा रियाझ होत असतो, हे अनेक पालकांना कळतच नाही. क्वचित होणारी दुर्घटना नियम होऊन जाते. धास्तावून अनेक सक्षम तरुणांना दुर्बळ केले जाते.

केवळ मुलं ‘जिवंत’ राहण्याची काळजी करणारे अनेक पालक आहेत. समृद्ध करणारे फार थोडे असतात.

भयगंडाचा हा काळोख पुढल्या पिढीपर्यंत अलगद पोहोचवला जातो.

परीक्षा सुरू होण्यापूर्वी, नमस्कार, प्रार्थना, डोळे मिटून इष्ट देवतेचं स्मरण या गोष्टी समजू शकतो; पण एकदा अजब दृश्य पाहिलं...

पर्समधून तीनतीनदा उदीची पुडी सोडून कपाळाला लावणारी विद्यार्थिनी पाहिली. हाताला कंप सुटलेला... आत्मविश्वास पूर्ण गमावलेला...

तासाभरात दहाबारा वेळा तरी ती उदी कपाळाला लावायची, उरलेलं बोट जिभेनं चाटायची, थोडी ‘कृपा’ पोटातसुद्धा जायला हवी ना...!

मी म्हटलं, ‘अगं, पेपर कोराच राहिला तर... उदीचा चमत्कार घडणार नाही. नापास मात्र होशील. नीट लिही बघू, एवढी घाबर तेयस, मग कॉलेजमध्ये तरी एकटी कशी येतेस?’

‘खाली आई आलीय ना!’

आता मला घाम फुटला.

...मधल्या वेळात बालकनीतून पाहिलं तर तिची आई कॉलेजच्या पायरीवर बसून कुठल्यातरी दैवताची पोथी वाचत बसली होती.

देव आणि मुलगी यांच्यातलं एस्. टी. डी. बूथ चालवीत होती.

मनात आलं, कुठं कुठं लेकीच्या बरोबर येईल ही?

...पालकांच्या वात्सल्याची ही टवाळी आहे असं कृपया समजू नका. हे मुळी वात्सल्य नाहीच. अस्तित्वाची भयगंडाने आलेली ही विकृती पाय रोवून जगणाऱ्या तारुण्यालाही विकलांग करते.

एकीकडे विसाव्या वर्षी अपंगत्व आलेले हॉकिंगसारखे शास्त्रज्ञ आपल्या ब्रह्मांडव्यापी जिद्दीने आपले संशोधन जगापुढे मांडतात आणि दुसरीकडे जिद्दीचाच कणा मोडून निरोगी पाल्याला काही पालक कायमचे अपंग करतात.

...बुद्धिमान तरुणाने अशा वेळी स्वतःच सावध व्हायला हवं. स्पष्ट शब्दात त्यांना समजून सांगायला हवं. नात्याचा सन्मान ठेवू नही पंखातलं बळ गमावलं जाणार नाही, इतपत बंड उभारायला हवं. एकदा का कुणीतरी काळजी करतंय याची सवय लागली की स्वतःचं सामर्थ्य आजमावलं जात नाही. मनगटातली, मनातली, संवेदनांमधील कणखर क्षमता कधी पणालाच लागत ना

ही. अतिकाळजीवाहू पालक ज्या गोष्टीला घाबरतात, तीच गोष्ट चौपट वेगाने घडते. पाल्याचा विनाशच उद्भवतो. म्हणूनच स
मर्थ कर्तृत्वाने त्यांना सांगायचं असतं,

‘घरापलीकडेही जग आहे; आणि जिवंत राहण्याहूनही अर्थपूर्ण जगणं, ही आमची गरज आहे.’

४. फक्त दहा मिनिटं...!

तुटलेला तारा नुसता हतबलपणे बघत रहावा, तशी हतबलता काही वेळा येते. मिलिंदला निळ्या गाडीतून पोलीस नेताना तितक्याच हताशपणे मी पाहत होतो. खजील झालेले वडील, अजूनही न उतरलेली मिलिंदची मगुरी... सारं सारं स्मरत आहे... चुपचाप पावलांनी सारे फ्लॅटवासी 'ब्लॉक' झाले. मिलिंदचे वडील घरात आले न् भिंतीला टेकून त्यांनी दीर्घ श्वास सोडला. पापण्या मिटल्या. त्यांना थोडं थोपटलं... पुरुषाचं क्रंदन अनेकदा अश्रूतून नाही व्यक्त होत. पूर्णच विकलता येते, तेव्हा अश्रूही गोठतात. 'पाटीलसाहेब, हे सारं टळलं असतं...!'

'वेळ गेलीय, तेव्हा वेळ काढला मी!'

'तुमची फक्त दहा मिनिटं मला हवी होती, तीही तुमच्याच मुलासाठी...'

पाटील नुसतं बघत राहिले.

रोज दुपारी सोसायटीच्या कंपाऊंडमध्ये शिरल्यावर लगेच कळायचं; तिसऱ्या मजल्यावरचा मिलिंद आज घरात आहे. कानठव्या बसवणारी धुडगूस गाणी... मित्रमैत्रिणींच्या 'चिअर्स'चा गोंधळ!... इमारत हादरून टाकणारं नृत्य... घराचा क्लब कसा होत जातो त्याचं मूर्तिमंत उदाहरण...

एकदोनदा मिलिंदला बोलावलं. म्हटलं, 'आईच्या पश्चात तुला बाबांनी वाढवलं. स्वार्थी असते तर केव्हाच स्वतः लग्न करून मोकळे झाले असते! पण नव्या आईकडून तुझ्यावर अन्याय व्हायला नको, म्हणून एकटे राहिले; तुझ्यासाठी. लाज वाटत नाही तुला? किती वेळ फुकट घालवतोस? कुठले मित्र गोळा केले आहेस? थांब, बाबांना सांगायचंय मला.'

'अँज यू प्लीज' खांदे उडवत च्युईगमचा खंथ तसाच सुरू ठेवत मिलिंद निघून गेला.

नंतर पाचसात वेळा, जेव्हा जेव्हा पाटीलसाहेब दिसले, भेटले, तेव्हा तेव्हा म्हणालो, 'फक्त दहा मिनिटं हवीयत् तुमची.'

कधी अधिवेशन, कधी मार्च एन्डिंग, कधी मंत्र्यांचं इन्स्पेक्शन, कारणं देत गेले पाटीलसाहेब.

एकटाच मुलगा अन् तोही आईविना; गडगंज पगाराची अधिकारी जागा, भरपूर पॉकेटमनी आणि वेळच नसलेले वडील! बिघडण्यासाठी परिपूर्ण वातावरण मिलिंदला लाभलं होतं.

हल्ली दुपारच्या वेळी कोणत्याही सोसायटी, अपार्टमेंटमधून फेरी मारा. पत्ता विचारायला माणूस सापडत नाही, असा शुकशुकाट असतो. आईवडील कामावर, व्हिडीओ थिएटर झालेली घरं अन् उताणं पडून, प्यारपट बघणारी पोरं. हे एक प्रातिनिधिक दृश्य आहे.

कधी पट्कन् अचानक घरी येऊन कुलदीपक आणि कुलदीपिका कोणते दिवे लावताहेत, हे बघावंसं वाटणारे पालक दुर्मिळ आहेत.

कुणी सावध केलं तरीही फक्त दहा मिनिटंही मुलासाठी नसलेले अनेक पालक आहेत.

काय चांगलं, काय वाईट, हे न कळताच बालपणातून तारुण्यात झेपावणारं वय! मग निसर्गाच्या निमंत्रणांना संस्कारांची सोबत कुठली?

महापुराशिवायच वाहून जाणारी ही पिढी... भूकंपाशिवायच भेगाळलेली ही घरं... यांच्यासाठी कुठले डबे कोण फिरवणार? कुठली मदत कोण मागवणार? कुठून? कारण, वेळच्या वेळीच द्यावा लागणारा 'वेळ', निघून गेल्यावर काही केल्या येत नाही.

... मुळतल्या बुद्धिमान मिलिंदभोवती रिकामटेकडा कळप जमला व त्यातून प्रश्नपत्रिका फ्रेडण्याच्या रॅकेटमध्ये तो गोवला गेला... पोलीसांच्या ताब्यात जाताना वडिलांना देऊन गेला एक न सुटणारी प्रश्नपत्रिका!

गलिच्छ संगत किती हलक्या पावलांनी आपल्याला विनाशाकडे नेते ते मुलांनाच काय, कित्येक मोठ्यांनाही कळत नाही. सरसकट नियमच झालेल्या भ्रष्टाचारातून आलेल्या भरपूर पैशाला सोबत हवी असते धुंद काळोखाची, बेबंद घसरत्या पायवाटांची... स्वतः भ्रष्ट असलेले अनेक पालक मुळतच बोथट होतात आणि घरातल्या नव्या पिढीवरचा आदराचा अंकुश नाहीसा होतो. शब्दांना आचरणाचं बळ नसतं.

मुलं ओळखून असतात. घरातली श्रीमंती कष्टातून आलीय की टेबलाखालून... मग सुरू होतं एक चंगळचक्र, जे फिरताना कळत नाही; न् आदळून ठिकच्या होतात, तेव्हा 'आम्ही इतकं केलं त्याच्यासाठी; पण कार्यानं काय उजेड पाडला!' हे उद्गार ऐकू येतात. 'इतकं' म्हणजे काय केलं; ते तपासून पाहायला हवं.

घराघरातला 'इझी मनी' हा एक पाळलेला कांचनमृग आहे, हे घर वनवासात गेल्याशिवाय कळत नाही.

सातवीआठवीतली मुलं अगदी सहज उंची हॉटेलमध्ये जाऊन पाठ्या करू शकतात. शेकडो रुपयांच्या कॅसेट्स नित्यनेमाने डेकवर खणाणू शकतात. 'हे चालायचंच वय आहे त्याचं,' म्हणून चिमणचारा देणाऱ्यांनी नंतरच्या परिणामांनी फ्रसं दुःखी व्हायचं कारण नाही.

कारण तयारी तर हीच केली होती. नशीबबिशीब काही नाही; पातेल्यात शिजत काय ठेवलंय, त्याचा विचार आधी करायचा असतो.

जो तो आपल्या आवडीप्रमाणे आणि कुवतीप्रमाणे सोबत शोधत राहतो. मग सुरेल मनं एकत्र येऊन होतात मैफली आणि बेसुरां चे होतात अड्डे!

अशा अड्ड्यामध्ये चकाट्या पिटणारे, 'केवळ जिवलग मित्र म्हणून' अमूल्य वेळ फुकट घालवणारे, असंख्य आहेत. आणखीन दहा वर्षांनंतर कोण जिवलग ते आठवावं लागतं, इतके ते दूर जातात पण जाताना मात्र आपला बहराचा वेळ खुडून घेऊन जातात. जाताना जो कळत नाही, न् गेल्यावर कळून उपयोग नाही तो वेळ, सध्या या क्षणी आपल्यापाशी आहे, हे कळण्याइतके आपण सावध झालो तर...

मला आठवतं, कॉलेजमध्ये असताना नियमाने लायब्ररीत बसणाऱ्या आम्हा मित्रांना एक गुप चिडवायचा 'काय सज्जन? चाललात पुस्तकं चावायला?' ठाकूर नावाच्या सर्वात पुंड मुलाला त्याही वयात मी बजावलं, 'अस्संच दहा वर्षांनी चिडवून दाखवं',

मध्ये फाटक्या अवस्थेत तळ्यावर भेटला. 'आहोजाहो' करून बोलत होता. मी म्हटलं, 'अरे, कॉलेजमधले मित्र आपण. परक्या सारखं का बोलतोस? काय करतोस हल्ली?'

'सांगेन केव्हातरी.'

झटकन् निघून गेला.

दुखावण्यासाठी नाही; पण वाटलं, अठवण करून द्यावी. 'एकदा 'काय सज्जन' असं चिडव ना.'

वाचनच नसल्यामुळे एक पोकळपण नव्या मुलामुलींमध्ये दिसतं. वयानं तरुण राहूनही विचारवंतांचे अनुभव वाचून आपल्याला ग्रंथ प्रगल्भ करतात. वैचारिक अर्थानं प्रौढ करतात. वयानंच जे शहाणपण येतं; ते वय नसतानाही वाचनामुळे येतं. पण ती संगत या भरातल्या वयात नको असते. मग पंख फाटून तारांत अडकलो तरी कुठली चिंता?

पंख फाटून तारांत अडकलेला मिलिंद माझ्या समोरून आताच पोलिसांनी नेला. त्याचे वडील जामीनावर त्याला सोडवतील; काहीतरी खटपटी करतील. अगदी महिनादीड महिना रजा घेतील. सर्वस्व पणाला लावतील.

पाटीलसाहेब मुळतः सज्जन गृहस्थ. कशासाठी दवणे दहा मिनिटं मागताहेत, एवढी साधी उत्सुकता त्यांनी सातआठ महिन्यांपूर्वी दाखवली असती, तर पूर्ण नव्हे, थोडं तरी चित्र वेगळं असतं.

शाळेतल्या पालकसभांची सूचना येते तेव्हा आपण पाठवतो, आजीआजोबांना. आपल्या वेळी ते आले होते की शाळेत. आता पुन्हा आपल्या मुलांच्या वेळी त्यांनाच पाठवायचं का? पालकसभा नसतील होत; तर अचानक शाळेत, कॉलेजमध्ये किती पालक जातात? माझा दीड तपाचा अनुभव आहे, एक टक्काही नाही. तिनशे चारशेत एखादा. पालक म्हणतात; मुलांना लाज वाटते हो, आम्ही आलो तर. संध्याकाळी तो/ती भांडेल; आक्रांडतांडव करेल.

काय करायचं ते करू दे! लाज वाटली तर वाटू दे!

आजारी पडला की नेतोच ना दवाखान्यात. तितक्या ओढीने केव्हातरी वर्तणूक तपासण्यासाठी शाळाकॉलेजमध्ये जाऊन पाहायला काय हरकत आहे?

वन्डे मॅचच्या वेळी सहज दांडी मारणारे बाबा गॅदरिंगमध्ये मुलाचा कार्यक्रम बघायला वेळ काढत नाहीत. पालकसभांना वेळ नाही. पाल्य कुणाबरोबर मैत्री करतो ते बघायला वेळ नाही. त्याच्या किती परीक्षा झाल्या, त्यात किती मार्क्स मिळाले हे बघायला वेळ नाही. कॉलेजच्या आरामखुर्चीला कोचिंग क्लासचं सलाईन लावलं की आम्ही धन्य!

कुणी शेजारी सावध करतं, 'दहा मिनिटं वेळ द्या', म्हणतं तेव्हा कारण जाणून घ्यायला वेळ नाही. इतका वेळ नाही तर सगळ्या काबाडकष्टाचा आटापिटा कशाला? सोबत फक्त पैशाची, प्रॉपर्टीचीच असते का? आपल्या पिल्लाच्या निरोगी विकासाचीही सोबत असते. त्यासोबतीची ऊब ही बँकेच्या पासबुकाहूनही चिरंतन असते... समाधान देणारी असते.

५. लहान असण्यातलं सुख

संचालकांनी उत्साहाने वृद्धाश्रम दाखवला. प्रत्येक खोलीतून फिरवून आणले. पंच्याहत्तरीच्या आसपास कितीतरी वृद्ध आम्ही येताच उठून उभे राहिले. उठवत नव्हतं तरी उभे राहण्याची धडपड करू लागले. विलक्षण संकोचलो होतो मी. त्यांच्या मुलापेक्षाही लहान वयाच्या मी. परिस्थितीची अगतिकता त्यांना उभी करित होती. सर्वांना 'बसा हो... उभं काय राहता?' असं म्हणण्याच्या आतच त्यांची धडपड सुरू होत होती.

थोडं बाजूला गेल्यावर संचालक एकेका चेहऱ्याची कथा सांगत होते. त्या कथेतून काही वेळ जाणवत होतं; हे वृद्धाश्रम नसते तर...?

... तर कदाचित कुर्दुवाडी स्थानकाच्या फ्लाटवर हे आजोबा भीक मागत बसलेले दिसले असते. पोटच्या मुलासारखी ही संस्था खंबीर उभी राहिली आणि आजोबांच्या थरथरत्या हातांना वात्सल्याची पारंबी गवसली.

... पती आणि मूलही नसलेल्या त्या आजी; समवयस्क मैत्रिणींशी गाण्याच्या भेंड्या खेळत बसल्या होत्या. त्यात रंगून गेल्या होत्या. जवळचं कुणीच नव्हतं त्यांना. या सेवाभावी संस्थेमुळे आजीबाईंना या एकाकी वाटेवर जणू सुरांची सोबत मिळाली होती ! शेवटच्या श्वासापर्यंत संगत देणारं गाणं या आजींना वृद्धाश्रमात मिळालं होतं.

मात्र, एका चेहऱ्यानं अजूनही पाठलाग सुरू ठेवलाय. त्या सुरकुतलेल्या जाळीदार चेहऱ्यातली भग्नता अजूनही आठवली की दचकयला होतं.

संचालक म्हणाले, 'एका प्रेमळ युवकाने या आजीबाईंना पंधराच दिवसांपूर्वी इथं आणून सोडलंय. त्याच्या शेजारीची ही निराधार बाई. कुणीच नाही हिला. नवरा गेला आणि अगदीच एकटी पडली. महिन्याला तीनचारशे पेन्शन येणाराय म्हणतात, अजून सुद्धा नाही झालं. एकटीचं आजारपण, पुढे तिचं आणखी बरंवाईट काही झालं तर कोण बघणार? म्हणून त्या सेवाभावी प्रेमळ युवकानं मोठ्या आपुलकीनं आजीबाईंना या वृद्धाश्रमात आणून सोडलं.'

'विशेष आहे; एक शेजारी असून, इतक्या जिवाळ्यानं पुढची सोय करणारा असा तरुण विरळाच म्हणायला हवा...' मी कौतुकांनं म्हटलं.

संचालक शांतपणे म्हणाले, 'खरं आहे; पण कौतुक तर पुढेच आहे. तो सेवाभावी प्रेमळ तरुण शेजारी हा तिचा स्वतःचा मुलगाच होता.'

'काय?' कंपवात नसतानाही हातातला चहाचा कप डगमगला.

'होय, दहा दिवस ही बाई काही बोलेच ना की हसेच ना. प्रेतवत फिरत होती. काही सांगायला तयार नव्हती. तसा बेदम मारून दमच दिला होता तिला. कालपरवाच बोलली 'माझा पोटचा गोळाच तो!'

अशी मुलं असतात?

माझ्या भावड्या, मूर्ख प्रश्नाचं उत्तर समोर जिवंत थडगं होऊन फिरत होतं.

कृतघ्न आणि रानदांड्या मुलांना आईवडील फेकून देण्याचा अडगळीचा माळा याकरिता वृद्धाश्रम नाहीत.

कृतज्ञता हा सर्वात मोठा सद्गुण आहे. आणि तो जवळजवळ हद्दपार होत चालला आहे.

एका प्रख्यात गायिकेने स्वतःच्या बहिणीचा अनुभव सांगितला. ज्या मुलाचा गडी असूनही मुलाप्रमाणे सांभाळ केला, स्वतः जे खाऊ ते त्याला दिलं, गाडीतून तारांकित हॉटेलसमधून फिरवलं, त्याच मुलानं तिच्या बहिणीच्या नवऱ्याचा गळा दाबून खून केला, थोड्या पैशासाठी. ठाण्याच्या भास्कर कॉलनीत अगदी अशीच एक केस घडली. मुलाप्रमाणे ज्याचं येणंजाणं त्याच तरुणानं आजीबाईंची हत्या केली. ज्या बाईनं दुधातली साय देऊन प्रेम केलं, कोणतंही नातं नसताना वात्सल्याची पाखर घातली, तिच्या वर सुरा उगारताना हे काहीच आठवलं नसेल त्या मुलाला? रानातल्या शाळेत न गेलेल्या जनावरांवरसुद्धा निसर्गतः जे संस्कार असतात तेही हल्ली शिकलेल्या, 'उच्चविद्याविभूषित' मुलांवर नसतात का?

'दोन मुलगे असतील तर सकाळचं जेवण धाकट देतो न् संध्याकाळचं मोठा,' असं सांगणारा एक नामवंत माझ्या परिचयाचा आहे. आईच्या जेवणाची वाटणी? त्याचा मुलगा हे बघतोय. एकच मुलगा म्हणजे त्या लेखकाला संध्याकाळचं जेवण मिळणारच नाही.

घराचं वैभव कुठलं? प्रीज? गाडी? मोबाईल? लोणावळ्याला फ्लॅट? बंगला? ज्या घरात नात्यांची समजूतदार गुंफण नाही, ती घरं वरून संगमरवरी असतील, पण आतून थडगीच! 'मी आईवडिलांना सांभाळतो,' असं फुशारकीने सांगणारी जोडपी भेटतात. काहीतरी वेगळी पात्रता असल्यासारखं कौतुक वाटतं त्यांना.

विभक्त कुटुंबात हल्ली आजीआजोबांना स्थान नाही. ही व्याख्या शासनमान्य आहे. बघा. तिसरी चौथीची पुस्तक! 'आईवडील आणि आम्ही दोघे' हे मुलांना मूल्यशिक्षणाचे पोपटपंची पाठ देणारे शासनच अधिकृतरीत्या शिकवतं. आजीआजोबा असतील तर ते म्हणे एकत्र कुटुंब! अनेक काकाकाकी चुलत भावंडं असं एकत्र कुटुंब असतं. विभक्त कुटुंबात आजीआजोबा असतातच; ते आपल्या कुटुंबातलेच घटक आहेत, हे शिक्षणातून सांगत नसतील, तर घोघरीच्या आईबाबांनी आपल्या चिमुकल्यांना ते सांगायला हवं. कुत्रीमांजरं पाळल्यासारखी मुलं पाळली जातात. मुलांना आईबाबांनी द्यायचं असतं एक संवेदनाशील मन!

आयुष्याच्या उतारवयात माणसाच्या स्वभावात काही दोषही निर्माण होतात. अनेकांना चिडचिडेपणाही येतो. घरात वादही होतात. घरातलं सत्ताकेंद्र बदलल्यामुळे, विशेष वेगळा छंद, करमणूक नसलेल्या ज्येष्ठांमध्ये थोड्या गाण्याची वृत्तीही निर्माण होऊ शकते, पण त्याचा अंतिम परिणाम उपेक्षा होऊ नये. काही वेळा वाद शांत होतात. संवादही सुरू होतो. पण आता आपल्याकडे पैशाची मगुरी आहे, तारुण्याची मगुरी आहे म्हणून. चाळीस वर्ष उभ्या केलेल्या आयुष्याबद्दल कृतघ्नतेची पोचपावती देणं, हा उपाय नव्हे. ज्येष्ठांमध्ये माणूस म्हणून असलेल्या दोषांचं प्रायश्चित्त देण्यासाठी नियतीनं आपली नेमणूक केली आहे, असं कुठल्याही मुलानं आणि सुनेनं समजण्याची गरज नाही.

घर म्हणजे एक जिवंत पुस्तक असतं. नवी पिढी न बोलता, न सांगता प्रत्येक घटना वाचत असते. मिळालेला पुष्पगुच्छ आणि मानधन आईच्या हातात देऊन तिला नमस्कार करणारा मुलगा पाहिल्यावर पुढची पिढीही स्नेहसंमेलनातलं बक्षीस आजीच्या, आईच्या हातात देऊन नमस्कार करू लागते. हे समोर बसवून शिकवण्याचे विषय नाहीत, ते दिसूनच, पाहूनच मुलं शिकत असतात.

'तुमचं कर्तव्यच होतं म्हणून शिकवलं, उपकार नाही केलेत', असं म्हणणाऱ्या तरुणांचा वर्ग झपाट्याने वाढतो आहे आणि 'आम्ही काही अर्ज केला नव्हता जन्माला घाला म्हणून' असं बोलण्याइतकी निर्लज्ज मजल गाठलेली मुलं आपल्याही पाहण्यात असतील. हीच जर विचाराची, पुरोगामीत्वाची खूण असेल तर प्रश्नच मिटला. ज्येष्ठांना वाकून नमस्कार करण्याची मुलामुर्लीना लाज वाटू लागली, तर जीवनात उंच होणार कसं?

आर्थिकदृष्ट्या स्वावलंबी ज्येष्ठ स्त्री पुरुषांचा एक नवा वर्ग आता समाजात निर्माण झाला आहे. 'आता आम्हाला आमचंही जगणं जगायचंय. चांगली नाटकं पाहायची आहेत, उत्कृष्ट पुस्तकं वाचायची आहेत. आधी संपूर्ण देश, मग जगातील आवडते इतर देश पाहायचे आहेत. आता पुन्हा मुलांचा संसार गळ्यात नको' असं मानणाराही ज्येष्ठ नागरिकांचा एक वर्ग निर्माण होत आहे. हे आधुनिक आजीआजोबा पन्नास वर्षांपूर्वीच्या आजीआजोबांसारखे असणार नाहीत. त्यांनी तसं केवळ मुलावर विसंबून असूही नये, पण हे स्वतंत्र जगताना एक धागा वत्सलसंवादाचा अतूट ठेवला तर मग आयुष्याच्या अधिक उत्तरार्धात जेव्हा सजीव आपुलकीच्या स्पर्शाचीच गरज लागते, तेव्हा ते स्पर्श दूर गेलेले नसतील. हे नातं, हे संस्कार परस्परंचे आहेत. आणि तेच गमभन नातवंडांची पिढी गिरवणार असते. कुठल्याही तफ्ती एकदा हेकटपणा सुरू झाला की त्याचा परिणाम विसंवादच असतो. मग अशा अशांतीत घरातल्या घरातच अनेक भिंती पडतात. प्रत्येकाचं स्वतंत्र तळघर निर्माण होतं, जिथं प्रकाश नाही, विकास नाही.

जगात माणसं करोडो असतील, पण आपल्या यशाचं कौतुक करायला किंवा अपयशाच्या वेळी 'अरे, हेच जीवन असतं. आगे बघो!' असं सांगणारे आपले मायेचे हात नसतील तर त्या करोडोच्या उपन्यासंख्येचं काय कौतुक?

आपली माणसं अचानक बटण दाबून हवी तेव्हा मिळत नसतात. आणि नको तेव्हा त्यांना पेटीत बंदही करून ठेवता येत नाही. 'हवेनको'चे झोके प्रत्येक घरात सुरू असतात, पण तो झोका बांधलेलं झाड मात्र भक्कम हवं. मायेच्या मातीत खोल मूळं स्तलेलं! वाऱ्यावादळात न कोसळणारं! काही माणसं कलागुणांनी मोठीच असतात. पण ती त्याहून मोठी वाटतात त्यांच्या आईवडिलांवरील श्रद्धेमुळे!

कविवर्य शंकर वैद्यांचा कार्यक्रम ठरवायचा होता. नकाराचं कारण त्यांनी सांगितलं 'मी आणि सरोजिनीबाईनी ठरवून टाकलंय कुणीतरी एक घरत हवं. पंच्याऐंशी वर्षांची आई घरत एकटीच असते 'ह्या' तारखेला सरोजिनीबाई बाहेरगावी आहेत. मला ते व्हा घरी असायलाच हवं.'

संस्कृतच्या गाढ्या व्यासंगी वसुंधराबाई पेंडसेनाईकांनी एकदा कार्यक्रम संपल्यावर निघण्याची घाई केली, 'आईला बरं नाहिऐ, मला निघायलाच हवं, म्हणाल्या.

माई मंगेशकर निधन पावल्या त्याच दिवशी लतादीदींना भेटायला गेलो होतो. खिन्न स्वरात दीदी म्हणाल्या, 'बाबांच्या मागे माईनं मोठ्या हिमतीनं वाढवलं आम्हाला. कुणाकडे हात पसरू दिला नाही. रियाजाला बसलंच पाहिजे, यावर तिचा कटाक्ष होता. माई होती तोवर लहान असण्यातलं सुख होतं. आता एकदम मोठं झाल्यासारखं वाटतंय. ते सुख गेलं', डोळे पाणावले.

नंतर तसबिरींना हार घालणं आणि 'तुझ्या आठवणीशिवाय एकही दिवस जात नाही', अशा वृत्तपत्रांत वात्सल्याच्या जाहिराती देण्याहूनही मोलाची आहे या क्षणीची साद! या क्षणीचा संवाद!

पैशानं आपण कुबेर नसूही, पण हे प्रेम आपल्याला कुबेरच करील. समाधानाचे कुबेर! मनःशांतीचे कुबेर!

६. कालाय तस्मै नमः

काळ अखंड असतो. तरीही आपण म्हणतो ही गोष्ट कालची, आजची, उद्याची! कारण काळ मोजतो आपण स्वतःच्या अस्ति त्वाच्या परिमाणाने. तर त्याच परिमाणाने ही गोष्ट आजची नव्हे.

चाळीचाच शेजार. आर्थिक दर्जा जरी बेताचा असला तरी शेजारात सगळेच उच्चवर्णीय! एक दुसऱ्याहून वरचढ. तिथेच जिन्या खालच्या एका अंधाऱ्या, चिंचोळ्या जागेत शास्त्रीबुवा एकटेच राहात. दोन खोल्यांत राहणाऱ्या बाकी सर्व शेजाऱ्यांसाठी ते होते 'बिळतले शास्त्रीबुवा. 'काहीसा उपहासात्मक उल्लेख!

लांब, टोकदार नाक, पातळ ओठ, गोर रंग अन् शिडशिडीत अंग. डोळ्यांवर गांधीजींचा गोल चष्मा. धोतराचा सोगा खांद्यावर टाकून ते घाईघाईने चालत. भिक्षुकी करून चार पैसे मिळवत. स्वैपाकाची चार भांडी, एक स्टोव्ह आणि चारदोन डबेबाटल्या... असा शास्त्रीबुवांचा संसार. बिळतल्या त्या घरात ऐहिक सुखाच्या गोष्टी नसल्या तरी छतापर्यंत मावतील अशा मांडण्यांमधून असंख्य पुस्तके, पोथ्या आणि वह्या हारीने रचून ठेवलेल्या असायच्या. खोलीत एकमेव छोटी खिडकी. एक चटई अंथरलेली. आणि मागे वळकटी करून लोडासारखी पातळ गादी. दुपारी एकदा बिळत शिरले की शास्त्रीबुवा खिडकीतून येणाऱ्या उजेडाचा कोन साधून मेजापाशी बसून दिवसभर काही लिहीतवाचत बसत. ते ना कुणाच्या अध्यात ना कुणाच्या मध्यात. शेजाऱ्यांनाही त्यांच्यामध्ये काही रस नव्हता. वाचेना का म्हातारा दिवसभर!

चाळीतल्या मुलांना मात्र बिळतल्या गुर्जीचे वेगळेच आकर्षण वाटायचे. जिन्यासमोरच्या मोकळ्या जागेत उंडारताना मध्येच या वे. बिळपाशी येऊन हाक घालावी 'गुर्जी पाणी.' बुवांनी उठावं, पाण्याचं भांडं पोरापुढे धरावं आणि नुसतेच पाणी देऊ नये म्हणून पत्र्याच्या डब्यातून एखादा जर्दाळू, खारकेचा तुकडा, बदाम, खोबरं, खडीसाखर असं काहीबाही काढून पोर्याच्या हातावर ठेवावं. त्यामुळे दिवसातून दहा वेळा पोरंंना तहान लागावी. प्रत्येक वेळी न कंटाळता शास्त्रीबुवा पाणी देत. कधी मुलं चं कंटाळत. शास्त्रीबुवांची पोथी ऐकत तिथेच पायरीवर बसत. त्याचाही कंटाळ आला की झुम... इतर कुठं तरी.

चाळीच्याच आवारात मागच्या बाजूला माळ्याची झोपडी होती. शास्त्रीबुवांचे मागचे दार थेट माळ्याच्या झोपडीतच उघडत असे. माळी कधीच मरून गेला होता. झोपडीत राहात होती माळीण शेवंता, तिची तरुण विधवा मुलगी आणि आठ दहा वर्षांचा नातू शांतू. टपोऱ्या डोळ्यांचा, सावळा शांतू फारसा बामणांच्या मुलांमध्ये खेळायला जात नसे. आईआजी चाळीतल्या घरांमधून कामं करायच्या. गुर्जीच्या खाऊच्या आशेने इतर मुलांप्रमाणे शांतूही कधीतरी शास्त्रीबुवांच्या पायरीवर बसत असे. पाणी मागण्याइतके धैर्य शांतूकडे नव्हते. तरी एखाद वेळी काही हातावर पडे. अबोल शांतूला पुढे पुढे नादच लागला गुर्जीच्या पायरीवर बसून तासन् तास त्यांचा अभ्यास बघण्याचा!

शास्त्रीबुवांनी विचारवे, 'शांतू, काही हवंय?' 'गुर्जी, इतके काय वाचता तुम्ही?' शांतूने नवल करावे. 'अरे, जाणत्यांनी इतके लिहून ठेवलंय. आपण किमान वाचावं तरी.' 'गुर्जी, मला शिकवा.' शांतूने लकडा लावला.

सुरुवातीला शास्त्रीबुवांनी फारसे मनावर घेतले नाही. पण शांतूच्या मानेवर जणू भूत चढले. गुर्जीकडे पाणीही न मागणारा शांतू, बामणाच्या पोरंबरोबर न खेळणारा शांतू अगम्य पोथ्या पुस्तकांच्या दुनियेत शिरायला अधीरला.

शांतूची संस्कृत शिकवणी सुरू झाली. शेजाऱ्यांत बातमी पसरली. वस्तुतः शास्त्रीबुवांचे सोवळे कडक. तरीही माळ्याच्या पोराला पुढ्यात घेऊन भटने विद्या द्यावी? उच्चवर्णीय शेजाराला हे अजिबात मान्य होण्याजोगे नव्हते. चाळीत ही एवढी ब्राह्मण कुटुंबे! त्यांना आहेत की मुले! शिकवायचेच असेल म्हाताऱ्याला तर बसव की त्या मुलांना पुढ्यात! बोलणाऱ्या जिभा अनेक. शेजाऱ्यांनी नाकं मुरडली. किती दिवस चालते बघू म्हणाले. पण शिकवणे चालूच राहिले. हळूहळू कुचेष्टा अस्वस्थतेत परिवर्तीत झाली. काहींनी माळणीचे कान भरले. माळीण चवताळली. शास्त्रीबुवांच्या पुढ्यातून तिने नातवाला ओढून काढले. शिव्यांची लाखोली घातली भटाला मुलाला नसते याड लावले म्हणून! 'पोथ्या वाचून याला का कोणी पूजा सांगायला बोलावणार आहे की लग्न लावणार आहे हा?' माळणीचा हेका एकच. शालेचा शिक्षान दिला असता तर वांदा नव्हता. माळीण पोराला मारीत राहिली. पोर ओरडत राहिले. शेजाऱ्यांचा जीव सुखावला. मध्यमवर्गीय प्रकृतीला न झेपणाऱ्या शिव्या माळणीच्या तोंडून देऊन झाल्या. संध्याकाळभर कालवा झाला.

दुसऱ्या दिवशी शास्त्रीबुवा प्रथमच माळणीच्या झोपडीपाशी गेले. हात जोडून म्हणाले, 'बाई, नका पोर्याचा अभ्यास बंद करू. शाळेचाही अभ्यास घेत जाईन मी.' माळीण वरमली. नातवावर नाही म्हटलं तरी जाव पाखडून होती. त्या दिवसापासून शांतूचा

तोही अभ्यास सुरू झाला. आता मात्र शेजार अधिकच अस्वस्थ झाला. माळीणीची तरुण विधवा मुलगी आणि शास्त्रीबुवा! शे जाण्यांनी संबंध जोडला. नाहीतर काय गरज होती बुवांना माळणीपुढे हात जोडण्याची? जातायेता मुद्दाम थांबून शास्त्रीबुवांची द खल घेतली जाऊ लागली. खाकरणेखोकरणे, टेमणे मारणे.

शास्त्रीबुवांना या गोष्टीची दखल होती नव्हती, कोण जाणे! त्यांचे आणि शांतूचे निराळेच विश्व बनले. ना त्या विश्वात शेजारी होते, ना माळीणीची मुलगी. एखादी मूर्ती घडवावी, त्या तन्मयतेने ते शांतूला आकार देत होते. दिवसभर गुर्जीच्या उंबरठ्याबा हेर बसून शांतूचे संस्कृत बहरू लागले. शेजारी बोलून बोलून कंटाळले, इतर विषयांकडे वळले.

कधीतरी एक दिवस टपकन् शास्त्रीबुवा मरून गेले. अंधाच्या खोलीतून त्यांचा देह बाहेर काढला तेव्हा चाळभर हंबरडा उठला शांतूचा. बिळातून शास्त्रीबुवा गेले आणि शांतू शिरला. त्यानंतर कितीतरी दिवस शास्त्रीबुवांचा तो संसार तसाच होता. पोथ्यापु स्तकं शांतूच्या ताब्यात गेली. आता कुणालाच त्याचे फरसे दुःख नव्हते. बिळातल्या शास्त्रीबुवांची गोष्ट इथेच संपते. काळाचा एक तुकडा पडतो.

पण काळाचे अखंडत्व कसे तोडावे? शांतू संपत नाही. आज सावळ्या रंगाच्या, बुजऱ्या शांतूचे रूपांतर झाले आहे 'शांताराम' नावाच्या भारदस्त व्यक्तिमत्त्वात! जिथे सर्व शेजारातल्या उच्चवर्णीय घरांतून पोरे शिकून ग्रॅज्युएट झाली. कारकुनीत शिरली. दो न खोल्यांतल्या त्याच चाळीत त्यांचे नवे संसार सुरू झाले, तिथे शांतारामने संस्कृतमध्ये डॉक्टरेट मिळवली. जर्मन भाषेवर जबर दस्त प्रभुत्व मिळवले. आज माळीणीचा नातू जर्मनीतल्या विद्यापीठात अनेकांना आकार देत आहे.

म्हटलं तर अगदी सरळसाधी गोष्ट. पण वास्तवाच्या स्पर्शाने इवलं, लाल कोवळं पिंपळपानदेखील रेपेरेपेने झळझळून येतं. काळाचा तोच परीसस्पर्श आपल्या शास्त्रीबुवांना झाला. ब्राह्मण्याचे दान भलत्याच्याच ओटीत टाकून दोन खोल्यांतल्या इतर वरच ढ शेजाऱ्यांच्या मानाने बिळातले शास्त्रीबुवा दाही दिशा व्यापून दशांगुळ्यांनी उरले.

कालाय तस्मै नमः!

७. 'कांदेपोह्यां' तील कचकच

मी 'उपवधू' झालो आणि प्रेमाचा गुलाबजाम आधी न मिळाल्याने 'कांदेपोहे' समारंभ सुरू झाले. त्याच वेळचा हा क्षण 'अवाक' हा शब्द जगलो मी त्या क्षणी! ज्या मुलीला कालच 'योग जुळत नाही' असं कळवलं होतं, तीच मुलगी दारत 'आत येऊ का?' विचारीत होती.

'या नं या' पडलेला, भांबावलेला किंवा दोन्हीचं मिश्रण असलेला चेहरा सावरत मी स्वागत केलं.

वाटलं, तिची आई किंवा वडील कुणीतरी असणारच सोबत. पण दोन मिनिटं झाली तरीही कुणीही आत आलं नाही हे पाहून झाल्यावर तिला पाण्याचा पेला पुढे करीत मी विचारलं

'एकट्याच?'

'हो.'

दरम्यान स्वयंपाकघरात माझी आईबहीण 'कम्माल आहे! निरोप कळलाय की नाही; आता काय सांगायचं?' या आशयाची कुज बूज करण्यात मग्न झाल्या.

शांततेचा बर्फ थोडा वितळला...

'निरोप कळवलाय कालच', मी कृष्णधवल काळतल्या प्रदीपकुमारच्या स्वरात म्हणालो.

'तो कळला; तरीही जाणून घ्यायला आले मी. ते जाणणं पुढच्या आयुष्यासाठी महत्वाचं वाटतंय. आपल्या भेटीत तुम्ही छान म नमोकळ्या गप्पा केल्यात. 'नकार'चा संशयही येऊ दिला नाहीत आणि स्पष्टच सांगते, कुणीतरी 'नकार' दिल्यावर किती अ स्वस्थ व्हायला होतं हे काल कळलं मला. कारण आजपर्यंत मीच दहाबारा स्थळांना 'नाही' म्हणून कळवलं होतं. आजचं माझं येणं हे विनंतीसाठी नाही किंवा त्यात कुठलं आर्जवही नाही. फक्त माझ्यात कुठली कमतरता आहे की तुम्ही नकार द्यावा हे सम जून घ्यायचंय. म्हणून घरात कुणालाच न सांगता आले आहे.'

तिनं 'नकार' हा शब्द मोठ्या खुबीनं सविस्तर परिच्छेदात तीनचार वेळा तरी पेरला होता. आणि त्याचा उच्चार काळ्या स्केचपे नने अधोरेखित केल्यासारखा करण्याची तिची हातोटी वाखाणण्यासारखी होती.

तिचं येणं, येण्याचं कारण आणि ते धीटपणे समजावून सांगणं सगळंच एखाद्या नवकथेतील नायिकेसारखं होतं. उलट त्या कथे त मलाच शिरता येत नसल्यामुळे माझी स्थिती अवघडल्यासारखी झाली होती. त्यामुळेच खांडेकरांच्या नायकासारखा मी जरा सावरून अंदाज घेत माझी भूमिका सांगण्याचा प्रयत्न केला.

'हे बघा, प्रथम मी हे मान्य करतो, ज्या कारणासाठी तुम्ही इथं थेट आलात त्या तुमच्या धिटईचं मला कौतुक वाटतंय!'

'ते ठीक आहे'

आणि 'योग जुळत नाही' हे कळवल्यावर एखादी मुलगी त्याचं कारण जाणून घ्यायला प्रत्यक्ष येते, या धक्क्यातून मी सावरले लो नाही!

तेवढ्यात 'चहाचा कप' मदतीला आला. मजकुराची जुळवाजुळव करण्याचा प्रश्न नव्हता. फक्त भेटीतील औपचारिकता जावी असं वाटत होतं.

'तर...!'

'सांगतो ना, अहो तीनचार वेळा तुम्ही 'नकार' दिला असं म्हणालात.'

'दिलातच की'

'योग जुळत...'

'शब्द वेगळे, अर्थ तोच.'

'छटा वेगळी आहे. नकार द्यायला तुम्ही काही दारवर सेल्सगर्ल वस्तू विक्रयला येतात तशा आला नव्हतात. कोण तुम्हाला 'न कार' देणार? आणि तो द्यायचा कुणी कुणाला अधिकार दिलाय? तुम्ही 'तुम्ही' आहात, मी 'मी' आहे. आयुष्यात पतीपत्नी म्हणून एकत्र यायचे 'योग' नाहीत एवढाच अर्थ. त्यात आपल्यात 'कमतरता' आहे, म्हणूनच मी 'नाही' म्हटलं असंच का स मजता? वस्तुस्थिती वेगळी आहे. विश्वास ठेवण्याइतका आपला परिचय नसूनही मी सांगतोय. विश्वास ठेवा, वस्तुस्थिती पूर्ण वेगळी आहे.'

‘काय आहे वस्तुस्थिती? वेगळी म्हणजे?’

‘अहो, तुमच्या कर्तृत्वक्षमतेला मीच अपुरा पडेन. तुमची झेप, आवाका अफाट आहे. आम्ही सगळे दिपून गेलो तुमच्या बुद्धिमत्तेनं. जेव्हा तुम्ही म्हणालात, ‘धीरुभाई अंबानी माझे आदर्श आहेत. मलाही पुढे अशाच उद्योजकांपैकी एक व्हायचं आहे; तेच माझं करिअर आहे.’ हे ऐकल्यावर वाटलं, व्यक्ती म्हणून माझ्या मर्यादा, माझ्याआड येणार नाहीत, पण लग्नानंतर आपल्या दोघांपैकी एकाची फरफटच होणार. एक यशस्वी उद्योजक म्हणून दूरदर्शनवर मुलाखतीतून तुम्हाला पाहायलाऐकायला मला आवडेल, पण साथीदार म्हणून तुमच्या अफाट महत्वाकांक्षेनं माझी दमछाकच होईल. समजून घ्यायला आला आहात, म्हणून तुम्ही माझं ‘प्रवचन’ सहन कराच. लग्नाच्या जुळवणुकीतील नकार हे एखाद्याच्या आयुष्याला नसतात; त्यामुळे अस्वस्थ व्हायचं कारण नाही. अनुरूपता आत्ताच वाटत नसेल, तर पुढे जाण्याचं काही कारण नसतं, म्हणूनच म्हटलं, ‘योग नाहीत.’ ते दोन्हीही बाजूनं नाहीत. तुम्ही ज्या मुलांना ‘नाही’ म्हटलं तेही कर्तृत्ववान तरुण असतीलच; फक्त ते तुम्हाला ‘मॅच’ वाटले नाहीत इतकेच. उद्या मी ‘हो’ म्हणून तुम्ही ‘नाही’ म्हणाला असतात तर मी काही ‘अरेरे काय माझी अवस्था’ असं म्हणत केस उपटत (स्वतःचे) बसलो नसतो; ठीकाय म्हणून कामाला लागलो असतो.

वर्षे जवळजवळ दहाबारा झाली. संभाषण काही ‘टेप’ केलेलं नव्हतं. पण पुष्कळसा मजकूर लक्षात राहिला, कारण ‘लग्न’ वाट चालीत एखाद्या मुलीशी असा संवाद व्हायचा तो आगळ्या वेगळ्या योग होता.

नंतर आम्ही विषय बदलला, घरातले सहभागी झाले. गप्पा वेगळ्या वाटेने रंगल्या, एका निराळ्याच आत्मविश्वासानं तिनं ‘बाय’ केलेलं आठवलं.

परस्पर परिचयोत्तर विवाहात मुलींना ‘दाखविण्याच्या’ तणावाला सामोरं जावं लागत नाही. सहजतेनं मनं एकमेकात गुंफली जातात; पण स्नेहविवाहाचे योग काही सर्वांच्याच योगात नसतात; अशा वेळी बरीचशी कृत्रिम वाटणारी आणि काळजीवाहू मंडळींनी ती आणखीनच कृत्रिम केलेली ‘बघण्याची’ पद्धत स्वीकारावीच लागते. त्यात जरा सहजता आली तर या प्रकारातले दडपण दूर होऊ शकेल.

अनेकदा चार चार दिवस आधी, ‘बघण्याचा’ दिवस ठरतो, मग लग्न झालेल्या बाकीच्या अनुभवी व्यक्ती त्या उपवर मुलीला अगदी सळो की पळो करतात. तिचा जणू सगळे मिळून ‘स्वतःला कसं दाखवायचं’ याचा गृहपाठच घेतात.

‘हे बघा, आता हे स्थळ सोडून चालणार नाही; मुलगा चांगला बँकेत आहे; थोडं टक्कल आहे; पण हरकत नाही; नंतर पडतंच नाही तरी’ एकजण.

‘जरा हसतमुख राहा. चेहरा आपला चिप्प पॅरॅशूट कोकोनटसारखा. थोडं हसत राहा, बरी दिसतेस मग तू’ दुसरा.

‘ती मागच्या वेळची साडी नको; अगदी पंधरा ऑगस्टची वाटते; ड्रेसही चालेल; हल्ली मुलं ड्रेस घालणारी असेल तर अधिक प्रेफरन्स देतात.’ कुणी ‘मॉड’वादी!

‘ठोकळ्यासारखी बसू नकोस खुर्चीवर. जरा ऑक्टव्हेनेस दाखव.’ एक चिडका स्वर.

त्या मुलीला केव्हा एकदा या जंजाळातून सुटून लग्न करून मोकळं होतो असं होऊन जातं. पाच वाजता ‘ते’ येणार असतील तर साडेतीनपासूनच ‘ही’ साडी की ‘ती?’ ‘ती’ की ‘ही?’ ‘ए गजरे आणलेस?’ या सगळ्यानं एवढा तणाव त्या मुलीवर येतो की एरव्ही मनमोकळी, हसरी असणारी मुलगीही ‘जशी नाही’ तशीच ‘दिसू’ लागते.

मुलगा येणार म्हणजे कोण येणाराय एवढा? त्याचं एवढं ‘टेन्शन’ घेऊन आणि देऊनच हा वरपक्ष उगीच माजवून ठेवला जातो. बरं राहणं, तणावरहित राहणं, मैत्रीपूर्ण गप्पा, भेटीगाठी, खाणपिणं इतपत ठीक आहे; कुणी भयंकर महासत्ताधारी सम्राट येणार आहे, असं दडपण कशाला?

त्या मानानं मुलं फारसा बाऊ करीत नसावीत.

परवा गिरीश वैद्य घरी आला. म्हटलं, ‘थांब, घाई कसली?’

‘‘कांदेपोहे’ येणार आहेत.’ खट्याळपणे गिरीश म्हणाला.

‘अस्साच चाललास?’

‘मग जैसा हूँवैसा देखो; उगीच खोटं खोटं कशाला?’

कुणी म्हणेल, मुलगा आहे म्हणून चालेल; मुलीबाबत...

‘हल्ली पूर्वी एवढं नाही हो, बदलत चाललंय सगळं’, असं म्हणतो आपण बोलताना; पण खरं म्हणजे ‘मुलीला बघणं’ या प्र कारातलं तिच्यावरचं अनाटायी दडपण फारसं कमी झालेलं नाही. अधिक तणावात ठेवणाऱ्या घरातील काळजीग्रस्त मायपित्यां ना मुलीनंच आदरपूर्वक सांगायला हवं, ‘बाबा, दोघांचा संवाद महत्त्वाचा आहे; नेहमी बाहेर निघताना मी व्यवस्थितच असते; तितपतच बरी राहीन; पण ही उगीच सजावट नको. झालाच तर साथीदार होणार आहे तो; मालक नाही.’

शेजारीपाजारीही एक खास वातावरण निर्माण होतं; ‘आज आठवं स्थळ; अजून कुणी ‘हो’ म्हणत नाही, म्हणतील कसे, चष्मा आहे नं!’

बायकांनाही बायकांची मनःस्थिती कळायला हवी. धीर देण्याचं काम करताना नकळत धीर खचवण्याचं काम उत्साहाने काही स्त्रिया करीत असतात.

‘वाकून नमस्कार; हा अस्सा कर; आणि छंद विचारलान् तर सांग स्वयंपाक म्हणून!’ खरं तर ग्रॅज्युएट झालेली ती मुलगी मो कळं वातावरण मिळालं तर स्वतःहूनच बोलणारी, चुणचुणीत असते.

नव्या तरुणांनाही बघण्याच्या कार्यक्रमात हाच मोकळेपणा अपेक्षित असतो. घराच्या चौकटीत दडपणाने चाललेली ही बघाबघी जर दोघांच थोडे फिरून आले तर मनमोकळी होते. अगदी आवडलेल्या चित्रपटापासून पदार्थांच्या आवडीपर्यंत मुशाफिरी होते. मग पुन्हा शिक्षा ‘ते’ बसून जाताना बालकनीतले डोळे आपोआपच हुरहुरतात; गुंतून जातात; अन् ‘रिक्षा’तलं मन ही अंतरिक्षा त विहरून येतं.

अनेकदा अनेक कारणांमुळे एखाद्या मुलीला वारंवार या ‘बघणे’ सोहळ्याला सामोरे जावं लागतं. कुठलीच बौद्धिक कमतरता न सूनही अशा वेळी उगीचच एक न्यूनगंड निर्माण व्हायची भीती असते. याचंही कारण भोवतीची माणसं असतात.

‘अजून किती रखडते कुणास ठाऊक!’

‘या थोरलीमुळे धाकटीचं अडलंय?’

‘उंची आड येते हो!’

‘अगदी कोकणातली यमू दिसत्येय. काळ कुठं चाललाय, ही कुठं?’

‘केस बॉब केले तर बरी दिसेल!’

कशाला ही बकवास!

लग्न म्हणजेच जीवनाचं एव्हरेस्ट मानणारी रिकामटेकडी माणसं कित्येक मुलामुलींचं जगणं ऐन उमेदीत संपवतात.

बारीकसारीक कारणावरून स्थळं नाकारणारी फाजील अहंगडी मुलंमुलीही असतात. ‘अजून बघू’ करीत फक्त ‘बघतच’ राहतात. जीवनात अपेक्षांना मुरड घालून तडजोड करीतच एकमेकांनी नाती जोडायची असतात. सर्वांगसुंदर न् सर्वगुणसंपन्न नायकनायि का चित्रपटात असतील, पण ते काळोखातून पडद्यावर बघायचे असतात. संसार मात्र प्रकाशात, उन्नावसातच करायचा असतो . ठाण्यात माहेर असेल तर ‘ठाण्यातला किंवा फार फार तर मुलुंडचा चालेल!’ म्हणणारी मुलगी कल्याणचं स्थळ नाकारते, या मूर्खपणाला काय म्हणावं? किंवा ‘उंची पाचसात हवीय. ती आहे पाचसहा. म्हणून नको’ म्हणणाऱ्या मुलाला जीवनाची उंचीही नाही कळली न् खोलीही.

परीकथेतील प्रत्येकाचे राजकुमार न् राजकुमारी वेगवेगळे असतात; पण ते अनेकदा स्वप्नातच राहणे पसंत करतात; सत्यात अ सतात तडजोडी!

तिथं फक्त ह्रतिकचं सौंदर्य न् करिश्माची अदा चालत नाही. ५० रुपयांच्या तिकिटानंतर आईस्क्रीमबरोबर ते स्वप्न वितळणार असतं.

...शोधायचं असतं बलदंड कर्तृत्व, प्रगाढ आत्मविश्वास, जीवनातील वादळवाऱ्यात टिकून राहणारी दोघांची जिद्द, डोळस रसिक ता, सत्यशिवावरील अपार श्रद्धा!

कदाचित केवळ रूप, उंची, नोकरी, पैसा, पदवी, वाहन, मोबाईल, फ्लॅट यांनाच बघण्याच्या नादात ज्यामुळे जगणं आशयघन होतं, ते बघायचं राहूनच जात असेल. मग अशा व्यक्ती आनंदाचा केवळ अभिनय करतात, नंतर उरतो वैताग न् त्रागा! नशिबा ला दोष! देहाचा होतो कापूर आणि मन तर शोधलेलंच नसतं.

म्हणून ‘बघण्या’पेक्षा ‘भेटणं’ व्हावं! ‘विचारण्या’पेक्षा ‘संवाद’ व्हावा! अंदाजाने चुकीचे निष्कर्ष काढण्यापेक्षा, सत्य वेगळंही असू शकतं, ही शक्यताही आजमावावी!

लग्न मुलीचंच मुलाशी होत नाही, तर मुलाचं मुलीशीही होत असतं, हे जाणून परस्परांबद्दल आदर असावा. ज्ञानेश्वरीत एक लक्षणीय दृष्ट्यन्त आहे. एका ज्योतीने दुसरी ज्योत उजळता येते; थोड्या वेळाने कोणती कुणामुळे उजळली हे सांगता येत नाही. नाती तशीच उजळवीत !
निरहंकारी ! ज्योतिर्मयी !

८. घराघरातल्या 'अमृता'

दिलबहादूर गेला ! माळ्यावर स्वतःचाच गळा आवळून त्यानं स्वतःला संपवलं. उत्साहानं रसरसलेला, महत्वाकांक्षेने सळसळणा-
रा एक चेहरा कागद चुरगळून पडावा तसा संपला ! जवळ एक चिठ्ठी 'तू नाही म्हणालीस, मग कुणासाठी जगायचं?' आम्हा स-
गळ्यांना दिलबहादूर आठवतो. वर्गातला सगळ्यात चैतन्यमय चेहरा. पण या चेहऱ्याआड असा एक उद्ध्वस्त दिलबहादूर दड-
लाय, हे तो गेल्यावरच कळलं. वय अवघं सतरा साडेसतरा ! अजून धड जीवनात प्रवेश नाही केलेला; तर मृत्यूतच उडी माराय-
ची घाई त्यानं केली. दिलबहादूर एकट्या नाही गेला; केवळ त्याच्या एकट्यावरच तोलली जाणारी त्याच्या दरिद्री घराची सर्व स्व-
प्नं घेऊन तो मातीमोल झाला.

तीच गत वैशालीची !

गणपतीच्या ऐन आनंदात अनोळखी पत्र आलं 'सर, वैशालीनं स्वतःला संपवलं. एक कळी फुलण्याआधी खुडली गेली. कारण-
तुम्हाला माहीतच आहे वैशालीचे बाबा.

गणपतीच्या आराशीभोवतीचे सारे दिवे जणू विझून गेले.

नातेवाईकांच्या उत्साही गर्दीत मी एकाकी झालो. एका खोलीचे दार बंद करून; ते पत्र समोर ठेवून सुन्न होऊन पडून पाहिलो.

'कारण तुम्हाला माहीतच आहे.'

वैशालीच्या बाबांची ही ओळ छळत राहिली. एका विवाहित पुरुषाभोवती वैशालीनं आपली स्वप्नं विणण्याचा मूर्खपणा सुरू-
केला होता. तोही तिला मजेशीर सावधपणे खेळवीत होता. सगळ्यांनी सगळी कल्पना देऊन झाली. एखाद्याच्या विशिष्ट गुणाव-
र भाळून त्या तरुण, मूर्ख मुलीनं त्याची गुलामीच पत्करली होती.

तिच्या मराठीच्या वहीत त्याला लिहिलेली एक चिठ्ठी चुकून माझ्या हाती आलेली आठवली 'तुमच्या सिगारेटच्या वासानं मी-
धुंद होते. बेभान होते. मला माहीतेय तुमचं लग्न झालंय... हा वेडेपणा आहे माझा. पण प्रेम वेडंच असतं ना?'

समजूतदार शब्दानं खूप सांगण्याचा प्रयत्न केला होता तिला. अखेर घरीही सांगितलं पण हे 'वेड' वाढतच गेलं; ते तिलाच घे-
ऊन गेलं.

सारं आठवलं. कारण परवाच कॉलेजात 'व्हॅलेन्टाईन डे' मुलांनी स्वतःच साजरा केला. पुष्कळ मुलींनी म्हणे सीनियरच्या काही-
मुलांना 'प्रपोज्' केलं. कसली कसली फुलांची कार्डस्... हृदयात बाण खुपसलेल्या गाण्यांच्या कॅसेटस्... निःसंकोच हस्तांदोल-
नं... आणि त्याच्याही पुढची निलाजरी जवळीक.

उत्सव समाजाला ऊर्जा देतात. पण कोणचे उत्सव कशा प्रकारची ऊर्जा देतात आणि त्या उर्जेनं समाजाचं तारू कोणत्या दिशेनं जा-
त आहे, याचा वेध कोण घेणार?

का ते जाईल तसं जाऊ द्यायचं?

लाकडाचा खूप धंदा होईल, म्हणून माणसांना ठार मारायचं?

वर्गातल्या 'अभिव्यक्ती' व्यासपीठात मी एक विषय घेतला 'प्रेम कुणावर करावं?' एका मुलीनं स्फोटक मत मांडलं 'सर, एखा-
द्या मुलीला बॉयफ्रेंड नसेल, तर तिला निराशा येते. बाकीच्या मुली तिला बावळट समजतात' मी स्टेजवर कधी नव्हे एवढा हाद-
रलो.

एका मराठी वाहिनीवर एका उथळ प्रेमचर्चेत एका रोगट, किडकिडीत, एका कानात रिंग घातलेल्या मुलानं आगरकरांच्या थायत मत मांडलं 'माझं प्रेम सहा महिन्यांचं आहे, पण मी खूप मजेत आहे.'

प्रेम सहा महिन्यांचं?

'गरज आहे प्रेमाची. लग्नाचं बंधन नको,' या मुलींच्या मतांना प्रतिष्ठा देणाऱ्या, त्याचं कौतुक करणाऱ्या वाहिन्या नव्या पिढीला कुठे वाहून नेणार आहेत? कुटुंबव्यवस्था आणि नीतिमूल्यांचा विनाश करणं म्हणजेच पुरोगामित्व, असं मानणाऱ्यांच्या हातात. आज असलेल्या प्रसारमाध्यमांच्या नाड्या कुठले सामाजिक कार्य करीत आहेत?

कॉलेजच्या दारातच 'आदर्श' विद्यार्थिनीचं पारितोषिक मिळालेल्या एका मुलीला जेव्हा एका धटिंगण मुलाचं चुंबन घेताना मी 'याचि डोळ्यां' पाहिलं तेव्हा दुसऱ्या दिवशी तिच्या आईला बोलावलं. आम्ही प्राध्यापकांनी म्हटलं, 'नवी अमृता देशपांडे अशी च घडते, ती तुमची मुलगी होऊ नये म्हणून...'

आम्हा सर्वांना हादरा देणारा प्रसंग त्यापुढचा होता. ती माऊली म्हणाली, 'कॉलेज जीवन म्हणजे असं चालायचंच. एवढ्याशा कारणासाठी बोलावलंत, हाफ डे फुकट गेला हो!' आता आत्महत्या करायची पाळी माझी होती. समस्या कोण आहे?

परवाची येऊरची बातमी वाचून पेपर रद्दीत टाकला असेल. नवे बलात्कार उद्याच्या पेपरसाठी कुठे कुठे सज्ज होत असतील.

अकरावीच्या मुली क्लासचं कारण सांगून जंगलात जातात. तिथं रानटी वृत्तीच्या मुलांकडून काय भगवद्‌गीतेचं प्रवचन ऐकण्याच्या अपेक्षेनं जातात? बलात्काराची पूर्वतयारी आपल्या चटोर मोकळेपणानं कोण करून घेतं?

वर्गातल्या एकशेचाळीस मुलांवर फक्त एक मिनिट लक्ष देणं पन्नास मिनिटांच्या तासाला शिक्षकाला शक्य असतं.?

... घरी आल्यावर दिवसभराच्या घटनांवर मोकळी चर्चा करायला 'बिझी' आईबाबांना वेळ नाही.

... रात्री बँकेची बॅलन्स किती आहे हे बघताना, घरातल्या खातेबुकातला जमाखर्च आपण केव्हा करणार? 'बॅलन्स' गेल्यावर?

तीन मिनिटांत वाचून पूर्ण होणाऱ्या या लेखावर एक चहाचा कप ठेवला जाईल. संध्याकाळपर्यंत असं काही वाचलं होतं, हेही आपण विसरून जाऊ. जीवनाला कणाच न देणारी, फक्त भौतिक माहितीच्या मठु पाठांतरावर 'गुणवत्ता' मानणारी रद्द शिक्षणपद्धती...

चाळीतून ब्लॉकमध्ये आणि ब्लॉकमधून बंगल्यात जाऊ इच्छिणारे सीमेंटकॉक्रीटचे पालक यात घरातल्या उमलणाऱ्या मनांनी सैर भैर होणं हाच वर्तमान असतो.

चुकोतोय हे कळायलाही बरोबर काय, ते माहीत असायला हवं. सांगणाऱ्यांना वेळ नाही. वेळ मिळेल तेव्हा वेळ गेलेलीच असेल.

धावण्याच्या व्यवहारात काही विरामाच्या जागा आवश्यक असतात. स्वल्पविराम घेऊन जगण्याचा विचार करण्यासाठी!

... स्वतःच्या कष्टाचा अख्खा 'एक' रुपया मिळवण्याची अवकल आणि कुवत नसणारी मुलं माँम् आणि डॅडच्याच पैशानं एक मेकांना म्हणे 'प्रपोज्' करतात. व्हॅलेंटाईन कार्ड देऊन सोबतीचं ॲप्लिकेशन भरतात.

क्षणभराचा खेळ, खेळपुरताच राहत नाही; तो थेट जिवाशी भिडतो. ज्या वयात समरसून अभ्यास करायचा, ज्या वयात जीवनभराची प्रकृती बांधेसूद करायची, त्या वयात 'इलूइलू'च्या धुंदीत बेधुंद व्हायचं?

आईवडील कोणासाठी कष्ट करतात, याची जाणीवच ठेवायची नाही? कर्जतपासून व्ही. टी.पर्यंत आई ट्रेनला लोंबकळत जाते; वडिलांना पैशासाठी हातभार लावते, ती कोणासाठी? याचा विचार दुपारी एकटीच असल्यामुळे ब्लॉकमध्ये रंग उधळणारी मुल मुली करतात का? कॉलेजमधली बहुतेक लेक्चर्स 'कहो ना प्यार है'च्या बाल्कनीतच 'फुल्ल' होण्याच्या काळात आपण फसव तोय ते आईबाबांना का स्वतःला? याचा विचार करायला थोडा वेळ काढायलाच हवा. एरव्ही पाठांतराने 'डिस्टिंक्शन' मिळेल, पण चिंतनानं जगणं मिळेल.

'कल क्या है किसने जाना?' म्हणत कल 'आज' होऊन जातो आणि उरते केवळ सिगारेटची चिमूटभर राख... बीअरचा रिकामा ग्लास... आणि बराचसा अंधार... हे सगळं बदलायला हवाय फक्त एक निश्चय... जबरदस्त निश्चय...

जो मला दिसला खुशबूमध्ये...

खुशबू?

ही कुठली खुशबू?

परवाच्या भयानक भूकंपात सर्वस्व हरवलेली, पाठीची हाडं मोडलेली; एकाकी उरलेली खुशबू... दहावीला शिकत असलेली ...

पुण्याच्या ससूनमध्ये ट्रीटमेंट घेत असलेली खुशबू म्हणाली 'मी जगले, कारण माझ्या हातून काहीतरी चांगलं घडवायचंय देवा ला. दोन महिन्यांत मी थोडीतरी बरी होईन. एसेस्सीच्या परीक्षेला नक्कीच बसेन आणि ऐंशी टक्के मार्कस् मिळवून दाखवीन?

पुढची बातमी वाचता आली नाही.

कारण कारण डोळे भरले होते.

असे डोळे पुनः पुन्हा भरतील का?

९. आनंदाची अॅलर्जी

जुळलेल्या मैफलीची तार खस्स्कन् तोडणारा प्रसंग अचानक आठवतो. बहिणीच्या लग्नानिमित्त आदल्या दिवशी अनेक नातेवाईक, मित्र माझ्या अगदी छोट्या घरात एकत्र आले होते. जागरण करूनच रात्र काढावी लागणार होती; कारण सर्वांना झोपण्याएवढी जागा नव्हती. पण त्या अगदी अपुऱ्या खोलीलाही विस्तीर्ण करणारी किमया जुळत गेली. गायक मित्र गात राहिला; दरवाजाचा तबला करून ताल जुळत राहिला; एकाहून एक सरस गाणी माझा संगीतकार मित्र गाऊ लागला; न् देहभान हरपणं म्हणजे काय याचा प्रत्यय आम्हाला येऊ लागला. श्रमलेल्या स्त्रिया मैफलीने खुलू लागल्या; उद्या नवे प्रश्न करायला नवा उत्साह त्या सुरांमुळेच संचारू लागला; घरातले वृद्धही अवघडलेले सांधे विसावल्यासारखे गाण्यात रमू लागले; अगदी लहान मुलं सोडली तर जरा मोठी मुलंही उत्कट सुरांनी उत्सुक झाली. त्या गाण्यामुळे घरातल्या सगळ्या अडचणी जणु नाहीशा झाल्या. दिसत नव्हते भिंतीचे पोपडे, ओल आलेल्या लाद्या, पाणी हरवलेले नळ, रंग उडालेली खिडकी... कारण या सर्वांवर उगवले होते तरल शब्द... हृदयस्पर्शी सूर...

न् तेवढ्यात तार तुटली.

एक मित्र अचानक आपल्या बायकोला उठवत म्हणाला, 'आताच्या आता निघ. उठ!'

'रात्री थांबायला आलोय ना?'

'...शक्य नाही; शेवटची गाडी अजूनही मिळेल, चल.'

मांडीवर गाढ झोपलेलं तान्हं मूलं काहीशा क्रूरपणच त्यानं उचललं आणि तो पुढं निघालाही. वहिनींचे मागे वळणारे, पाणावलेले डोळे, न् अगतिकपणे पुढे फरफटणारे पाय या क्षणीही आठवतात.

मैफलीची घडी मोडली ती मोडलीच. मनात काहीतरी नासावे तशी अस्वस्थता. निघण्याचं काहीही कारण नव्हतं; निघायचंच असेल तर ते कुठल्या क्षणी, याचा विचार दुसऱ्याचाही आनंद जपणारी माणसं करतात. पण तो आनंदच नाहीसा करावा हाच स्वभाव असेल तर...

आनंदाचीच 'अॅलर्जी' असणारी शेकडो माणसं असतात. घरात, दारात काही वेळा आरशातही भेटतात.

घरात मित्रमैत्रिणींच्या गप्पा रंगल्या, हशाटाळ्यांना बहर आला की अनेकांना अस्वस्थ व्हायला होतं. कुठलं तरी निमित्त खरं तर खुसपट ही मंडळी काढतात आणि घरातला सारा मोहोर खाऊन टाकतात. एकदा का सगळे उदास झाले; चिडीचिप्प झाले की दिग्विजय मिळवल्यासारखा आनंद या मंडळीच्या चेहऱ्यावर दिसू लागतो. अचानक टेपेरेकॉर्डरचे बटण बंद करावं; तसं सारं आनंदगाणं ही मंडळी बंद करून टाकतात. सारं सामसूम करून झोपी जातात.

चित्रकारवृत्तीच्या एका गुणी मुलीचं असंच वाटेलं होताना पाहिलं. रंगरेषांमध्ये रमणाऱ्या या तरल, रसिक मुलीला तिच्या नवऱ्यानं लग्नानंतर आठदहा दिवसातच 'घरात हे ब्रश, रंग, कागद दिसले तर याद राख!' ही धमकी दिली. आता कायमच्या कोऱ्या कॅनव्हाससारखी जगतेय बिचारी! खरं तर कलासक्त मनाची, कलावंत क्षमतेची पत्नी मिळणं हे केवळ भाग्य; पण एकमेकांच्या साथीने हे रंग भरण्यापेक्षा ते नाहीसे करण्यात पौरुष मानणारेही दिसतात. प्रत्येक वेळी कायद्याच्या हातमोज्यांनी, अलिप्तपणे, थंडपणे संसार मिटून टाकता येत नाही. केव्हातरी दगडातला माणूस जागा होईल, या आशेवर जगावंच लागतं.

संसारतले अनेक क्षण अर्थपूर्ण होतात; ते एकमेकांच्या रसिकतेमुळेच! नाहीतर १९५२ सालातली जिल्हा परिषदेच्या माळ्यावरची फाईल शोधीत जगल्यासारखं जगून काय उपयोग?

कलावंत नवऱ्याच्या कलेचाच, सवतीसारखा मत्सर करणाऱ्या कित्येक स्त्रिया आहेत. अक्षरशः त्या आयुष्य उद्ध्वस्त करतात. काही वेळा त्याचं कलाप्रेम जरा 'अतीच' झाल्यानं त्याला वास्तवात आणण्यासाठी कान उघाडणी करणं वेगळं; पण ज्या कलेमुळे आपल्या नवऱ्याचं 'अस्तित्व' आहे; त्या कलेचीच गळचेपी करणे वेगळं.

अगदी जवळचाच मित्र आहे. सप्तसुरात भिजलेला; पण लग्नानंतर त्याच्या बायकोनं त्याच्यावर जो व्यवहाराचा करडा रेनकोट चढवला, की काय हिंमत, तो नवी गाणी करील! संसारात जरा जम बसताच तिनं सांगून टाकलं, "एक तर हार्मोनियम घरात राहील किंवा मी?" देवाब्राह्मणादेखत त्यानं लग्न लावलं होतं ते बायकोशी; स्वाभाविकच हार्मोनियम फूटपाथवर आला...

सगळ्यांच्यात संघर्षाची शक्ती नसते; अनेकजण मोडून जातात; मोडल्यासारखे न दाखवता जगण्याचा अभिनय करतात.

सुरांचा, रंगांचा, नृत्याचा सर्व ललितकलांचा टोकाचा तिरस्कार करणाऱ्या या व्यक्ती पाहिल्या की वाटतं, यांना जगायचं तरी कशा साठी असतं?

फक्त नोकरी पगार चमचमीत खाणं टी.व्ही. बघणं, एवढीच आयुष्याची लांबीरंदी का?

घराला काही वेगळे रंगीत झरोके लाभले तर घाईघाईने सीमेंट काँक्रीटने ते बुजवण्यानं कुठला आनंद घेतात ही माणसं? अशी माणसं घरत, ऑफिसात सर्वांना नकोशी होतात; मग आपण इतरांना नकोसे झालो हे जाणवल्याने, ते नव्या जोमाने छळवाद मांडतात.

आठवतं, कॉलेजच्या गच्चीवर कविवर्य मंगेश पाडगावकरांच्या कवितांचा पाऊस बरसत होता. शेकडो मुलं, अनेक प्राध्यापक शब्दांच्या विराट प्रदेशात मनमुक्त भटकणाऱ्या या 'जिप्सी' बरोबर नादावले होते. मलाच कुठली अवदसा आठवली कुणास ठाऊक, एकदोन परिचित चेहरे त्या मैफलीत दिसले नाहीत, म्हणून त्या प्राध्यापकांना या आनंदात सहभागी करण्यासाठी चार जिने दड दडा उतरून मी स्टाफ रूममध्ये गेलो. अपेक्षेप्रमाणे ते तेथे होते. म्हटलं, "चला वर काय आनंदयात्रा सुरू आहे बघा, इथं काय करताय?"

आपला सनातन मखवपणा किंचितही कमी न करता तो गृहस्थ म्हणाला, "तुम्हाला त्या कविता ऐकण्यात आनंद असेल; पण आम्हाला त्या न ऐकण्यातच आनंद असेल तर..."

मी हात जोडले.

परभूत सैनिकासारखा चेहरा पाडून तिथून निघून गेलो.

फक्त पैशाची चर्चा? फक्त तेवढेच? ना आयुष्यात एखादा कलात्मक चित्रपट येत, ना एखादं पाठलाग करणारं उत्कट नाटक, ना एखादं बेधुंद करणारं गाणं, ना एखादी झपाटून टाकणारी कविता... काही म्हणजे काही नाही! अशांना इतरांचे निर्मळ आनंद हा च त्यांच्या जगण्यातला अडसर वाटतो. तो काढून टाकला, समोरचा माणूस रडवेला झाला, की ही 'सॅडिस्ट' मंडळी खूश!

सजलेल्या लग्नसमारंभाला दृष्ट लावणारी विकृत माणसं या एकविसाव्या शतकातही आपण पाहतोच की. कुठं जेवणालाच नावं ठेव, कुठं पहिल्या पंक्तीतच जेवायला नाही वाढलं म्हणूनच तारसप्तकात पाणउतारा करून वधुपक्षाला अवमानित कर, मुलगी नमस्कार करायला विसरली म्हणूनच आकाशपाताळ एक कर, अशा क्षूद्र वृत्तीच्या महामूर्खांचे तांडे समाजात प्रतिष्ठित म्हणून मिरवत असतात. ऐन वेळी भरलगनात अकारण रसणारी वरमाय ही याच विकृतीची! तिचीच खरं तर लग्नाआधी वरात काढायला हवी! पण समारंभाची शोभा व्हायला नको; म्हणून इतरजण जपतात न मग या विघ्नसंतोषी वृत्ती फेफवतात.

एका मित्रानं एकदा न राहवून मला कळवळून विचारलेलं आठवलं, "प्रवीण, इतकी वर्षं तुला पाहतोय. काय रे नेहमी हसतोस; कधी दुःखच येत नाही का तुझ्या आयुष्यात?"

त्याच्या डोळ्यातलं आसुरी कुतुहल मला विव्हाल करून गेलं.

दुःख दागिन्यासारखी मिरवायलाच हवीत का? इतरांनी सहानुभूतीचे सुस्कारे टाकून दुःखावर इलाज होतो की प्रत्यक्ष कृतीनं? चिंतनानं? ही कृती, हा मार्ग प्रत्येकजण शोधतच असतो. तो शोधताना इतरांना आपल्या जखमा दिसण्याचं काहीच कारण नसतं. पण त्याच बघायला तडफडमारे आपल्याभोवती अनेक असतात, याचा आपल्याला पत्ताच नसतो.

पाटीवरचं चित्र वडिलांना आनंदानं दाखवणाऱ्या मुलाला कानफटात देऊन 'आता पुढे पाह करा' हे सांगणारे पालक याच कुळतले. त्या चित्राचं कौतुक करून मग हे सांगता आलं तर चित्रा न अंक हातात हात गुंफून दोस्त होऊ शकतील.

काहींना शेंगदाण्याची, कुणाला मोहरीची, कुणाला चहातल्या दुधाच्या सायीची, कुणाला हापूसच्या आंब्याचीही अॅलर्जी असते; हे मी ऐकलंय. पण आनंदाची, तीही दुसऱ्याच्या आनंदाची, अॅलर्जी असणारी माणसं भोवती असणं हे दुदैव होय.

पुष्कळदा रंगलेल्या कार्यक्रमानंतर स्त्रिया सांगतात; 'त्यांना म्हणाले होते, तुम्हीही या पण छे, टी.व्ही. बघताहेत.'

तर कुणी म्हणतं, 'आमच्या हिला कितीदा म्हंटलं, अगं, जरा पाहून येऊ हे पुस्तक प्रदर्शन; पण छे.'

आपल्या प्रिय व्यक्तीला असा प्रेमाचा आग्रह करणं न तितं तो न मानणं हा प्रकार समजू शकतो. पण दुसऱ्यालाही त्या आनंदापासून तोडणं, हे आपण समजू शकत नाही.

ज्ञानेश्वरीत एक अप्रतिम दृष्टान्त आहे. एका तमोगुणी माणसाचा.

जंगल आणि गाव यांच्या सीमेवर एक तमोगुणी माणूस संध्याकाळी बसला आहे. एक सज्जन म्हणतो, 'बाबा रे, गावात जा, इथे बसशील, तर जंगलातला वाघ हल्ला करील. जा गावात जा.'

तो तमोगुणी माणूस म्हणतो, 'म्हणून तर मी बसलोय इथं.'

'का?' न राहवून पांथस्थ विचारतो.

'अहो, जंगलातला वाघ मला खाऊन टाकील, मग त्याला लागेल, माणसाच्या रक्ताची चटक. मग तो वाघ गावातल्या अनेकांना खाऊन टाकील.'

फार टोकाचं उदाहरण आहे. दुसऱ्याच्या निर्मळ आनंदाचा विनाश करण्याइतकी मोठी हिंसा नाही.

आनंदात सहभागी होऊन आनंद वाढविण्याइतकी थोर दुसरी पूजा नाही.

म्हणून तर उत्सव असतात. काहींचे उत्सव कॅलेंडरच्या वाटेने येतात. दिनांक बदलला की ओसरतात. काही स्वतःच आनंदोत्सव असतात. ते जेथे जातात, तेथे संगीतच पेरत जातात.

आपण सगळेच जण अशाच गाण्याच्या शोधात असो. खरे तर अनेकदा पापण्या मिटल्या की त्या गाण्याचा शोध लागतो. कारण ते गाणं 'आत'च असतं! कुमार गंधर्वांच्या मेघ मल्हारासारखं!

१०. मनगटातील कुंडली

नेहमी उत्साहात येणारी कविता घरात आली ती रडतच. उद्या बारावीची परीक्षा आणि आज हिला काय झालं? तिचा मोठा भाऊ म्हणून माझ्या मनातही धस्सू झालं. कोचावर बसली ती हमसाहमशी रडतच. आईवडील सगळेच कासावीस.

‘अगं झालं तरी काय?’

‘नाही. मी उद्या परीक्षेला नाही बसणार?’

‘बसू नकोस परीक्षेला, पण कारण तर सांगशील, की रडतच राहशील?’

थोडंसं वैतागून मी.

...पण स्वारी अजून बोलायला तयार होईना.

बारावीची मुलगी अचानक रडत येण्याची बरीचशी संभाव्य कारणं... मीआईवडील आळीपाळीने विचारत होतो, पण ती आपली डोळे पुसण्यात मग्न.

अखेर तिने तिच्या परीक्षेला न बसण्याचं कारण सांगूनच टाकलं.

‘...माझ्या मैत्रिणीच्या भावाला ज्योतिष येतं, त्यानं हात बघून सांगितलं, पहिलाच पेपर तुला जाम अवघड जाणार आहे. येत असलेलं सगळं तू एकदम विसरून जाणार’

...आता मात्र हसू आवरेना मला.

‘अगं तू मुळतः मैत्रिणीच्या भावाच्या हातात हात दिलासच कशाला?’

‘तो सगळ्यांचं भविष्य सांगत होता.’

‘त्याला उद्याची प्रश्नपत्रिकाही तुझ्या हातावर दिसली? ग्रेटच असणार बुवा तुझ्या मैत्रिणीचा भाऊ!’

‘नुकताच ज्योतिषाची पहिली परीक्षा पास झालाय’

‘अस्सं?’

‘हं.’

‘तुला माहिती आहे का, मी तर पाचवी परीक्षा पास झालोय.’

‘कधी?’

‘चाललेला असतो आमचाही अभ्यास. एकदम सातवी परीक्षा झाल्यावर सांगणार होतो; पण जाऊ दे, आज सांगून टाकतो; बघू दे तुझा हात’

‘तिनं भाबडेपणानं हात दाखवला.

मी टुण्णकन् उडी मारून डोळे विस्फरले.

‘का काय झालं?’

‘अगं, मला तर इथं वेगळंच दिसतंय; तुझ्या मैत्रिणीच्या गुपमध्ये सर्वात जास्त टक्के तुलाच मिळणार आहेत आणि उद्या तर सगळे शुभ ग्रह संमेलनच भरवणार आहेत तुझे. परीक्षा होईपर्यंत प्रकृती ठणठणीत; शिवाय पेपर सर्वोत्तम जाणार; भविष्य चुकलं तर नाव बदलीन मी!’

...तिचा चेहरा उजळला.

अजूनही आठवतं, नव्या उमेदीनं ती अभ्यासाला बसली आणि प्रत्येक पेपर ‘अप्रतिम गेलाय’ असं सांगू लागली आणि आश्चर्य म्हणजे तिच्या गुपमध्ये सर्वात जास्त टक्के तिलाच मिळाले.

मी खरोखर पाचवी परीक्षा पास झालोय असा पुढे कितीतरी दिवस तिचा समज होता.

ज्योतिष हे एक शास्त्र आहे, विज्ञान आहे. भविष्याच्या काही चाहुली सांगणारे थोर भविष्यवेत्ते या क्षेत्रात झाले आहेत, सध्याही असतील. इथपर्यंत सर्व गोष्टी मान्य आहेत. पण कुठलाच अभ्यास नसणारी, शास्त्राचे गांभीर्य नसणारी अनेक माणसं अनधि कृत डॉक्टरांचा सुळसुळट व्हावा, तशी याही क्षेत्रात बोकळली आहेत, हेही सच्चे भविष्यवेत्ते मान्य करतील. अशुभ किंवा प्रतिकूल भविष्याचा नुसता अंदाज ऐकल्याने, माना मुरगळून, हातपाय गाळून, गर्भगळित होणाऱ्या अनेक दुर्बल मनांवर अशा लबाडांची गुजराण चाललेली असते. समोरचा माणूस जितका दुबळा, भविष्यव्याकुळ, तितका यांचा भविष्यकथनाचा अभिनय अ

धिक रंगत जातो. उत्सुकता म्हणून ऐकताना ज्योतिर्विदाकडून काही सूचना मिळाल्या तर त्यातून बलदंड जिद्दीने कामाला लागणे, हा परिणाम वेगळा न जे सहा महिन्यांनी अघटित घडणार आहे, त्याची तयारी आपण अगदी लगेचच करायला लागणे वेगळे. भविष्य क्षेत्रातले सच्चे मातब्बर कधीही कुणाला खपवीत नाहीत; उलट नवी उमेद देतात. 'रशिकक्र' हा शरद उपाध्ये यांचा कार्यक्रम मला बेहद आवडला, कारण त्यांनी रशीचे स्वभाव सांगताना अंधभीती न रुजवता हसतहसत अंजन घातले आहे. भविष्याच्या व्यर्थ भीतीने शकुनअपशकुनांच्या भोवऱ्यामुळे वर्तमानातील भरारीचे क्षण हरवून बसलेली कित्येक मूर्ख माणसं अ वतीभवती असतात.

'मला निळा शर्टच लकी आहे, आज चॉकलेटी घातला म्हणूनच काम झालं.' 'घराच्या बाहेर पडल्यावर सात आकड्यांनं सुरुवात होणारी नंबर प्लेट एखाद्या गाडीला मी पाहिली की माझा दिवस हमखास चांगला जातो आणि चार आकड्यांनं सुरुवात असलेली पाटी दिसली की वाटच लागली कामाची.' असे समजून जगणारे अनेक नमुने माझ्या पाहण्यात आहेत. तुमच्याही पाहण्यात अनेक असतील. एक किराणा व्यापारी तर गरोदरबाई समोर दिसल्याशिवाय दुकानच उघडत नाही. सकाळी लवकर येऊन वाट पाहतो. हे हास्यास्पद, काल्पनिक वाटेल, पण अशी मूर्ख माणसेच कुडमुड्या भविष्यकारांच्या पोटाचा प्रश्न सोडवतात. ए कदा का तारुण्यात असे संकेत मानण्याची गचाळ सवय लागली की मरेपर्यंत माणसं अशा दृश्यांच्या, शकुनअपशकुनांच्या ओझ्याखाली दबलेलीच जगत असतात. एक प्रसंग आठवतो घरातच घडलेला. नवरात्रीला देवीपुढचा दिवा वाऱ्यानं मालवला. ना त्यातल्या एका बाईने आरडाओरड सुरू केली 'दिवा विझला, दिवा विझला. हे काही बरं लक्षण नाही.' अशा वेळी घरात चौदा व्या रत्नाचा चमचमाट आपल्या स्वरात आणावाच लागतो. 'वार आला, दिवा विझला. यात अभद्र काय? भलती आरडाओरड करू नका.' आपल्याला खचवण्याचे एखाद्याचे मनसुबे आपण उधळले की मग ही रिकामटेकडी मूर्ख माणसे दुसरे 'गिन्हाईक' शोधतात. घटना केवळ मानसिक हुशुरीपर्यंत राहत नाही. कित्येक माणसं एखाद्याच्या केळपायी मनोरुण होतात. जीवनातून कायमची उठतात.

गंमत म्हणून खिडकीतून लिंबू टाकणाऱ्या एका गृहस्थापायी एक पूर्ण मनोरुण झालेली दोन मुलांची आई माझ्या पाहण्यात आ हे. आपल्या खेळाचा हा असा परिणाम होईल याची त्या संबंधिताला कल्पनाही नसेल, पण दुबळ्या मनानं स्वीकारलेल्या संकेतापायी एक घर मात्र उद्ध्वस्त झालेलं, गेला २५ वर्षे मी पाहतोय.

कित्येक घरात भविष्याच्या भयापायी वर्तमानच हरवून बसलेली माणसं आपण पाहतो. परमेश्वरावरील प्रेमापोटी नामस्मरण करणं वेगळं आणि भविष्याच्या भयापोटी ते करणं, यात फरक आहे. भीतीने उपास, दहा लाख नामाचा जप, पूजा, प्रदक्षिणा, कागदावर विशिष्ट देवाचं नाव लिहून ते अर्पण करणं, नवस, व्रत फक्त भीतीनं! या सगळ्या गोष्टी स्वाभाविक भक्तीनं, प्रेमानं झाल्या तर त्या मनाची शक्ती वाढवतीलही; पण भविष्याच्या भयानं त्या केल्या तर वर्तमानच कुस्तडून टाकतील. घाबरलेली माणसं कुठलं कर्तृत्व गाजवणार? मग भेकड माणसांना भविष्यच नसतं हे सांगायला ज्योतिषाची तरी गरज काय?

लढायला गेलेला नेपोलियन किनाऱ्यावर उतरताच जमिनीवर आपटला. सर्व सैनिक चुकचुकले 'अपशकुन, अपशकुन. राजाच पडला. या लढाईत आपण जिंकणार नाही.' त्वेषानं नेपोलियन सहकाऱ्यांवर गरजला 'मूर्खानो, आपणच जिंकणार, कारण पाय ठेवताच या जमिनीनं मला आलिंगन दिलं.' ती लढाई नेपोलियन जिंकला. कुणी म्हणेल, असं नेपोलियननं म्हणणं हीसुद्धा अंधश्रद्धाच! पुष्कळदा दुर्बळांना सबळ करण्यासाठी, प्रचंड होकारात्मक करण्यासाठी नेतृत्वाला या युक्त्या कराव्या लागतात. त्यानं नुकसान होत नाही, झाला तर लाभच होतो.

...रेल्वेच्या वजनकाट्यावर पुनः पुन्हा दोन रुपये यंत्रात घालणाऱ्या विचित्र माणसाला मी न राहवून विचारलं, 'सारखं वजन बदलणार का आहे? का सारखे दोन रुपये टाकताय?'

तो म्हणाला ते ऐकून उडालोच.

तो म्हणाला, 'वजन दाखवणाऱ्या तिकिटावर एकच भविष्य येतंय. 'आज का दिन काम के लिए अच्छा नहीं है.'

मनात म्हटलं, 'दिन अच्छा होने के लिए' याला किती पैसे मोजावे लागताहेत कुणास ठाऊक? विशीच्या मुलाला एखाद्यानं सांगितलं की ४७ व्या वर्षी भाग्योदय, तर या मुलाने २७ वर्ष काय माश्या मारीत बसायचं?

मी कॉलेजमध्ये असताना असं दुबळेपण मलाही आलं होतं. सकाळी उठलो की पहिल्या पानावरचा मथळा नाहीच, आधी आज रशीत काय? उत्साहानं उठलो तरी 'अस्वस्थता जाणवेल' असं असलं की जादूच व्हायची; अस्वस्थता जाणवायला लागायची. मग वाटायचं, केवढी अचूक भविष्यवाणी आहे.

या मूर्खपणातून केव्हा ना केव्हा वेगवेगळ्या प्रकारे आपण गेलेलो असतो. पण हा कालखंड बुद्धीनं, कर्तृत्वानं संपवून आपल्या राशीत नेहमी 'उत्साह आरोग्य यश कर्तृत्वाने निराशेवर मात' ही लेबलं चिकटवायची असतात.

त्या वेड्या वयात वडील मला म्हणायचे, 'रात्री झोपताना गंमत म्हणून वाच.'

आणि वेगळीच प्रचीती यायला लागली. सगळी कामं यशस्वी पूर्ण करून दिवस संपल्यावर रात्री कळायचं 'कामं होणार नाहीत' किंवा उत्तुंग, थोर व्यक्तींच्या भेटीगाठीनंतर वाचायचो 'निराशा जाणवेल!'

मनानंच मनाला उभारी द्यायची असते, हे ज्याला कळतं तो स्वतःच आपल्या चैतन्याला चालना देऊ शकतो. भविष्याच्या अचूक 'अंदाजा'ला सुद्धा कर्तृत्वानं वेगळा पैलू देऊ शकतो.

भविष्य, ज्योतिर्विद्या याचं अस्तित्व, मान्य करूनही त्याच्या पोरकट आहारी जाणाऱ्यामुळे सारं घरच्या घर विचित्र भोवऱ्यात येतं हेही कुणी अमान्य करणार नाही. मग भविष्याच्या भीतीच्या खांदीतून बुवाबाजी घरात येते. पन्नाशीच्या परिपक्व वयाच्या प्रौढा पासून १७ वर्षांच्या सुकुमार कॉलेजकन्येपर्यंत सगळेच्या सगळे मनोदुर्बल आहेत हे असं पाजी बुवा हेरतात व कालांतरानं सुरू होतात शहरातले गुणकारी सायकिअॅट्रिक कोण याचे शोध.

कृतज्ञता या सद्गुणासाठी पूजा, मनःशक्तीसाठी प्रार्थना, लंघनासाठी किंवा अन्नब्रह्माची शक्ती कळावी म्हणून जाणीवपूर्वक उपास, मनःशांतीसाठी सत्संग, जे दिलयूस तेच अपरंपार आहे, या आभार भावनेने चराचराला नमस्कार, असे संस्कार ज्या घरात आहेत तिथं भविष्य उज्ज्वलच असतं. कारण 'वर्तमान' जागृत असतो.

कुंडलीतील किंवा अवकाशातील ग्रहही अशा घरात दुःख निर्माण करताना तीनतीनदा विचार करतात. कारण घरातील सर्वच माणसांनी आपल्या शुद्ध दिनचर्चेनं आणि अथक मेहेनतीनं आनंदानं कोमेजणारा ऋतू रुजवलेला असतो. बहिणाबाईची कविता किती बोलकी आहे! दुःखाचा डोंगर कोसळूनही ती ज्योतिषाला म्हणते 'हात पाहू नको, माझं मनगट पाहा.'

खरंच, सुखदुःख हेच तर जीवनाचं स्वरूप आहे. यश अपयश, जन्ममृत्यू, जिकणंहरणं, चढउतार, मीलनवियोग हे तर प्रत्येकाच्या जीवनाचे रंग आहेत. म्हणून तर 'जे घडणार आहे ते टळूच शकत नाही, असं 'गीता' सांगते टळू तर शकणार नाहीच. पण मनःशक्तीचा कोट उभा केला, आघातांची तीव्रता तर कमी होईल. नव्या उभारीनं पुढे निघण्याची क्षमता तर निर्माण होईल. भविष्याच्या संकेतांकडे याही दृष्टीनं पाहायला हवं. तळहातावरच्या रेषांमध्ये 'मनगट' ही दिसायला हवं.

११. 'ब्रेक' के पहले...

रिक्षात पाऊल टाकलं नि आतल्या आवाजापेक्षा तारस्वरात मी जवळजवळ किंचाळलोच. 'आधी बंद कर ती कॅसेट'. 'कुठला मूर्ख बसलाय सकाळी सकाळी रिक्षात!' अशा नजरेने पानाची भलीमोठी पिचकारी नुक्तीच रस्ताभर टाकलेल्या रिक्षावाल्यानं पाहिलं. 'साब, यह बहुत पाप्युलर है.'

'पहले बंद करो; नहीं तो उतर जाऊंगा.'

त्यानं भयंकर नाइलाजानं रिक्षातला टेप बंद केला.

'यह जिंदगी उसी की है' या अवीट गोडीच्या अप्रतिम गाण्याची किळसवाणी वाट लावून ती 'जिंदगी' किंचाळत होती. मूळ शब्द डिस्कोच्या तळणात तळून, मधलं आर्त संगीत काढून त्यात सेक्सोफोनपासून कोंगोबोंगे, रंभासंभा... काय वाटेल ते ओतलं होतं. लतादीदींच्या ज्या अजरामर स्वरावर प्रेम करत, काळीज पिळवटून आपण जे गाणं पापण्या ओलावत ऐकलं, ते स्वर काढून टाकून कुठल्या तरी उथळ, पोरकट, थिल्लर मुलीनं ते गाणं नव्याने गायलेलं होतं. 'यह बहुत पाप्युलर है' ही काही नवी माहिती त्या भोजपूर माहेर असलेल्या 'रसिकवा'नं दिलेली नव्हती. जवळजवळ दररोज रिक्षात, टॅक्सीत बसल्यावर पहिली पाच मिनिटं सर्वोत्कृष्ट गाणी तोडलेल्या, मोडलेल्या किळसवाण्या रूपात ऐकण्यात जातात. बहुतेक 'पॅसेंजरवां'ना ती आवडत असल्याचं चालक सांगतो. उत्तम ते तोडायचं, फोडायचं नि त्याचे कुरूप तुकडे सांधून जीवनाचं विद्रूप कोलाज करण्याची झिंग बोकाळलेली पाहिली की वाटतं, नवं, सुंदर करणं जाऊ द्या, पण जुनं, सुंदर नष्ट करण्याची ही कुठली स्पर्धा ?

धर्मांधांनी शांतीदूताच्या मूर्ती नष्ट केलेल्या पाहून आपण हादरलो, पण आपली ऐतिहासिक लेणी आपण नीट पाहिलीयत का ? ती प्राणपणाने जपलीयत का ?

एखाद्याच्या मूर्तीचे नाकच तोड, कानच उपट, करंगळीचा टक्काच उडव; नि मूर्तीवर चढून खिळ्याने त्या सौंदर्याला भग्न करीत आपले नावच कोरून ठेव... तपशिलाचा फरक असेल, पण मला दोन्ही मूर्खपणातलं सूत्र एकच जाणवतं. ज्या शिवरायांच्या तीनतीन जयंत्या वेगवेगळ्या कारणांनी आपण साजऱ्या करतो, त्यांचे नेतृत्व 'या किल्ल्यांची जोपासना प्रेमाने करा' असं सांगता त का ? शिवनेरी गडावर दारू पिऊन धुंद झालेला तरुणांचा समुदाय पाहून वाटतं हेही सौंदर्याचे, परक्रमाच्या प्रतीकांचे मारेकरीच ना ?

तोडफोड ही जीवनशैलीच होत आहे.

एका जाहिरातीत नको असलेला फ्रीज ती जाहिरातबया पंधराव्या मजल्यावरून फेकून देते. खाली ठिकच्या होऊन ती वस्तू नष्ट झाली की मग त्यातून नवी वस्तू प्रगटते. तुम्ही म्हणाल, जाहिरातच ती, ती कसली मनावर घेता ? जे आवडलेलं नाही ते नष्टच करायला हवं, ही मानसिकता यातूनच तयार होते. मग वस्तूच्या जागी व्यक्ती येते. व्यक्ती नकोय ना, मग फेक दो...

बोहारणीला द्यायला काढलेली फाटकी जीनची पॅट पाहून घरात नुक्ताच आलेला विद्यार्थी म्हणाला, 'ही फेकता ? मला द्या !' 'तुला ?'

'सर, जीन जितकी जुनी, फाटलेली, पॅचेस लावलेली, तितकी किमती.'

मला नवाच शोध लागला.

भिकारी दिसायचं, अंगावर रंगरंगोटी करायची, कुठेही विक्षिप्तपणे गोंदून घ्यायचं, मायक्रोफोन कसाही फरफटवत किंचाळत रेकायचं, ही आधुनिकता ! सगळी तोडमोड ! ते गाणं शरीरातील भावनांना बंड करून बेभान करणारं. मध्येच एक भयानक अजगर. त्या अजगराचा विळखा एका जवळजवळ नग्न मुलीला त्यातून एकदम उघडा पुरुष. पुन्हा हे सगळं आगीच्या कल्लोळ्यात नाही सं. मध्येच पेटी. त्या पेटीतून दोघे नाचत म्हणणार 'ये है इंडिया ये है इंडिया.'

भारत असा आहे? पुढचा भारत असा असणार आहे? वाटतं पापण्यांतून अश्रू नाही, रक्त येईल !

वीस मिनिटांच्या कार्यक्रमात दहा ब्रेक ! ब्रेक के बाद

अशाने एखादी गोष्ट साकल्याने आस्वादण्याची वृत्तीच नाहीशी होणार !

उद्या किशोरी आमोणकर गाताहेत न् मध्येच तंबोरा खसकून दूर करून कुणी, 'यह है चिराग पान मसाला की खुशबू' म्हणालं, तर कसं वाटेल ? तस्संच आपण आपलं जीवन प्रयत्नपूर्वक करतो आहोत !

आधुनिक कसले ? हिडीस होत आहेत ! घरातला कॅसेटसंग्रह तपासून बघा व्हिडिओ कॅसेटस् बघा उत्तर आपोआपच मिळेल.

मुलांना आवडतं म्हणून कॅसेटच्या दुकानातून नको ते गाणं मुलाच्या वाढदिवसाला 'प्रेझेंट' देणाऱ्या वडिलांना 'हे तुम्ही विकत घेऊन देताय?' असं विचारल्यावर उत्तर आलं

'त्याची खास बर्थडे डिमांड आहे.'

व्वा वडील...! व्वा मुलगा! व्वा 'बर्थडे!' हा जन्मदिवस की...?

आपल्या उथळ स्वैराचाराला प्रतिष्ठा देणारा एक बुद्धिवादी समाज निर्माण होत आहे, हीच मोठी धोक्याची खूण आहे. चांगलं वाईट प्रत्येक काळात होतं. पण निखालस वाईट तेच उत्कृष्ट, असं बुद्धीने पटवून देणारा नवश्रीमंत वर्ग खरजेसारखा पसरत चालला आहे. मूल्यं जपणाऱ्या काही घरांना हे समजेनासं झालंय. आपण मागासलेले तर नाही? पूर्वी चहा घेणं व्यसन, तर दूध प्रतिष्ठित; तो जुना जमाना! नंतर दारू व्यसन, तर चहा प्रतिष्ठित! आता दारूच प्रतिष्ठित! बीअर म्हणजे केवळ चहा!

'ग्लोबलायझेशन' जागतिकीकरण भावनांचं, नात्यांचं... संवेदनांचं! भारतीय मातीच्या देहात एक अमेरिकन मन प्रयत्नपूर्वक रुजवतोय! आणि हेच आधुनिक, हेच 'मॉडर्न' त्यासाठी तर संस्कृतीची ही तोडफोड! मुलगा दहा वर्षांचा असताना वाटणारी 'गंमत' विशीत 'गंभीर' होते; काय पेरलं होतं ते शेतकरी विसरून जातो! पीक आल्यावर आयुष्य संपलेलं असतं!

ही मोडतोड घरात घुसते.

आधी मोठं कुटुंब तुटलं. आता छोटी कुटुंबं तुटताहेत. विभक्त कुटुंबातही प्रत्येक व्यक्ती 'विभक्त' राहू इच्छितेय. रेल्वेप्लॅटफॉर्मवर माणसं एकत्र दिसावीत; तशी माणसं घरात 'एकत्र' दिसताहेत; पण 'वेगळं' जगताहेत. आता एकटी व्यक्तीही तुटतेय. तुकड्यातुकड्याने जगतेय. त्या विसंगत तऱ्हेवाईकपणाचं समर्थन करतेय. एक असते मैत्रीण, ते सहजीवन वेगळं. एक असते प्रेयसी, ती एन्जॉयमेंट वेगळी, एक असते पत्नी तो झाला 'व्यवहार.' 'लाइफ'च्या प्रत्येक 'टर्न'वर कशी 'व्हरायटी' हवी!

मग मरताना शुश्रूषा करायला असते सरकारी दवाखान्यातली नर्स. वेदनेचं, चिंध्या होण्याचं कारण कुठे नशिवात शोधायला नको. ते इथंच आहे; आपल्यातच!

जबाबदार कलावंतांना, जुन्या पिढीच्या निर्माता, दिग्दर्शकांनाही नव्या पिढीच्या प्रवाहात टिकून राहण्यासाठी या 'मोडतोडी'चा मोह होतो. ज्यांनी एकेकाळी कलाकृतीची कैलासलेणी या भारतवर्षाला दिली, तीही माणसं भंगताना, दुभंगताना दिसली, तर दाखवायचे कुणाचे आदर्श? मंदिराचा डिस्को क्लब होऊ नये, असं आम्हा भक्तांना वाटलं, तर ते चुकीचं आहे का? नव्या सुरात सहभागी व्हा, पण ते ढळलेला सूर सावरण्यासाठी! नवं अधिक सुरेल होण्यासाठी मोठीच माणसं आम्ही चिरतरुण आहोत, हे दाखविण्यासाठी आपले खानदानी राजवैभव विसरली, तर ज्यांना हा पायाच नाही ती तरुण पिढी चटावणारच. कुटुंबप्रमुखात जशी एक प्रगल्भता लागते, तसे हे सांस्कृतिक कुटुंबातले कुटुंबप्रमुखच असतात. त्यांच्या कर्तृत्वाचा धाक नव्यांवर राहण्यासाठी त्यांनी प्रवाहात यायला हवे, पण ते पतित होण्यासाठी नाही, तर प्रवाह योग्य वळणावर नेण्यासाठी!

आपण मध्यमवर्गीय अनेक वेळा गाफीलपणाच्या तथाकथित सुरक्षित कोशात पडलेलो असतो. त्याचाच धंदेवाईक लाभ उठवून पौगंडावस्थेतल्या मुलांना उद्ध्वस्त करणाऱ्या टोळ्या या सांस्कृतिक जगात मौजेने राज्य करीत असतात. आणि विविध 'ब्रेक'च्या या शीत तलवारी आपल्या घरातच थेट घुसवीत नेतात.

नुकतीच एका तरुणाने माझ्या सामान्यज्ञानात भर टाकून झोप उडवली. तो सतत स्वतःचं अंग स्वतःच चेपत असल्यामुळे मी न राहवून विचारलं,

'बरं नाहीये का?'

'बरं आहे. पण अंग ज्याम दुखतंय. काल सॉलीड नाचलो.'

'कुठे? मित्राचं लग्नबिग्न?'

'छे, 'पगला' नावाच्या 'डिस्क'मध्ये काल दिवसभर नाचलो.'

मला कळेना 'पगला' काय, 'डिस्क' काय!

'सर, 'डिस्क' म्हणजे डान्सक्लब' त्यानं माझ्या मौनातलं अज्ञान ओळखून त्वरेने दूर केलं.

'बरं, पण तिथं काय असतं?'

'दीडशे रुपये फी. कपललाच प्रवेश'

'मग काय बायकोला घेऊन?'

'छे, लग्न ठरलंय. झालंय कुठं?'

‘मग?’

‘गर्लफ्रेंडला घेऊन’

‘तीही तयार झाली?’

‘तिला वाटतंय मी तिच्याशी लग्न करणार आहे.’

‘नाचतात म्हणजे फक्त नाचतात की?’

‘सर, पन्नास जणांना नाचायला जागा असते, तिथं शंभरसव्वाशेची बॅच भरतात.’

‘बॅच?’

‘मग! सगळं सिस्टिमॅटिक काम. बीअर, व्हिस्की काय हवंय ते मागवता येतं. चार तासांची एक बॅच. वेळ वाढवून मिळते; पुन्हा दीडशे रुपये देऊन फक्त नाचायचं. कसंही नाचा. किसिंग बिसिंग तर चालतंच. तीन हजार वॉटच्या स्पीकरवर व्हिदम लावतात. फक्त व्हिदम’

‘पण एवढे पैसे मुलांजवळ?’

‘पॉकेटमनी देतो नं बाप. आईला गंडवणं सोपं. पोरीपण येतात. क्लासला किंवा एक्स्ट्रॉ पीरियड सांगून. बघायला कोण येतंय?’

‘पण मराठी मुलं कमी असतील?’

‘खुळे की काय? मराठी पोरंच वाढताहेत हल्ली. त्यांना खुलेआम फिरायची लाज वाटते ना! मग ते येतात गर्लफ्रेंडला घेऊन डिस्कमध्ये. सर, तीही एक नशा आहे. आज करमत नाहीये; मुंबईत कितीतरी आहेत ‘डिस्क’ आता ठाण्यातही सुरू होणार म्हणतात. व्हायला पाहिजे हो. किती लांब जावं लागतं खार, वांद्रा, सांताक्रूझ. ठाण्यात तर तुफान चालेल’

‘काय रे, लग्न झाल्यावर बायकोलाही घेऊन जाशील नाचायला?’

‘छे छे. बायको ‘सेफ’ हवी. तिला हे धंदे कळूनही चालणार नाही. गर्लफ्रेंडची कशी सगळी तयारी असते’

तो काय बोलतोय, त्यात कुठली भयानकता दडलेय, हे न कळण्याइतका तो निर्दावला होता.

‘पण बीअर व्हिस्की मग ब्राऊन शुगरसुद्धा असेलच’

‘छे’ त्यानं कानाला हात लावला.

‘का?’

‘आमच्या ‘डिस्क’मध्ये अजून नाही चालत ब्राऊन शुगर. पण एवढ्यात नकोच’

मग केव्हा?

छाती धडधडत होती.

घरातली वाढणारी माझी दोन मुलं त्या संवादवास्तवात चटकन समोर आली.

कसं जपणार आहे मी त्यांना?

आज मी हे लिहितोय; पण विसाव्या वर्षी माझी मुलं कुठं असणार आहेत? काळजीने आतून होणारी व्याकुळता लपवीत मी त्या तरुणाला, त्याची अजिबात इच्छा नसताना सांगण्याचा वेडा प्रयत्न केला. म्हटलं ‘ब्रेक के बाद’ भेटण्यापूर्वी ‘पहेलेच’ सांगायला.

‘काय करून घेतोयस् आयुष्याचं? या सगळ्या नशेतली नशा संपून जाईल तेव्हा काय उरेल तुझ्याजवळ? एक पोकळी आणि जीव घेणारं फ्रस्ट्रेशन. वेळीच थांब. आत्ताच थांब.’

त्याची अस्वस्थता मला कळत होती. शर्टात झुरळ जावं तसं माझ्या उपदेशसुरात त्याला झालेलं जाणवत होतं. कटण्यासाठी उगीचच घड्याळ पाहायला त्यानं सुस्वातही केली होती. तरीही थोडं अगतिकपणेच मी म्हटलं

‘अरे, लग्नाच्या आशेन तुझ्या त्या गर्लफ्रेंडलाही तू चकवतोयस् आणि होणाऱ्या तुझ्या निष्पाप बायकोलाही असं वाटत नाही तुला?’

त्यानं फक्त खांदे उडविले. जरा थांबला न म्हणाला, ‘सर, छान दिसताय आज. पण तो मिशीतला एकुलता एक पांढरा केस आहे ना तो तेवढा घरी गेल्यावर काढून टाका’

तो निघून गेलाही.

कुणास ठाऊक कुठे गेला? पुन्हा भेटेल? कुणास ठाऊक!

१२. मला काय मिळेल?

अमृताजींना नमस्कार करून मी म्हटलं, 'आशीर्वाद दीजिए!' शांत स्वरात त्या म्हणाल्या, 'कलाकार को कला काही आशीर्वाद चाहिये.' दिल्लीपासून मुंबईपर्यंत अमृता प्रीतमजींच्या या वाक्याने पाठ सोडली नाही. या क्षणापर्यंत मी विचार करतोय 'कला का आशीर्वाद' म्हणजे काय? कलेचा आशीर्वाद सहजासहजी मिळतो का? नसेल मिळत, तर त्या आशीर्वादासाठी काय करावं लागतं? कला प्रसन्न होणं आणि ती कलावंतांच्यात उतरणं यासाठी लागणारं समर्पण, ध्यास, तितिक्षा आपल्याजवळ असणं ही च केवढी कृपा! चटकन फुलं येणारी रोपं आणि वर्षानुवर्षे वाऱ्यावादळत आकाशाला हिमतीने अस्तित्व दाखवणारे महावृक्ष...! माणसापुढे आपण वाकतो. आपल्या कलेपुढे आपण वाकतो का? कौतुकानं कुणी 'शब्दप्रभू' म्हटल्यावर सुखावणारा कलावंत शब्दांचा दास असतो, हे सत्य भोवतीच्यांना माहीत नसेल; पण त्या कलावंताला त्याची जाण असते का?

अनेक प्रश्नांचं मोहळ उठवलं, अमृता प्रीतम यांच्या एका वाक्याने! आणि त्यात येऊन मिसळले काही प्रसंग. सहज घडलेले, पण अस्वस्थ करणारे!

लेखकाच्या मुलाखतीचा प्रकल्प परीक्षेसाठी सादर करण्यासाठी एक महाविद्यालयीन विद्यार्थिनी वेळ न ठरवताच येऊन थडकली. 'अगं, दीर्घ बोलावं लागेल, थोडं वेळ ठरवून भेट.'

'सर, मलाही वेळ नाहीच. असं करता का, यापूर्वी तुमची एखादी मुलाखत कुणी घेतली असेलच ना, तीच द्या. मी जरासा फेरफार करीन. मोठ्ठा फोटो द्या, त्यामुळे मजकूर अधिक वाटेल. दहाच तर मार्कला आहे! तुमचाही वेळ वाचेल, माझाही वेळ वाचेल.'

त्या मुलीच्या धारिष्ट्याचं कौतुक वाटत होतं. लगेचच 'निघ' म्हणणं आचरणात आणणं सभ्यतेमुळे कठीण जात होतं.

'काही वाचलंयस का तू माझं?'

'सर, आमच्या मॅडमनी तुमचं नाव सुचवलं.'

'मग त्यांनी, ज्यांची मुलाखत घ्यायचेय त्यांचं वाचून जा, असं नाही सुचवलं.'

'सुचवलं. पण सर तेवढा वेळच कुठे आहे? सर, आहे एखादी आधीच छापलेली मुलाखत?'

तिला दहा मार्कांची केवढी घाई झालेली होती!

चार उपदेशाच्या गोष्टी सांगून तिला साभार परत पाठवलं, पण अस्वस्थतेचा भुंगा मन कोरतच राहिला. काहीच श्रम न करता तिला गुण पदरात घ्यायचे होते. गुण काय, पैसा काय, प्रसिद्धी पारितोषिक काय, सहज मिळावं विनासायास ही एक नवी मानसिकताच!

अनेक महाविद्यालयांतून राष्ट्रीय सेवा योजना नावाचा कौतुकास्पद उपक्रम राबविला जातो. नव्या मुलामुलींच्या व्यक्तिमत्त्वात सांमाजिक सेवाभाव निर्माण व्हावा, त्यांनी समृद्ध नागरिक व्हावं, हा हेतू छानच आहे. पण त्या योजनेत सहभागी होण्यासाठी दहा गुणांचं गाजर विद्यापीठाला ठेवावं लागलंय. प्रोत्साहन गुण हा हेतू असावा. पण एखाद वर्षी अचानक हे दहा गुण रद्द, असं सांगितलं तर 'हरकत नाही, राष्ट्रसेवेतून आम्ही जे घडलो, ते घडणं अमूल्य आहे, दहा गुणांचं आमिष नकोच,' असे उत्स्फूर्त म्हणणारे युवक किती निघतील हे शासनानं एखाद्या वर्षी अचानक आजमावायला हवं. त्यांनाच राष्ट्रीय सेवा साधली म्हणायला हरकत नाही. भीती ही वाटते, ते युवकही म्हणतील की काय, असं उत्स्फूर्त म्हणण्याबद्दल किती गुण मिळतील?

सगळेच शंभरटक्के अशा वृत्तीचे कधीच नसतात. पण 'मला काय मिळेल?' एवढाच विचार डोक्यात घोळवणारी वृत्ती फोफावते आहे, हे निश्चित. यातून जे लगेच मिळते, त्याहून जे अमर्याद निसटते, ते अनेकांना दिसत नाही. हाती आलेल्या 'संधी' ती लक्ष्मणातील समृद्धशक्यता फार फार थोड्यांना कळतात. आत्ता हातात काही मिळत नाही असे वाटते, पण अनुभवाचं प्रचंड धन जे मिळतं, त्यातून अपेक्षित ध्येयाकडे निघता येतं.

आर्थिक परिस्थितीमुळे शिक्षणापासून वंचित होणारे अनेक होतकरू विद्यार्थी आपण भोवती पाहतो. यातले आर्थिक स्थितीमुळे किती, आणि काबाडकष्टाची तयारी नसल्यामुळे किती, हे तपासून पाहायला हवं. 'लर्निंग अॅण्ड अर्निंग' हे अनेक देशांतील विद्यार्थी वयातलं तत्त्वच आहे. पाठ्यपुस्तकांत शब्द असतात, तर पाठ्यपुस्तकांत आयुष्य सघन करणारे अनुभव असतात, हा माझा अनुभव आहे. बालपणी जी धग सोसली, त्या धगीनंच संवेदनांची श्रीमंती दिली. काही महिन्यांपूर्वी एका सहकारी प्राध्यापिकेस विनंती केली 'काही गरजू विद्यार्थी असतील. तर मला सांगा. एकदोन विद्यार्थी मला मदतनीस म्हणून हवे आहेत.

त्यांचं शिक्षण, कॉलेज, क्लासेसचा वेळ सांभाळून दिवसातला फक्त तासदीड तास मला द्यायचा. मी त्या मुलांना योग्य ते मानधन देईन.' बाईंनी धडपडून सोळा विद्यार्थी एकत्र केले. त्या विद्यार्थ्यांना मी कामाचं स्वरूप सांगितलं. 'फ्रँड्स लावणे, पत्रं पोस्टात टाकणे, झेरॉक्स इ. लेखन संबंधित काम. घरी विचार. उद्या भेटा मग मी तुम्हाला काय मोबदला देईन, ते सांगतो. एवढं मात्र सांगतो तुमचं शिक्षण, कपडे, लेखनसाहित्य हे सर्व विनासायास घेता येऊनही चार पैसे उरतील, एवढे हे पैसे असतील. मला काम आवडलं, तर वाढवीनही पुढे. हेतू हा, की फुकट घ्यायची सवय लागू नये. कष्ट करून मिळवा.'

आम्हाला आश्चर्य वाटलं. पुढे या क्षणापर्यंततरी एकही विद्यार्थी 'नाही' म्हणायलाही फिरकला नाही. आपल्याच कॉलेजच्या मुलाला संधी द्यावी, ही धडपड. पण ती फुकट गेली. पण कुरियर निमित्ताने घरात आलेल्या शिकून नोकरी करणाऱ्या तरुणापुढे मी माझा हाच प्रस्ताव मांडला. तो क्षणात उजळला. म्हणाला, 'सर, नक्की येईन. तुमच्याकडे काम म्हणजे खूप वाचण्याची, लिहिण्याची, नवं एकाग्रताची संधी.'

कोण गरीब? गरिबी परिस्थितीची किती? आणि मनःस्थितीची किती? उमेदवारी न करताच यश मिळवण्याची लगबग आज अधिक प्रमाणात दिसून येते.

पृथ्वीराज कपूर यांच्यासारखा यशस्वी कलावंत पिता असूनही राज कपूर डोक्यावरून सिनेमाच्या रिळांचे डबे घेऊन चालत जायचे. वडिलांच्या यशाने संधीचा दरवाजा कदाचित लवकर उघडेल, पण वर्षानुवर्षे ठाम शिखरासारखे उभे राहायची हिंमत पावलां त आपल्यालाच निर्माण करायची असते.

आज मुलांच्या भविष्यासाठी कुठल्याही मार्गाने धन गोळा करणारे पालक आपल्या मुलांना गरीब करीत आहेत हे मुळी त्यांच्या लक्षातच येत नाही. आपण साठवलेला पैसा किती उपयोगी पडणार त्यांना? पैशाचा 'अर्थ' कळण्यासाठी मुलांना नव्या अनुभवांना, श्रमांना, काबाडकष्टांना सामोरे जायला शिकवायला हवे. 'सरांबरोबर फिरून तुला काय मिळणार आहे?' असं सांगणाऱ्या पालकांनी कित्येक विद्यार्थ्यांना घरीच बसवले. पानाच्या गादीजवळ मुलांनी वेळ घालवला तरी चालेल, पण चार पानं लेखनिक म्हणून एखाद्या लेखकाकडे राहू नये, असं वाटणाराही सुखवस्तू वर्ग आहेच. त्यामुळे समस्या कोण आहे? याबद्दलही संभ्रम होत राहतो.

महाविद्यालयीन वयातली एक आठवण या संदर्भात आठवते. प्रसिद्ध समीक्षक, ग्रंथाचे गाढे व्यासंगी माधव मनोहर यांचा मी लेखनिक होतो. 'मला आपलं लेखनिक व्हायला आवडेल,' असं कळवल्यावर त्यांनी मला घरी बोलावलं. बलदंड, भव्य व्यक्तिमत्त्व, आवाजात समुद्राची गाज... कुणालाही धाक वाटवे असे माधवराव! त्यांनी एक कागद देऊन मजकूर सांगितला. व्याकरण तपासलं मग म्हणाले, 'आपल्यात व्यवहार काय?' मी म्हटलं, 'आपण सांगायचं नि मी लिहायचं हाच व्यवहार.' वर्षभर त्यांच्याकडे माझं कॉलेज सांभाळून मी जात होतो. 'खिशातलं' काय मिळालं? काही नाही. पण 'आयुष्यातलं' काय मिळालं? 'बहुमोल!' लेखन थांबवून माधवराव मध्येच गप्पा करायचे. एखाद्या इंग्रजी पुस्तकाची थोरवी कथन करायचे, लेखकांबद्दल भरभरून बोलायचे. त्यांच्या बालपणीच्या आठवणी सांगायचे. त्यात कविश्रेष्ठ कुसुमाग्रजांच्या अनेक कवितांच्या उगमाच्या आठवणीही असायच्या. या सगळ्यातून अमर्याद मिळालं. जन्मभर ते सोबत राहिल. पैसे येतात जातात, पण अनुभव व्यक्तिमत्त्व देतात.

एखादी नवी चीज कानावर पडेल, त्यातून नवं शिकायला मिळेल, या ध्यासानं गुरूच्या घरची धुणीभांडी करणारी कलावंतांची पिढी लयाला गेली. आता तंबोर उचलून गाडीत ठेवायचा असेल, तरी शिष्याला पगार देण्याचा जमाना आलाय. पूर्वी व्हद्यांचा गड्डा घेऊन जाताना बाई दुरून दिसत्या तरी आपण धावत जाऊन तो गड्डा त्याच्या हातातून घ्यायचो. आता बसमध्ये आपण उभे असलो आणि एखादा विद्यार्थी विद्यार्थिनी खिडकीत बसलेली असेल तर तिचा स्टॉप आल्यावर तीला ओळख देते. तोपर्यंत 'आमची मुंबई स्वच्छ मुंबई' खिडकीतून पाहत राहते. या चातुर्यात शिक्षकांच्या श्रमापेक्षा विद्यार्थ्यांचा होणारा न्हास त्या क्षणी कळणार नाही. पण ही विलक्षण स्वयंकेंद्रित पिढी, उपयोग संपल्यावर घरातील थोरान्ची उपेक्षाच करील.

जरा परिचय झाला की लगेच 'सर, तुमच्या ओळखीन सीरिअलमध्ये काम मिळेल?', 'सर, ओळखीने कविता छापून येईल?', 'सर, फक्त एकएक गाणं गाण्याचा चान्स द्या' अशा विनंत्या सुरू होतात. या पहिल्या संधीसाठी त्यांना एक शिडी हवी असते. उंच व्हायची तयारी नसते. उंचीचा केवळ अभिनय करायचा असतो. प्रत्येक क्षेत्राचा कठोर रियाज असतो, ही कल्पनाही अनेकांना सहन होत नाही. थोर नट्यांच्या नुसत्या रिहर्सल्स पाहत राहणं, हाही एक जागृत अभ्यासवर्ग असतो, शेकडो कवींची, साहित्यिकांची पुस्तकं वेड्यापिशासारखी वाचणं, त्यांना ऐकणं, भेटणं, पत्र पाठवणं असं वर्षानुवर्षे करणं, प्रवास करणं, अनेक मा

णसांना भेटणं, तऱ्हेतऱ्हेच्या अनुभवांना सामोरं जाणं ही लेखनाची पूर्वतयारी असते. चार बातम्या छापून आल्या म्हणून स्वतःला पत्रकार समजणाऱ्या एका बारावीतल्या मुलाला म्हटले, ‘अभिनंदन तर करतोच आहे, पण लक्षात ठेव पत्रकार होण्यासाठी पुष्कळ वाच. समाजातल्या तळागाळात हिंडून समाजमन समजून घे, तरच पुढे यश मिळेल? या सांगण्याचा अर्थ समजून न घेता तो विद्यार्थी सांगत सुटला, ‘सरांना मत्सर वाटला माझं नाव छापून आलं म्हणून.’ प्रोत्साहन याचा अर्थ स्तुतीच, हे डोक्यातून काढून टाकाला हवं. प्रसंगी प्रखर टीकाही पुढे नेते अवास्तव स्तुतीही थांबवते, हे समजून घ्यायला हवं. उमेदवारी कलेच्या चक्षेत्रात असते असं नाही. यशस्वी डॉक्टर्स, वकील, सी.ए. सर्वत्र वर्षानुवर्ष निरीक्षण, चिंतन, मानअपमानांचे झोके यांचा रियाज लागतोच. पहिल्या पावलालाच ‘मला लगेच यशाचं शिखर मिळालं पाहिजे,’ हे स्वप्नाळूपण नाहीसं झालं तरच वाटचाल सुरू राहते. अथक परिश्रमानेही अनेकदा यश मिळतंच असं नाही. पण त्या रियाजाची धुंदी ही निर्मितीचा आनंद देते. नव्वदीच्याही वर गेलेल्या तर्कतीर्थ लक्ष्मण शास्त्रीजींना त्याही वयात ग्रंथवाचनात निमग्न झालेलं पाहिलं, सत्तरीच्या लतादीदींना शेकडो रिहर्सल्स करताना पाहिलं, पंच्याहत्तरीच्या सितारादेवींना घामानं चिंब होऊन नृत्य करताना पाहिलं, मृत्यूशय्येवर सुद्धा उशीखाली नवा विषय सुचला तर म्हणून वहीपेन घेतलेल्या बालवाङ्मयकार सुमति पायगांवकरांना पाहिलं, आजारपणातही पं. जितेंद्र अभिषेकींना शिष्यांना शिकवताना पाहिलं, शेवटच्या आजारपणापर्यंत कविश्रेष्ठ कुसुमाग्रजांना लिहिताना पाहिलं, हे सगळं पाहताना, अनुभवताना कळत गेलं या सगळ्या दीपस्तंभांनी कलेला प्रसन्न करून घेण्यासाठी, कलेचीच अहर्निश सेवा केली. ‘मला काय मिळेल?’ याचा विचार नव्हता म्हणूनच त्यांची समाधी लागली. प्रत्येक कलाकृती पाहिली आणि कदाचित शेवटची, या समग्र उत्कटतेने, समर्पणाने निर्माण केली. आम्ही फक्त ‘व्वा!’ म्हणतो; पण त्यांच्या जीवनातून काही शिकतो का? अमृताजी सहज म्हणाल्या, ‘कलाकार को कलाकाही आशीर्वाद चाहिये.’ तो ‘कलेचा आशीर्वाद’ सहज मिळत नाही. म्हणून तर मध्ये साधनेचा समुद्र आहे. तो पार करावाच लागतो. किनारा मिळण्यात आनंद आहेच. पण लाटांच्या तांडवाशी झुंजण्याचाही आनंद तेवढाच मोठा आहे.

१३. मैत्रीतील लक्ष्मणरेषा

अजय माझा जुना मित्र. त्याच्याच घरात हे असं घडलं, हे मी काही क्षण स्वीकारूच शकलो नव्हतो. घटना घडण्यापूर्वीच तिची चाहूल मी वेगवेगळ्या प्रकारानं त्याच्यापर्यंत पोहोचवलीही होती. पण प्रत्येक वेळी ते झिडकारून 'अरे, आजचा जमाना कुठला आहे, तू आपला जुनाट चप्पा घालून बसलायस. माझ्या पोरीबाबत हे शक्यच नाही. शिवाय विनयालाही अवकल आहेच की! मिलिंद आणि राहूल मित्र आहेत. आमचं घर आल्या. गेल्याचं घर आहे. तुझी गोष्ट वेगळी' आपल्या आत्मीयतेला संशयाचा दुर्गंध आपल्याच जवळचा माणूस मानू लागला की आपण काहीसे संकोचून घेतो स्वतःला. हा आपला दृष्टिदोष असेल, असं मानन आपल्या जीवनव्यवहारात व्यग्र होतो. नंतर नंतर तर अजयला मी हे सांगणंही थांबवलं. इतकं की, आपल्या मित्राला त्या विषयावर काही सांगायचंय हेही मनातून कायमचं काढून टाकलं.

पण काल रात्री अजय उद्ध्वस्त झाल्यासारखा घरात आला आणि खाडकन् दरवाजा लावून ओक्साबोक्सी रडूच लागला. जेव ल्यानंतरच्या विसाव्याच्या क्षणी असं कुणी येईल आणि साऱ्या क्षणांचे रंगच बदलून टाकेल, असं वाटलं नव्हतं.

'झालं तरी काय?'

'संपलं. सगळं संपलं.'

'आधी बस नीट. पाणी पी'

तो पंख्याकडेच पाच मिनिटं बघत राहिला. आम्हीही काही बोललो नाही. त्याला जरा विसावू दिलं. उसासा सोडून अजय म्हणाला 'उशीर झालाय. तुझं ऐकलं नाही. तुझ्यासमोर आणि तुझ्या मागंही मी तुझ्या सांगण्याची यथेच्छ निंदा केली. सावध झालो नाही. घरात बायको रडतेय. मिलिंद चार मित्रांना घेऊन 'राहूलचा खूनच करीन' ही भाषा बोलतोय. त्याला अडवून धरताना मला हार्ट अटॅक येईल की काय, असं वाटत होतं.' अंदाज तर आला. पण अजयला बोलू दिलं. 'राहूल, विनयाला घेऊन उस्मा नाबादला पळून गेलाय. लग्नही केलं त्यांनी'

'लग्न केलं ना? सुटलास. मुलीला स्थल शोधण्याच्या खटपटीतून!'

'प्लीज, या क्षणी उपरोध नको रे! दिलासा मिळेल म्हणून आलोय. जखमेवर मीठ चोळू नकोस रे'

'या क्षणी उपरोध का आला? गेल्या दीड वर्षांत मी फक्त 'माणूसघाणा' ठरलो. 'मुलामुलींचं असं मोकळं वागणं चालायचंच. सगळेच वीसपंचविशीचे आहेत. त्यांचं भविष्य त्यांना कळतं. आपल्या वेळी वेगळं होतं. त्यात तू पहिल्यापासून 'अतिसज्जन' हे सगळं तू मला ऐकवलंयस. म्हणूनच हा उपरोध' स्वरात काहीशी तिखट धार आली होती.

'खरंय. पण या क्षणी तरी मला.' मी चुकलोच होतो. त्याच्या या मनःस्थितीत मी त्याच्याशी असं बोलायला नको होतं. पण जुन्या मैत्रीचा हक्क होता. तळमळ होती. 'सावध'चे निशाण दाखवूनही त्याने तीच चूक केल्याचा तो उद्देश होता.

सगळं घडलं ते चांगुलपणाच्या वातावरणातच. विनया आणि राहूलचाही आरंभी तो उद्देश नसणार. उद्देश नंतर तयार होत जातात. व्यक्ती सर्व दृष्टींनी पात्र, सक्षम असतील, धोरणी असतील, जीवनाचा बरावाईट विवेक निर्माण झालेली, प्रगल्भ असतील, तर या नात्याबाबत कुणी हरकत घेऊनही परिणाम प्रतिकूल होत नाहीत. पण तसं नसेल तर मात्र आपण संकटं निमंत्रित करतो, हेच खरं!

विनयाराहूल ही काही कुक्कुली बाळं नव्हती. पण सर्वच दृष्टीनं अति छचोर राहूल, त्याच्या वागण्यातली उद्दाम मिजास, कर्तृत्वशून्य अहंकार. विनयाचं भविष्य काळजीत ढकलणार, याबद्दल कुणीही खात्री दिली असती. मिलिंदशी असलेल्या घनदाट मैत्रीच्या पाऊलवाटेनंच मित्राला बहिणीबरोबर पळून जाण्याचा राजमार्ग तयार केला. हे सगळं 'दिसत' होतं, पण 'कळत' नव्हतं. सावध असणं अन् संशयी असणं, यात फरक आहे. बेसावध मनमोकळेपण वाढत चाललं की मैत्रीची लक्ष्मणरेषा ओलांडली जाते, न् कांचनमृगातील मारिचाला आपण 'सुस्वागतम्' ही पाटी लावून घरात बोलावतो.

जीवलग मित्र जेव्हा आपली सभ्यतेची पायरी सोडण्याचा नुसता विचार करू लागतो, तेव्हा त्याला तेवढ्याच मित्रत्वाने दूर ठेवण्याचे धाडस असेल, तर पुढचे अनेक धोके टळतात. मैत्री शिखरावर जाण्याची हवी, दरीत कोसळण्याची नको.

वृत्तपत्रातल्या अनेक बातम्यांनी आपल्या मनात काहूर निर्माण होतं. मित्रच मित्राच्या हत्येला प्रवृत्त होण्याची वेळ का येते? ही वेळ अचानक येत नाही. ती वेळ अनेक घटनांच्या सोबतीने शिजत असते. आपण गाफील असतो. मैत्रीच्या आवरणात एक जी

वलग शत्रू आपण पाळत असतो का? त्याच्याच किंवा आपल्यात नंतर निर्माण होणारी दुष्प्रवृत्ती वेळीच आवरली, तर ही मैत्री खूप मधूर असते. जन्मजन्मांतरीची सोबत असते.

परीक्षेच्या काळात पकडल्या गेलेल्या 'कॉपी'मध्ये जबाबदार एकच असतो. पण दोघांनाही शासन होते. मी त्याचं बघून लिहिलं नाही, फक्त मित्र म्हणून दाखवलं. दोघेही गुन्हेगारच! अभ्यास न करता उडाणटप्पूगिरी करणाऱ्या मित्राला परीक्षेत उत्तराची मदत करणं हे काही मैत्री निभावणं नाही. पण या बुडबुड्यासारख्या वयात मैत्रीचा अर्थ कळत नाही. सांगणाऱ्याला आपण म्हणतो, 'पुरे झाली तुझी पंतोजीगिरी. सारखा आपला उपदेश... उपदेश.' घसरण्याच्या वाटेवर फक्त घसरण्याचंच सुख असतं. ते सुख हिरावून घेणारा शत्रू वाटतो.

...मित्रांचं आग्रह करून सुधाकराचा तळीराम होतो. असे कित्येक तळीराम सुधाकरांची वाट पाहताना दिसतात. 'फक्त दोस्तीसाठी एक पेग. बस्स. बर्फ टाकू?' असं विचारणाऱ्या प्रेमळ मित्राला या भराऱ्या वयात नाही दुखावता येत. पेग वाढत जातात. न शा भिनत जाते. बस्स! फक्त एका दोस्तीसाठी. ये दोस्ती हम नहीं छोडेंगे...

कॉलेजमध्ये पाहतो कित्येक संधी केवळ 'मित्र नाही म्हणतो' म्हणून सोडणारी मुलं असतात. चांगला ट्रेक ठरतो. हिमालयात भ्रमणाची चांगली संधी असते. पण 'मैत्रीण येत नाही', 'मित्राचा प्रॉब्लेम आहे' असं म्हणून शिखराची संधी धुडकावणारी मुलं पाहतो, तेव्हा त्यांची कीव येते. कदाचित् त्या संपूर्ण नव्या वातावरणात नवे मित्र आपली वाटही पाहत असतील. संपूर्ण वेगळा माणूस म्हणजे अनोळखी परदेशच! जाणून घ्यायची एक वेगळी गंमत असते. मित्रांमुळे लेक्चर्स बुडवणारा एक गुपच असतो. ते टोळकं असतं तरी किंवा नसतं तरी वर्गात! एकमेकांच्या साथीने एकमेकांचं नुकसान करण्याची जणू स्पर्धा लागते त्यांच्यात!

जिवलग मित्राबाबत आपण बरेचसे 'पझेसिव्ह' असतो ही भावना मान्य. पण त्या जाणिवेचा कडेलोट होऊ नये याची काळजी ही घ्यायला हवी. कारण मित्र आपल्याला वाचनालयात नेणारा की गुत्यात? हे मैत्रीतही शोधायला हवे.

आठवतं कॉलेजमध्ये शिकत असताना सतत तासन्तास घरी येऊन वेळ घेणाऱ्या माझ्या मित्राची चांगलीच तासडपट्टी वडिलांनी केल्यावर मी वडिलांशी चांगलाच भांडलो होतो. 'तुम्हाला मित्र नाहीत, म्हणून मत्सर वाटतो तुम्हाला आमच्या मैत्रीचा!' इतकं वेड्यासारखं बोललो त्या सतराठराच्या वयात. वडील शांतपणे म्हणाले होते 'हेच वाक्य अजून पंधरासोळा वर्षांनी म्हणून दाखव. मग मी शब्द मागे घेईन.' तेव्हा कळलं नाही. आता कळतंय. ज्यांच्यासाठी मी वडिलांचा अपमान करण्याचा मूर्खपणा केला, ते सगळे आता कुठे आहेत? वर्षानुवर्ष भेटीही होत नाहीत. काही तर अनेक लाजिरवाण्या गोष्टींत लयाला जाताना दिसताहेत.

खरंच, पुढची पिढी त्यांच्या अनुभवाची शिदोरी आपल्यापुढे ठेवते, तेव्हा आपण 'फ्रस्टफूड' खाण्यात दंग असतो. उद्ध्वस्त झाल्यावरच क्षणांचं मोल कळणार असतं का?

कृष्णार्जुनाच्या परंपरेतील मैत्री लाभणं हा एक योगच असतो. काहीजणांना तो लाभतोही. परस्परांच्या मैत्रीतही एकमेकांच्यात किती गुरफटायचं याच्या विवेकात हा योग दडलेला असतो. आपल्याच हातांनी आपण हा योग मातीमोल करतो. एकमेकांबद्दल हक्क दाखवतानाही 'गृहीत' धरण्याची सवय लागली की विसंवाद सुरू होतो. एखादा मित्र फ्रेन करून सांगून टाकतो 'तुझी वीस तारीख देऊन टाकलेय, त्या वाड्मय मंडळाला. त्यांनी मला रिव्हेस्ट केली तुझ्यासाठी. मी म्हटलं, घेऊन टाका. तो काय 'नाही' म्हणेल? पाठीत गुद्दा घालून आणीन.'

'अरे, पण'

'पणविण काही नाही. कार्यक्रम ठरवून टाकलाय.'

तो हक्काने केलेला फ्रेन उत्तर ऐकण्यापूर्वीच ठेवून देतो.

वीस तारीख माझी आधीच कुठेतरी 'बुक' झालेली असते. मला गृहीत धरलं गेलं तरी मला तिथं जाता येत नाही.

विसंवाद निर्माण कुणी केला? केवळ त्यानं नाही मीही! मी त्याला इतकं 'पुढं' जाऊ द्यायला नको होतं.

जून सुरू झाल्यावर बघा 'आपला मित्र आहे. अँडमिशन मिळून जाईल. अडतीस टक्के तर अडतीस टक्के! तो काय नाही म्हणे ल? माझी चिठ्ठी घेऊन जा? अशा चिठ्ठ्यांनी केराची टोपली भरत जाते. मी एकदम 'बदलल्याचा', 'अहंकारी' झाल्याचा शोध या मित्रांना लागतो. का होतं असं?

मित्राच्याही काही अडचणी असू शकतात की नाही? का मैत्रीनं 'नाइलाज' लादत राहायचं?

अवज्ञेइतका अतिपरिचय म्हणजे मैत्री नाही, एवढं कळलं तरी कित्येक नाती सुरक्षित राहतील. परस्परांचा असा आदर करणाऱ्या मैत्रीची जगताना खूप मदत होते. अशी मैत्रीच आधार होते.

संकटाच्या क्षणी रक्ताचा नातेवाईक येत नाही अनेकदा; पण जवळचा मित्र सुदर्शनचक्रासारखा कवच देतो. आपलं कोसळणं सावरतो. अश्रूही पुसतो आणि पुढे कदाचित कांनही पिळतो. मैत्रीत एकमेकांवरची स्वच्छ, स्पष्ट टीका मान्य करायला हवी. एखाद्या करड्या वाक्यानं आधीचे सुंदर क्षण पायदळी तुडवण्याची गरज नाही. कधी थोडा रागरूसव्याचा काळही जातो. तोही जाऊ द्यावा. नाटकातील व्यक्तिरेखांप्रमाणे नात्यांचीही 'एन्ट्रीएक्झिट' सुरू असते. योग्य वेळी योग्य नात्यांनी दूर व्हायला हवे, नाही तर गोंधळ होईल. योग्य वेळी जवळही यायला हवे. नाही तर जगणे कठीण होईल. एका हिरव्याओल्या पानात फुलांचे दोन हार असेच ठेवावेत की निघताना त्याचा गुंता होणार नाही. जवळ आहेत न् जवळ नाहीतही.

कविवर्य मंगेश पाडगावकरांची एक अप्रतिम ओळ चटकन् आठवली

छेडणार जर होतो आपण

गीत नवे तर

हवेच होते वीणेच्या तारांतून अंतर!

मला वाटतं छान मैत्रीसाठी याहून सुंदर उदाहरण कुठलंही नसेल!

१४. आई नावाची मैत्रीण

सलग तीनचार दिवस नेहमीच्या जागी अपर्णा बसलेली नाही, हे पाहून तिच्या मैत्रीणीला मी अगदी सहज विचारलं, 'काय गं, अपर्णाची तब्येत बिब्येत ठीक आहे नं? तीनचार दिवस वर्गात दिसत नाही ती.'

'सर, तिचं लग्न झालं!'

'लग्न?'

'हो खरं, आणि नवरा पुढे शिकू द्यायच्या विरोधात आहे.'

'अगं, पण आता बारावीत ती; म्हणजे अठराही पूर्ण नाही. अकरावीला पंच्याहतर टक्के मार्क्स मिळालेत तिला. पुढे निश्चित च शिकण्याची कुवत आहे तिच्यात. इतक्या लवकर लग्न? आणि नाव काढून टाकलं कॉलेजातनं?'

तिची मैत्रीण अर्थपूर्ण गप्प राहिली.

'निघू सर?'

'हं!'

विद्यार्थिनींच्या बाबत, त्यांच्या निर्णयांबाबत किती खोलात जावं, याच्या माझ्या मर्यादा मला माहीत होत्या. पण अपर्णाच्या भावाशी, तोही माझाच विद्यार्थी असल्यानं मैत्री होती. संवाद होता. त्याच्या घरी मी अनेकदा गेलो होतो. म्हणूनच माझ्यात तिच्या काळजीनं निर्माण झालेलं कुतूहल स्वस्थ बसू देत नव्हतं. त्या कुतूहलाला वाट मिळणं शक्य होतं.

काळजीचे तरंग अनेक कारणांसाठी होते. अपर्णा नुसतीच अनेक मुलींपैकी एक नव्हती. कॉलेजमधल्या असंख्य उपक्रमांमध्ये उत्साहाने सहभागी होणारी एक चुणचुणीत मुलगी होती. सर्वांचीच आवडती. काही विद्यार्थ्यांचा त्यांच्या आदबशीर व्यक्तिमत्त्वा मुळे प्राध्यापकांनाही आदर वाटतो; त्यापैकी ती होती.

ते घर तळगाळतून मुलांच्या शिक्षणामुळेच वर येत होतं. अशा घरातली ही भावंडं. मला नेहमीच कौतुक वाटत होतं त्यांचं. घरातली शिकणारी हीच पहिली पिढी. तिचा भाऊ तर बऱ्यापैकी कवी. हौशीनं कविता स्पर्धेत भाग घेणारा. बक्षिसं मिळवणारा. म्हणूनच अधिक संवाद या कुटुंबाशी. अशी मुलगी एकदम शिक्षण सोडते आणि लग्न करून निघून जाते तेही सतरासाडेसतरा व्या वर्षी? वाईट वाटलं.

'चटकन् बरं स्थळ मिळालं. आणखी कशाला वय वाढवा, म्हणून करून टाकलं पटकन लग्न. नाहीतरी पोरीच्या जातीला आणखी कशाला घरात वाढवा? फार जोखीम. ज्याची दौलत त्याच्या घरी वेळीच पोहोचलेली बरी' असा विचार करून शिकू पाहणाऱ्या, स्वतंत्र अस्तित्व निर्माण करू पाहणाऱ्या मुलींना निर्घृणपणे थांबवणारे पालक आजही भरपूर आहेत. हा केवळ खेड्यांचा मामला नाही. अशा अनेक मुली शिक्षणापासून वंचित होणाऱ्या. 'जोखीम' नको म्हणून मुलींचं आयुष्य जोखमीत टाकणारी असंख्य पालकमंडळी अनेक वर्षांत मी पाहिली. आपल्याही भोवती असे अनेक चेहेरे येत असतील.

फुलणारी अपर्णा अशी निष्पण होईल वाटलं नव्हतं. दोनतीन दिवसांत तिच्या भावाला गाठलं.

'नेमकं काय घडलं?'

'सर, आमच्या मातोश्रींचा कारनामा सगळ्या.'

'का? काय झालं?'

'काय सांगणार सर? कुठला फुरसतीने विचार नाही. सगळ्या उतावीळपणा. गावातल्या एका नोकरीही नसलेल्या, शेतीवाडी असलेल्या गृहस्थाशी'

'गृहस्थ?'

'केवढं अंतर आहे दोघांच्यात?'

'तू भाऊ म्हणून काय केलंस?'

'केला विरोध. झाली भांडणं. पण अजून कमावत नाही नं मी.'

'वडील?'

'वडिलांचं काही चालत नाही आईपुढं. तरी त्यांनी खूप समजावलं. पण म्हणाली, प्रकरण पुढं वाढलं तर घेणार का जिम्मेदारी?'

‘कसलं प्रकरण?’

‘हास्यास्पद हो सगळं. अकरावीची परीक्षा संपल्यानंतर काही दिवसात एक निनावी पत्रं आलं अपर्णाला. बंद पाकीट. आईनंच घेतलं न फोडलं. त्यात अपर्णाला लग्नाची ऑफर केली होती. पत्रं कसलं? वेडेपणाच? एक शब्द शुद्ध नव्हता.’

‘बरं पुढं?’

‘पुढं काय? आईसाहेब घाबरल्या. अपर्णाला खूप मारलं त्या दिवशी. कोण तो आधी सांग. आधी सांग. ती म्हणाली ‘मला खरं च माहीत नाही.’ आमच्या कॅन्टीनमधला एक चालू पोरगा छेडछाड करायचा, ते तिनं मला सांगितलं होतं. मी दम देऊन गप्प केला होता त्याला. कदाचित् त्यानंही नाव न देता लेटर टाकलं असेल. पण एका पत्रानं अपर्णाचं नशीब फिरवलं. आईनं धा स्तीच घेतली. अपर्णा या प्रकरणात सहभागी आहे, असा आईनंच निष्कर्ष काढला. निर्णय न घेऊ शकणारे बाबा, नोकरीलाच नसल्यानं शब्दाला वजनच नसलेला मी आणि आईचा आक्रमक स्वभाव यातून घाईघाईनं सगळं उरकलं. सर, खोटं वाटेल, मी लग्नाला गेलो नाही...’

त्याचा स्वर गदगदला होता.

‘सर, अपर्णा खूप रडली हो माझ्याजवळ. दादा, मला शिकायचंय रे. शिकून प्राध्यापिका व्हायचंय, असं म्हणत होती. चारआठ दिवस मानसिक छळ, शिव्यांनी, शेवटी एकदाची कटकट नको म्हणून अपर्णाही’

‘अरे, पण अठराही पूर्ण नाही?’

‘पूर्ण झाल्यावर लग्न रजिस्टर करणार.’

‘पुढचं शिक्षण?’

‘सर, संपलंच सगळं. गावातल्या माणसांकडून कळलं म्हणून गेल्याच आठवड्यात आईबाबा गावी जाऊन आले, तर मंदिरात मानसिक तोल ढळलेली’

मी त्याला थोपटलं.

‘सर, तो तिला खूप मारतो. त्याला नोकरीही नाही.’

‘तरी?’

‘गावची शेती. आठ भावंडं, त्याची आई सावत्र. याच्या हातात काय येणार फत्रं?’

‘आता?’

‘वाट पाहायची. नाहीतर घरी आणायची. बघूया. सर, डोकं सुन्न झालंय. केवळ घिसाडघाई घिसाडघाई आईची. जरा प्रेमानं बोलली असती अपीशी; खरं काय ते कळलं असतं’

‘एक निनावी पत्रानं सगळं?’

‘चुकताय सर. निनावी पत्राची जागा कोपऱ्यात होती कचऱ्याच्या पेटीत. कुणीही कुणाला काहीही लिहिलं, पण आपल्या माणसावर आपल्या माणसानंच विश्वास नको का ठेवायला? इतका मोठ्ठा निर्णय घेताना थोडा वेळ जाऊ द्यायला नको का? सर, आई तिची थोडीशी मैत्रीण झाली असती नां, तर पुढचं सगळं टळलं असतं.’

... पुढे कितीतरी दिवस अपर्णाची मोकळी जागा प्रश्नचिन्हासारखी सलत राहिली. वर्गातल्या, समाजातल्या किती मुली अशा असतील, ज्यांना आपलं मन व्यक्त करायला हक्काची, विश्वासाची जागाच नसेल!

ही जागा फक्त विश्वासाची नको; समजुतीची हवी. गप्पांतून थोपटणारी, चुकांतून सावरणारी हवी. अनेकदा ही जागा मैत्रीण नसते; सख्खी बहीणही नसते. अनेकदा ही जागा आईच असते.

मैत्रीण, बहीण, वडील, भाऊ या सगळ्या नात्यांचं सामर्थ्य योग्य त्या ठिकाणी आहेच; पण आई केव्हातरी त्या वयाची मुलगी असते. केवळ मुलीच्या म्हणून असलेल्या भावना ती वडिलांशी, भावाशी नाही बोलू शकत. मैत्रीणीशी बोलता येईल, पण निर्णयांना घरचं पाठबळ लागतं. ते असेल तर बाहेरचं कुठलंही वादळ आपलं घर नाही मोडू शकत.

घरातल्या घरात एक बिनभिंतीचं घरकुल मायलेकींचं असतं. पुरुषाच्या चाहुलीनं मग ते वडील असोत की मुलगा हे घर गप्प होते. कुणी नाही असं पाहून एकमेकांशी बोलू लागतं. कधी हसू लागतं. कधी अश्रूही टिपू लागतं.

वडील आणि मुलीचंही एक जिवलग नातं असतं, मान्य आहे. पण केवळ स्त्री म्हणून होणारी आंदोलनं मुलगी सांगू शकेल आणि ती समजू शकतील ती आईलाच! ती आईच जर काळजीपोटीच आक्रमक होईल, मुलीच्या भविष्याच्या चिंतेनंच तिचं भविष्य संपवू लागली तर? तर मुलगी आधाराच्या जागा बाहेर शोधू लागते आणि त्यातून नवे प्रश्न निर्माण होऊ शकतात. कॉलेजमध्ये एखादा तास लांबतो, एखादी स्पर्धा लांबते. वेळ थोडासा वाढू शकतो. काही मुली घड्याळ पाहून लगेच उठून जातात. त्यांना विचारल्यावर कळतं, 'लगेच संशय येतो घरी. अर्धा तास उशीर म्हणजे कुणाबरोबर तरी फिरायला गेली असणार!' 'काळ केवढा कठीण आलाय! हे वर.' काळजी घेणारं घर काळजीचं रूपांतर संशयात करतं. तेव्हा नात्यात तिरस्कार निर्माण होतो. उशिरा आलेल्या मुलीचं उशिरा येण्याचं कारण जाणून घेतलं तर चिडून गोंधळ घालणारे शब्द मायेनं भिजून जाऊ शकतात. घरात उशिरा येण्याचं कारण फक्त 'एकच' असतं असं वाटणं हीसुद्धा विकृतीच. कदाचित अचानक आजारी पडलेल्या मित्राला, मैत्रीणीला बघायला ती हॉस्पिटलमध्ये गेलेली असेल; कदाचित ट्रेन्स बंद पडल्या असतील, कळवायला गेलं तर फोन एनेज असेल. काहीही कारण असू शकतं. ते जाणून घ्यायच्या आधीच संतापाची कुन्हाड उभारली तर ती आपल्याच पायावर बसण्याची शक्यता अधिक. नसलेल्या रोगावर इलाज करण्याची घाईसुद्धा 'रोग' होऊ शकते. अनेक घटनांतून अनेकांना आलेला हा अनुभव आहे.

अलीकडे ही नाती आपलं रूप बदलताहेत. अपवादात्मक उदाहरणात असतं तसं या नात्याचं रूप उरलेलं नाही. ती बरीचशी खेळीमेळीची होत आहेत, हे मान्य. जेव्हा ते नातं दोन जिवलग मैत्रीणींसारखं असतं, तेव्हा किती प्रश्न सहज सुटतात!

बहिणीच्या लग्नानंतर तिचे फ्रेन यायचे न् आई सांगायची वालाच्या बिरड्याची रेसिपी.

कधी अचानक दुपारी घरी यायचो, तर आई सांगत असायची निनावं कसं करायचं ते. तर केव्हा एखाद्या दुपारी हसत माझ्याकडे बघून आई तिला सांगत असायची 'आधी रवा नीट भाजून घे.'

'अगं, काय प्रकार काय आहे?'

'प्रकार असा आहे, आज तिच्या सासऱ्यांना खावेसे वाटताहेत रवाबेसनाचे लाडू.'

मला 'स्मृतिचित्रे' मधील लक्ष्मीबाई आठवल्या मामंजीसाठी कराव्या लागणाऱ्या पदार्थांची कृती शेजारणीला विचारणाऱ्या!

पुष्कळदा महाविद्यालयीन वर्षाचा अभ्यास, पुढे काही कोर्सेस... या धावपळीतच मुलगी लग्नाची होते. कितीही म्हटलं तरी सासरच्या काही अपेक्षांसाठी भासणारी उणीव आई नावाची मैत्रीण अशीही भरून काढू शकते.

एकत्र चित्रपट, नाटक, सहली यातून ही नाती केवळ रक्ताची राहात नाहीत, ती आधाराची होतात. बालपणातली, पौगंडावस्थेतील, पुढे लग्नानंतरच्या बदलत्या समस्यांना ती हात देणारी ठरतात. पण त्या नात्यातही एक धूसर सीमारेषा असते. या नात्याचा ही 'अतिपरिचय' झाला की अवज्ञा घडू शकते. प्रेमाचा आधारही नको असताना देण्याची एक सवय जडते. त्याला 'नाक खुप सण्याचा' दुर्गंध येतो. मित्र काय, मैत्रीण काय, दुसऱ्याच्या घरात त्यानं किती वेळ असायला हवं, याचे जसे संकेत असतात तसेच संकेत याही नात्यात असतात. तेवढीच सभ्यता आणि वेळेची सूचकता येथेही पाळायची असते. संपूर्ण अलिप्तता आणि आत्यंतिक लिप्तता, गळेपडूपणा ही दोन्ही टोके घातकच! खऱ्या मैत्रीणीला सुवर्णमध्य कळतो. ती बुद्धिमान मैत्रीण आई झाली तर कितीतरी घरातल्या मुली अधिक फुलू शकतील. केवळ मुलगीच कशाला, आईलासुद्धा या आपल्यालाच झालेल्या नव्या, निरागस मैत्रीणीची केवढी सोबत होईल!

ती सोबत अपर्णाला मिळाली असती तर!

जर आणि तर... कागदावर ठीक आहेत. प्रत्यक्ष आयुष्यात या 'जर' पुढचे 'तर' आधीच कळले तर रामदासांना 'जगी सर्व सुखी असा कोण आहे?' प्रश्न विचारण्याची गरजच पडली नसती. आणि अपर्णाला मध्येच शिक्षण सोडण्याचीही; आणि ऐन कोवळेपणात मनाचा तोल ढळण्याचीही!

१५. ‘ब्लॉक’ झालेले फ्लॅट!

चाळीत एकमेकांच्या हातात हात गुंफून राहणारी बिन्हाडं कोऑपरेटिव्ह सोसायटीत आली आणि एकमेकांच्या ‘डोक्यावर’ नांदू लागली. चाळीत ‘कोऑपरेटिव्ह’ शब्द नव्हता, ते भिंतीमध्ये दगडविटांसोबत मातीमध्येच कालवले होते. नळावरच्या भांडणात जन्मोजन्मीचं वैर असल्यासारखी तुटून पडणारी माणसं, भांडलेल्या घरावर त्याच रात्री काही आपत्ती आली, तर धावून येत असत. जेवणापूर्वी आमटीच्या वाट्यांना तुरुतुरू पाय फुटत असत; पदार्थांबरोबर नात्यांचे अभिसरण होत असे. एका बिन्हाडाची वेदना सर्वांच्या काळजातून ठणकत असे.

काळाप्रमाणे राहणीमान बदलणं ठीक आहे, पण माणूसपणाचं मोल देत ‘घर’ म्हणजे नाती हरवलेल्या भिंतींचं म्युझियम होऊ लागलं. माणसं सुद्धा काचेपलीकडून पाहायची वस्तू झाली. ‘मी माझा’ ही जीवनप्रणाली झाली. आपल्यासाठी समोरचा धावत यावा याची खंत वाटताना, आपण कुणासाठी हात पुढे केला का, ही वस्तुस्थिती विसरली जाऊ लागली.

आधी ज्या सहकारी वसाहतीत मी राहत होतो तिथला प्रसंग आठवतो. मध्यरात्री दोनअडीच वाजता खालच्याच मजल्यावरून ‘वाचवा वाचवा नका नं मारू बाबा’, असे आठवी नववीतल्या मुलीचे चिक्कार ऐकू येऊ लागले. झोपेत क्षणभर कळेल. नंतर क्षणात लक्षात आलं, आईविना वाढलेल्या पोरीला दारू पिऊन बाप बदडून काढतोय. नाही गेलं लगेच तर मरेलच ती. मी आणि वडील धावत खाली गेलो. बेल वाजवली. नशेतल्या गृहस्थाला ऐकू येणं शक्य नव्हतं. पोरीला धावत येऊन दरवाजाची कडी काढणं शक्य नव्हतं. हातापायाला घाम फुटलेला... छातीत धडधड... निष्पाप पोरगी मरेल राक्षसाच्या हातून ही भीती.. शेजारी बेल दाबली. डोळे चोळत गुप्ताजी उठले. त्यांना सांगितलं, तर शांतपणे ते म्हणाले, ‘अरे, दुसरे के लफडे में हमे मत घोलना.’ संतापाचा कढ उसळला. आक्रोश सुरूच होता. पुन्हा दरवाजा ठोठावला. दुसऱ्या शेजाऱ्याला उठवलं ते जागेच होते. तेव्हा रात्रीच्या मॅचेस सुरू होत्या. शांतपणे ते शेजारी म्हणाले, ‘एवढी ओव्हर होऊ द्या’.

माणसं इतकी बधीर झालीत?

शेवटी सुचलं घरातून फोन केला. नशिबानं उचलला त्यानं. ‘मुकाट्यानं सोड तिला, पोलिसला फोन करतो.’ त्याचा परिणाम झाला.

शेजारीच घडणारी एक भीषण घटना आपल्या हस्तक्षेपानं टळत असेल तर?...

व्यावसायिक शहरांमध्ये तर माणसांचं पूर्ण बराकीकरण झालं आहे. अजून खेड्यात, तालुकावजा गावात माणसं माणसासारखी वागता ना दिसतात.

परवाच नात्यातल्या एका सिरियस पेशंटला बघायला तातडीनं पुण्याला निघायचे होते. तसा रात्री पावणेदोनला फोन आला. ओळखीच्या गृहस्थांना फोन केला, निदान पनवेलपर्यंत गाडीनं सोडता का? अडचण सांगितली ते शांतपणे म्हणाले, ‘आत्ताच शिर्डीहून आलोय. दमलोय.’ फोन ठेवला. शिर्डीला साईबाबांचं दर्शन घेऊन आले, पण अशा प्रसंगात स्वतःचं वाहन देण्याची मदतभावना साईच्या करुणेतून त्यांच्यात निर्माण झाली नव्हती. ठाणे स्टॅण्डला सगळे टॅक्सी ड्रायव्हर गाढ झोपलेले. उठवूनही ‘अभी सुबहही मि लेगी टॅक्सी? एकही रिक्शाचालक तयार होईना. शेवटी एक फडके नावाचे चालक तयार झाले. पण तो एक तास हिडीस वृत्तीचं दर्शन घेण्यात गेला.

बँकेत लाख पैसे आहेत तुमच्या, पण ऐन वेळी मदतीला माणूसच लागतो. नुसती बँकेची पुस्तकं पाहून समस्या सुटत नाही. अलीकडे सगळी कामं पैशानं होतात, हा भ्रम वाढत चाललाय. त्याचमुळे एकमेकांवर विसंबून मार्ग काढण्याची सहकरणा हरवत चालली आहे. घाटात गाडी बंद पडल्यावर एखादा फाटका ट्रक ड्रायव्हरच मदतीला येईल. त्या क्षणी खिशातल्या नोटा काहीही करू शकत नाहीत.

सहकारी सोसायट्यांमधले कित्येक अपघात एकमेकांत मोकळा संवाद असेल तर कमी होऊ शकतील. कित्येक वृद्ध एकटे घरी असतात. कित्येक पेशंट एकटे घरात तळमळत असतात. आईबाबा कामावर गेलेली कित्येक मुलं दुपारी एक ते सात वाजेपर्यंत अक्षरशः एकटी वावरत असतात. सर्वांचा संवाद असेल

तर संभाव्य घातपात टळू तर शकतीलच. शिवाय एकमेकांची केवढी सोबत होईल ! सोसायट्यांची नावं नुसती आनंद, समाधान, शांती, सुगंध असण्यापेक्षा नात्यातून ते नाव फुलायला हवं.

सहकारी सोसायट्यांमधल्या मीटिंगा आणि त्यातली उच्चपदस्थ फ्लॅटमालकांची हमरीतुमरीला येऊन केलेली भांडणं पाहिली की वाटतं, प्रत्येकाच्या मालकीचे फ्लॅट असले तरी त्या मालकीला मर्यादा आहेत. ही मालकी जागेवरची असली तरी दुसऱ्याच्या अस्तित्वावरची नाही, हे उच्चविद्याविभूषितांनाही कळत नाही. 'भयानक कर्कश्य आवाजात टेप लावणे,' 'कुणाचीही परवानगी न घेता स्वतःच्या घरात वाटेल तो बदल करणे.' 'ही' भिंत तोडली 'ती' तिथे उभारली... हा ओट फोडला, तिथे बांधला... या सुधारणा स्वतःच्या घरात करताना सर्वच इमारतीला बसणारा हादरा सर्वांना सोसावा लागणार, हे फ्लॅटधारकांच्या जाणिवेपलीकडे असते. होळीसुद्धा एकाच सोसायटीत 'ए' विंगची वेगळी आणि 'बी' विंगची वेगळी दिसायला लागली, तर काय करणार? पाचव्या मजल्यावरचे फ्लॅटधारक लिफ्टची मागणी करणार, तळमजला आणि पहिला मजला त्याला विरोध करणार? का तर आम्हाला गरज नाही. कुणाचा प्रस्ताव येणार, इमारतीला पेस्ट कंट्रोल करावा. तिसरा विरोध करणार. कुणी निसर्गप्रेमी म्हणणार, कंपाऊंडमध्ये झाडे लावूया. चौथा कडाडून विरोध करणार. काही वर्षांनी झाडांना फळे येतील, मग जवळच्या झोपडीतली मुले कंपाऊंडच्या आत शिरतील. यावर तुंबळ युद्ध ! अजून झाडाची फंदी लावायची आहे, पण मीटिंगमध्ये फळवरून मारामारी. काही वेळा वाटतं, संकुचितपणातच प्रगती होते आहे की काय?

डोंगरावरचा स्वतःचा टुमदार बंगला वेगळा आणि एकात एक गुंफलेल्या सहकारी वसाहती वेगळ्या. राहायचं एकाच ठिकाणी, एकत्र असण्याचे फायदे हवेत आणि ते फायदे घेऊन झाल्यावर एकमेकांसाठी थोडी झीज सोसायची तयारी मात्र नको. युवकांमधल्या स्वयं केंद्री आप्पलपोटेपणाबद्दल खूप बोलले जाते. पण अनेकदा या मीटिंगा, भांडणे करणारी माणसे युवावरस्थेच्या पलीकडलीच आहेत, असेच लक्षात येते. जे घरात तेच दारात, तेच देशात पसरू लागते... राष्ट्रविष्ट्र गेलं खड्ड्यात. आपण आपली तुंबडी भरूया, या वृत्तीचे राष्ट्रीय, राज्यीय नेते आपण आपल्या 'मी माझ्यापुरता' या वृत्तीतूनच देशाला पुरवीत असतो. हे प्रत्येक घराने लक्षात ठेवायला हवे.

एका अत्यंत उर्मट फ्लॅटधारकाला एकाने खुनावले, 'अहो मेल्यानंतर तरी चार माणसं लागतीलच ना तुम्हाला?' तर तो तेवढ्याच एरंडेली स्वरात म्हणाला, 'मला कशाला लागतील? मी तर मेलेलो असेन. तुम्हालाच मी घरात पडून राहणं परवडणार नाही.' आता एवढ्या टोकाचा अहम असल्यावर 'कोऑपरेटिव्ह' हा शब्द फक्त सोसायटीच्या नावापुरताच उरणार !

माणसांमधला असा बदल अनुभवत असताना प्राण्यांच्या जगात 'माणुसकी' टिकून असल्याचं अचानक कळलं. सद्गुरू सेवाश्रम, येऊरच्या भगवानराव पटवर्धनांनी सांगितलं, 'मध्यरात्री एका वाघानं गोठ्यातल्या वासरावर झडप घातली. जवळच्या दोन बैलांनी प्राण पणाने गळ्यातली दावी तोडून वाघाशी मुकाबला केला. त्या वासराला वाघाच्या जबड्यातून सोडवलं, इतकंच नाही तर रात्रभर वासराला मध्ये ठेवून एखाद्या संरक्षकाप्रमाणे दोन्ही बाजूला दोघे शिंगं रोखून उभे होते. पुन्हा वाघ आलाच तर... तयारीत असायला हवं !

माणसं बैलासारखी वागतात, असं का म्हणतो आपण? बैल एवढं शहाण्यासारखं वागताना पाहिलं की वाटतं, आपल्यातच पुष्कळ सुधारणा व्हायला हवी.

भरस्त्यावर एका स्त्रीला एखादा नराधम पेटवतो. समाज 'मला काय त्याचं?' म्हणत गप्प राहतो. दुर्जन संघटित आणि सज्जन असं घटित, हे नव्या प्रगत म्हणवणाऱ्या समाजाचं भीषण चित्र आहे.

स्वतःवर प्रेम असणं वेगळं आणि त्या 'स्व'चा कोष होणं वेगळं. आज जो तो स्वतःच्या कोषात आहे... सुरक्षेच्या आभासात... श्रीमंती पांढरपेशीपणाच्या प्रतिष्ठेच्या आवरणात शेजारच्या व्यथेवर फुंकर घालायला जो दरवाजा उघडत नाही. तो आपल्यासाठी जगाचेही दरवाजे बंद करतो आणि आपल्याला कधीच कुणाचीच गरज लागणार नाही, अशा मिजाशीत असणाऱ्यांना परमेश्वराने सतत सुखीच ठेवावं, एवढीच प्रार्थना आपण करू शकतो, दुसरं काय?

१६. गाव हरवलेला मामा

सुट्टी लागली की कुणाकडे जायचं, हा तेव्हा प्रश्न पडत नसे. सातआठ पत्रं आधीच आलेली असत. फक्त निवडायचं, या सुट्टीत आ त्याकडे की मावशीकडे? मामाकडे की आणखी कुणाकडे? नंतर रसल्याची पत्रं यायची 'या वर्षी नाही नं आलास; निदान आता दि वाळीच्या सुट्टीत तरी...' आपण एकाच वेळी सर्वांकडे का जाऊ शकत नाही, याची हुरहूर वाटण्याचा तो काळ बघता बघता स्वप्नात जमा झाला.

परवा लग्नाला पुण्याला गेलो, तर उतरल्यावर आधी लॉजची चौकशी करावी लागली. लॉज फुल्ल. एकेका नातेवाईकाचे चेहरे समोर आले न् लगेच त्यांच्या चेहेऱ्यावर मोठ्ठी फुल्ली मारली. हे नको, ते नको. त्यांना माणसं आलेली आवडत नाहीत. मागे एकदा गेलो होतो तर आपल्या बॅगा पाहून त्यांच्या डोळ्यात भय दाटलेलं आठवलं. चार वर्षांनं गेलो तरी जेवणाचा आग्रह दूर मोजून आठनऊ गा ठ्यान् थोड्या शेवेचा चुरा मिसळलेल्या फरसाणाची कोरडी बशी अलिप्तपणे दिलेली आठवली. आणि एकेकजण कटत गेला घरात नं...!

... भेटण्याचा आपला उमाळा 'उगीचच' करून टाकणारा शुष्क प्रतिसाद !

सारसबागेतल्या नळावर तोंड धुतलं न् तिथेच वेळ काढून, मुहूर्तापर्यंत 'टायमपास' केला. ज्यांच्यासाठी आवेगानं धावलो, त्यांची पुढची पिढी इतकी कशी कोरडीठाक?

शेवटचा पेपर झाला की, कोलाडची कुंडलिका नदी साद घालायची, त्या नदीत गाई म्हशींबरोबर दुंबताना उन्हाळ्यात डिसेंबरची झुळूक यायची. आज त्याच रस्त्यावरून तीच घरं किती त्रयस्थपणे पाहत जातो मी... ती नदी... तिथलं मास्तीचं छोटंसं मंदिर... तिथला काळामिट्ट तेलाळलेला जाड वातीचा दिवा, त्या दिव्याच्या प्रकाशात मास्तीचे आणखीनच रौद्र वाटणारे मोठे डोळे... त्या पायऱ्यांवर मामानं सांगितलेल्या भुताच्या गोष्टी... गोष्ट पुढे पुढे सरकत जायची न् मी मामाच्या जवळ जवळ...

आज मी माझ्या मुलाला मामाच्या कोणत्या गावाला नेऊ शकणार आहे? कारण मामाच मुळी गाव हरवलेला आहे. गाव हरवलेल्या मामांचे... गाव हरवलेले असंख्य भाचे... आज सुट्टीचे दिवस कोणत्या नदीत दुंबण्यात घालवत आहेत? टीव्हीतल्या टॉप टेन् गाण्यात असते ना एक नदी एक धबधबा...

मामाची बायकोही गाण्यातल्या मामीसारखीच सुगरण आहे. 'रोज रोज पोळी, शिकरण' अशी गंमत करायला तिला वेळ कुठे आहे? ऑफिसमधून येताना मॅकडोनाल्डमधून पिझ्झा, बर्गर काय काय घेऊन येते. तिला भाच्यांसाठी सुट्टी घ्यावीशीही वाटत असेल, पण सी. एल. संपल्यात, घरात थांबता येणार नाही तिला; मामाची कोलकत्याला कंपनी टूर आहे; त्याचीच मुलं पाळणाघरात आहेत, माझा मुलगा कोणाकडे थांबेल? त्यापेक्षा आठ दिवस चेंज. एखादं शिबीर शोधूया का? पेपरमध्ये शिबिराच्या केवढ्यातरी जाहिराती आल्यात. 'आठ दिवस निवासी शिबीर. पंधराशे रुपये फी. व्यक्तिमत्त्व विकासाची संधी' व्यक्तिमत्त्व विकासाचं ठीक आहे; पण पंधराशे आठ दिवसांसाठी वाईट नाहीत. त्यालाही चेंज. शिवाय कुठे तरी रानात राहुट्या बांधून राहणार व्वा म्हणजे चार खरी झाडं, शिवाय काही मोकळे पक्षी, अगदी नदी नसली तर गेलाबाजार जवळून एक कॅनॉल तर गेलाय, तो तरी पाहील माझा मुलगा माझ्यातल्या जागरूक पालकाचे आडाखे. (तसं सर्टिफिकेट शाळेनंच दिलंय त्याच्या) शिबिरात अनेक तऱ्हांनी बरं आहे कुणा नातेवाईकाकडे जायची तक्तक नको. ना त्यांना त्रास, ना आपल्यावर उपकाराचं ओझं. शिवाय झालाच तर व्यक्तिमत्त्व विकास होतोच आहे, तोही अवघ्या पंधराशे रुपयांत आहे की नाही किफायतशीर आजचा काळ! भाग्यवानच आहेत आजची मुलं !

बोलावणारी आत्या नाही, 'हजार वार रेशीम घेणारा तालेवार मामा नाही, सोन्याचांदीच्या पेठा जाऊ दे; लाखो रिक्शा आणि मोटारींच्या धुरांड्यात फूटपाथवरून चालणंच गुन्हा झालेल्या यंत्रशहरात माझा मुलगा गाण्यातला मामा न् गाण्यातलं मामाचं गाव केव्हापासून शोधतोय. त्याच्यासाठी मी काय काय नाही आणलं? खूप खेळणी, बॅटबॉल, कॉम्प्युटर, मेकॅनो सारं सारं आणलंय, पण एक निर्मळ वाऱ्याचं गाव न् कुशीत घेऊन गालगुच्चा घेणारा नात्यातला स्पर्श तो नाही देऊ शकत.

या पुढच्या काळात तर फरच मोठी गंमत. हम दो हमार एक 'हमार बजाज'च्या चालीवर असा त्रिकोण. काका, आत्या, चुलते, मा मे ही नातीच संपून जाणार. प्रत्येक घरात 'एक' आईबाबा माफ करा, डॅडमॉम् ऑफिसला गेले की आपला सख्खा भाऊ कॉम्प्युटर, आपली भावंडं दरवाजे... भिंती... आहे की नाही 'भुतां परस्परे जडो मैत्र जिवाचे'ची शिकवण? भुतां कशाला निर्जीव वस्तूंनाच रक्ता चे नातेवाईक मानण्याचा काळ आपण आपल्या 'भाग्यवान' मुलांना देण्यात यशस्वी झालो आहोत. ओवाळायचं कॉम्प्युटरला, टीव्ही ला. तेच आपले रक्षणकर्ते. टीव्हीच्याच मनगटला आपली चिमुकली राखी बांधणार... 'आमच्या जमान्यात... चुलत मामे, हे नाते संबंध होते. एकमेकांकडे आम्ही ओढीने जात असू' हे आम्ही वृद्धाश्रमात भेटायला आलेल्या आमच्या नातवंडांना 'साजुक तुपाच्या स्वस्ताईच्या' हकीकतीप्रमाणे सांगणार! पण 'ओढ' म्हणजे काय, हे समजावणार कसं? मराठी 'डिक्शनरी' उपयोगी नाही. आधी ईंग्रजी शब्द शोधायला हवा, मग जमलाच तर अर्थ, त्यावरून तो मिळू शकेल...

मुलगा मागे लागलाय. 'सुट्टीत कुठं तरी चला, कुठं तरी चला.' त्याचे बहुतेक मित्र दार्जिलिंग, नैनिताल, कुलू मनाली, सिमला येथे गेले आहेत. भारत बघायला हवा, जग बघायला हवं...

मला वाटतं हे तर त्यानं बघावंच.

पण एखाद्या शेतातल्या घरात चुलीवर भाकरी कशी टरटर फुगते न् खरपूस वासात, सारवलेल्या जमिनीवर लसणीच्या चटणीबरोबर ती भाकरी खाताना मनात काय ब्रह्मानंद होतो, तोही त्यानं पाहावा... ती भाकरी... ती चूल, मी कुठून आणू? संध्याकाळी गायी कशा धूळ उडवीत परततात, काळवडी कशा अत्यानंदाने हंबरतात, आईच्या कुशीत शिरून दुशी देऊन वासरं कशी दूध पितात, त्यांची आई त्यांना कशी अंगभर चाटते, तेही त्यानं पाहावं.

ती गाय, ते वासरू कुठून दाखवू? की फक्त निवडणुकीचं चिन्हं पुढे करू? ना कुठलं गाव, ना गावाला नातेवाईक, ना शेत, ना नदी, ना शेणानं सारवलेली अंगणं...

सगळेच नातेवाईक पंधरावीस लाख वस्तीतल्या धुराळलेल्या शहरात नि त्यांच्याही कडे कसं पाठवू? नाती फक्त लग्नात भेटण्यापुरती, हातातलं आईस्क्रीम संपेपर्यंतच उरलेली...

त्यापेक्षा आपणही एखादी जिव्हाळ्याच्या व्यावसायिकाची सहल शोधावी आणि सहल संपल्यावर ज्याचे पत्ते, फोन नंबर घ्यायचे असातात न् नंतर विसरून जायचे असतात अशा नातेवाईकांबरोबर कोडाईकॅनॉलला जावं. मुलगा खूश. आपल्यालाही 'गिल्टी' फिलिंग येणार नाही... त्याचीही सुट्टी मजेत, आपलेही पालकत्व शाबूत... धम्माल!!

अजूनही काही कोकणात जातात. तिथली लाल मातीची, हिरव्या माडांच्या सावलीची घरं पाहतात, दारचे हापूसपायरी रसरसून खातात, वर्षभर मनात जपलेलं कोकण सुट्टीत जगून घेतात...

इतर कसली नाही; पण एक हेव्याची रेघ चमकून जाते मनात.

आपल्याला असं गाव नाही. गाव असलेलं आपल्याला कुणीच नाही. आपल्याला व्यावसायिक सहल, शिबीर शोधायलाच हवं. स्वतःच्या गावात, आपल्या गावातल्या मातीत कैद्या पाडताना, जांभळं झेलताना, काजूने ओठ चिकट करून घेताना, करवंदीच्या जाळीतून करवंदं हुंदून दात खट्टेमिठ्ठे करताना होणारा सहज व्यक्तिमत्त्व विकास ना आपल्याला लाभला, ना आपल्या मुलांना! आपल्याला जाहिराती शोधायलाच हव्यात. माझेही भाचे, माझेही पुतणे अशा जाहिराती शोधत असतील. आपल्या मामाला गावच नाही, आपल्या काकाला ना शेतीवाडी, ना स्वतःचे टुमदार घर अंगण असलेले; म्हणून तेही एखाद्या शिबिरात किंवा 'व्हेकेशन बॅच'मध्ये सुट्टी घालवत असतील...

झुकझुक झुकझुक आगीन गाडी निघाली आहे... धुरांच्या रेघा हवेत सोडतेय आहे... पण ती गोजीरवाण्या भाच्यांना घेऊन मामाच्या गावाला पोहोचतच नाहीये, कारण या बिचाऱ्या मामाला गाण्यातलं गोजीरवाणं गावच नाहीये!

१७. टवटवीत वार्धक्य

रणरणीती दुपार. तीही धुळ्याची. वातानुकूलीत खोलीतून मनानेही बाहेर पडणं अशक्य. पण वपु म्हणाले, 'चला प्रवीण, आज तुम्हाला एक टवटवीत वार्धक्य दाखवतो.'

प्रकृतीवरही मात करून संवादात, सहवासात चिरतरुण असणाऱ्या वपुंना मी 'नाही' म्हणणं शक्य नव्हतं.

आणि खरंच धुळ्याच्या गरूडबागेतली दुपार चांदण्याची झाली. पन्नास वर्षांचं लाघवी सहजीवन बघताना नात्यांचा अर्थ मूर्तिमंत उलगडत होता. एकमेकांच्या आनंदाचे प्रसंग सांगताना, 'थांबा, पुढचं मी सांगते' किंवा 'अगं, ते तसं नाही हे असं' अशा प्रकारची जुगलबंदी बघताना, त्यातून ओसंडणारी रसिकता अनुभवताना वाटलं, एक दोन तीन चार नव्हे, पन्नास वर्षं आणि नंतरही एकमेकांबद्दलची उत्कटता एवढी तीव्र असू शकते? कशामुळे शक्य होतं हे? आयुष्यात जे जे उत्तम आहे. अभिरुचीसंपन्न आहे, ते ते आधी जोडीने, नंतर आपल्याचमधून उमललेल्या पुढल्या पिढ्यांसह वाटून घेतल्याने त्यांची नाती सतत नवी होत राहिलेली. एखादा माणूस अमुक एक धडपड का करतो, याला उत्तर नसतं, पण धडपडीमुळे त्याला जीवनाचं कारण मिळतं. त्या कारणासाठी धावताना वय विसरून माणसं कोवळी राहतात. सुषमाताई गरूड. त्यांच्या सोनचाफी देखणेपणावरून वयाचा अंदाज करणं अशक्य. पण अंदाजानेच पंच्याहत्तरी गाठलेली स्वानंदासाठी कवितालेखन सुरू. त्या कवितेतही सत्यशिवाला आळवणी. तर रामरक्षेचाही समशलोकी मराठी अनुवाद लिहिलेला. शब्द असे की पैलूदार रत्नमणी काळ्यानिळ्या मलमलीवर सांडावेत. फक्त आनंद. फक्त आनंद याच हेतूने मनात सतत रिमझिमता आषाढ. गरूडांचीही भगरीसाथ. तीनशे वर्षं जुन्या गढीचं आता टुमदार बंगलीत रूपांतर झालेलं. प्रत्येक विचार होकारात्मक. अशा वेळी गप्पा घड्याळापुढे धावतात. अगदी निघता निघताही 'गंमत सांगतो.' सुमारे ऐंशीचे गरूडसाहेब प्रत्येक घटना 'गंमत' म्हणून सांगतात. पायात चपला सरकावतानाही कान टवकारतात. प्रत्येक क्षण कुतूहलाने 'ऐकणारे' वपु निरागस अधीरतेने ऐकू लागतात. तंबोरा, तबल्याविना एक मैफल उभ्यानेच दरवळू लागते. कारण टवटवीत वार्धक्याचा प्रत्येक क्षण संवादिनी असतो. खांद्यावर हात ठेवून गरूडसाहेब सांगू लागतात. सुषमाताई थोड्या लाजल्यासारख्या. सोनचाफ्यावर गुलाब दरवळल्यासारख्या!

'गंमत झाली. आमच्या लग्नाचा पंचविसावा वाढदिवस कसा साजरा केला सांगतो. पंचवीस वर्षांपूर्वी पुण्याच्या ज्या हॉटेलमध्ये आम्ही मधुचंद्राला उतरलो, तेच हॉटेल. त्या हॉटेलतली तीच खोली मी बुक केली. इतकंच काय, त्या दिवशी ग्रामोफोनवर जी रेकॉर्ड लावली होती तीच मिळवून लावली. पुढं ऐका. त्या दिवशी हॉटेलमध्ये जो वेटर होता'

'अं?'

'ऐका. तो तेव्हा म्हातारा झाला होता. नोकरी सोडली होती त्यानं. त्याला कुठं राहतो तो, हे शोधून काढून एका दिवसासाठी आणलं. त्या दिवशी जे पदार्थ सर्व्ह केले होते, तेच पुन्हा करून त्याला आणायला सांगितले. पंचवीस वर्षांपूर्वीची पहिली रात्र पुन्हा उभी केली. पण हिचा चेहरा पडलेला. मी म्हटलं, अगं तुझा चेहरा असा जन्मठेपेच्या कैद्यासारखा का?'

लगेच सुषमाताई म्हणाल्या, 'अहो, मी त्यावेळी डिशमधल्या कचोरीला 'हो' म्हटलं होतं. यांना वाटलं...'

आणि गॅलरीभर हशा उसळला. हसता हसता डोळ्यात पाणी येण्याचे क्षण कमी झाले आहेत. ते असे मिळाले की वाटतं सहजीवनातील तोच तोचपणा नित्य नवा करण्याचं दैवी कसब यांना लाभलं आहे. रसिकतेच्या स्पर्शानं वाटेतल्या खाचखळग्यांनाही यांनी चांदण्याने भरून टाकलं आहे.

श्री आणि श्रीमती कुलकर्णी. होय. 'श्रीमती' हेच नाव त्यांचं. हे असंच एक जगण्याची मैफल करणारं चिरतरुण दाम्पत्य मी अनुभवलं. वयाच्या सत्तरीतही एकमेकांच्या कपड्यांचे मॅचिंग, आवडणाऱ्या पुस्तकांवर सडेतोड चर्चा, एकमेकांचा हात धरून सकाळ संध्याकाळची शतपावली. एकमेकाला फक्त आनंदी ठेवणं हेच एकमेकांचं व्रत असल्यासारखं जगताना आम्ही त्यांना पाहिलं. कुलकर्णीआईशी गप्पा करताना पटकन कुलकर्णीदादा कॉफी करून आणायचे. नवं नाटक आलं की चटकन तिकिटं बुक केली जायची. अमिताभचा नवा चित्रपट असो, शास्त्रोक्त गाण्याची मैफल असो, सारखाच उत्साह. दोघेही जणू एकमेकातून गात असायचे.

ते युरोपच्या सहलीला गेले न् येताना श्रीमती कुलकर्णीआई एकट्याच आल्या. रीत्या ओंजळीने. पण तरीही लगेचच त्या त्या धक्क्यातून सावरल्या. एकाच श्रद्धेतून मी दुःखी असलेली त्यांना कधीच आवडणार नाही ! त्यांना त्याचा त्रास होईल. मी आनंदातच राहणार.

सहजीवन नंतरही असं सुरू राहतं? तसं ते सुरू असलेलं मी पाहतो आहे. एकमेकांसाठी मरणारी अनेक जोडपी तरुण पिढीला हिंदी सिनेमांतून दाखवली जातात. एकमेकांसाठी जगणारी अशी पिकून सुगंधी झालेली जोडपी ही आमच्या आणि नंतरच्या पिढीनं बघणं गरजेचं आहे.

महेश रोझ फुलबागेचे टेमघरे कुटुंबही असंच. त्यांच्या नात्यातच नाही, तर अंगणात, घरात सर्वत्र गुलाब फुललेले आहेत. मातीची एक तसूभरही जागा अशी नाही की त्यात अंकुर नाही. पंच्याऐंशी वर्षांच्या विलक्षण रसिक आईसह मुलंसुना नातवंडांसह सर्व फांद्यांनी डवरलेलं हे कुटुंब गेली कित्येक वर्षं मी पाहतो आहे. नवऱ्यानं झाड लावलं तर बायको मुळाशी पाणी घालेल, अशी घरं वाढायला हवीत. दोघेही, नव्हे सारं घर उत्साहानं नवं झाड नव्या फुलांसह दाखवतं. अंगणात केलेल्या पाण्याच्या धबधब्यात त्यांच्यासह आम्हीही भिजतो. ते भिजलेपण त्वचेवर, मनावर घेऊन घरी येतो. ते जपण्याचा प्रयत्न करतो.

हे केवळ सहज आठवले ते नमुने. असे अनेक असतील. या घरांमुळे 'घर' नावाची स्थापनेचा दिनांक नसल्यामुळे कायमच टिकून राहणारी संस्था अस्तित्वात राहणार आहे.

नात्यांची सोबत अशा सहजीवनात कळते. तारुण्यात व्यवहारी गतिमानतेत हरवलेले क्षण कांचनसंध्येच्या वाटेवर पुन्हा टिपता येतात. अशा वेळचे रासरसवेही लोभस !

आज अतिशय क्षुद्र कारणांसाठी एकमेकांपासून कायमची दूर होणारी जोडपी आपण पाहतो. ती दूर जातात, कारण ती जवळ आलेलीच नसतात. कधी आकर्षण नावाचा पारा, कधी व्यवहाराची बळजबरी, कधी तुटायच्या भीतीपोटी जोडून घेतल्याचा अभिनय, कधी आर्थिक असुरक्षिततेमुळे घेतलेला एकमेकांचा सोयीचा आसरा. अशा वेळी घर होतं वेटिंग रूम ! माणसं समोर असतात, पण एकमेकांत गुंतलेली नसतात.

अभिव्यक्ती स्वातंत्र्याच्या आवश्यक्तेला एकमेकांच्या ओलाव्याने मर्यादा घालण्याची प्रगल्भता असली की अभिव्यक्तीही होते न् स्वातंत्र्यही जपलं जातं.

स्वातंत्र्य अन् अभिव्यक्ती फक्त माझ्याचसाठी, ही मुजोरी आली की फार तर निवडणूक जिंकता येईल, पण घरात हारच होईल.

अभ्यासक्रमात या जगण्याचे धडे नसतात. हे धडे ज्यांच्या जगण्यातून घ्यायचे असतात असं सहजीवन आम्ही पाहायला हवं. त्यामुळेच जीवनाला डौल येतो. भरकटणं म्हणजे विकास नव्हे. दिवसा दरवाजे खिडक्या बंद करून विलासाची रोषणाई करणं म्हणजे प्रकाश नव्हे, हे आम्हाला कुणीतरी सांगायला हवं.

दिव्यांचे अंकुर आतून फुटायला हवेत. त्यासाठीच अशा साधक सहजीवनाची आपण पूजा करतो. तो ध्यास, तो जिद्दाला आमच्यात ही प्रकटू द्या, हा आशीर्वाद मागतो.

१८. ती परत येईल का ?

संध्याकाळी घरी आलो न् बायकोनं बॉम्बच टाकला. 'अहो, अंजू निघून गेली माहेरी.' 'म्हणजे?'

'संध्याकाळी निनाद घरी येऊन बघतो तर काय, न सांगता, बोटभर चिड्डीही न लिहिता अंजू संतापानं निघून गेली माहेरी. निनादनं फोन केला. तिची आईच फोनवर आली. 'अंजू येणार नाही घरी तुमच्या?' म्हणाली. तिच्या जवळ फोन द्या, तर आई म्हणाली, तुमचा फोनही घेण्याची तिची इच्छा नाहीए? निनाद उद्ध्वस्त झालाय हो! हताशपणे बायको पुटपुटली.

... सदाचैतन्यमय, हसतमुख, एखाद्या गोजिरवाण्या राजकुमारसारखा निनाद समोर आला डोळ्यांपुढे! आठ वर्षे अंजलीचं त्याचं प्रेम प्रकरण. माहेरी विरोध तरी 'निनादशीच लग्न करणार' या निश्चयानं ठाम असलेली अंजली. निनादच्या घरून मात्र पाठिंबा. अशा वातावरणात तीनच महिन्यापूर्वी प्रेमविवाह झालेला निनादचा संसार एकाएकी असा तडे पडून मोडू पाहत असलेला... कल्पनेनंच निनादचा चेहरा समोर आला. मनानं चिंध्या झालेला... कोलमडून गेलेला...

या घटनेलाही दोन महिने झाले. निनादचे आईवडील म्हणत होते, 'आम्ही वेगळं घर घेतो. आम्ही नको असलो तर घर सोडून जातो, पण अंजूनं घरी यावं.' अंजूचा एकच हेका, 'पुन्हा तोंड पाहायचं नाही. घटस्फोटच घ्यायचाय. त्या घरात मला पाऊल टाकायचं नाही.' निनादनं तिला फोन केले. फोनवर आली नाही. घरी कित्येकदा गेला. तिच्या आईनं घरातच घेतलं नाही. अंजू बाहेरही आली नाही. 'अहो, काय झालं ते तर कळू द्या. न केलेल्या गुन्ह्याची माफीही मागतो मी. अंजूशी फक्त पाच मिनिटं बोलू द्या. काय झालंय ते कळलंच नाही तर, निर्णय घ्यायचा कसा? सकाळी प्रेमानं निरोप दिला ऑफिसला जाताना न् दुपारी ऑफिसमध्ये फोन आईचा अंजू माहेरी गेली! भांडणं होतात, पण इतका टोकाचा निर्णय? तिला बोलू द्या तर खरं माझ्याशी?

निनादपासनं घरातील सर्वांनी सर्व तऱ्हेच्या विनवण्या केल्या, पण अंजू न् तिच्या माहेरचं एकच म्हणणं 'तडजोड शक्य नाही. डिवोर्सचा अर्ज केलाय आम्ही?

निनादला भेटलो.

कित्येक क्षण अबोल. फक्त हातात हात घट्ट दाबून. स्फुंदत राहिलेला.

'अंजूनं फक्त पाच मिनिटं बोलावं हो. काय झालं ते तर कळू दे. आईबाबा काय वाटेल ते करायला तयार आहेत, आमचा संसार मोडू नये म्हणून. पण त्यांच्याकडनं निर्णय झाला आहे, बरं, तिच्या आईपांचा सपोर्ट आहे. डिवोर्सला. अहो पण, डिवोर्स घेण्यासारखं झालेलंच आहे काय? आठ वर्षे एकमेकाला जाणून लग्न केलंय आम्ही. याचा अर्थ मी तिला ओळखलेच नाही. दोन मिनिटं बोलायला, नुसतं बघायला तयार नाही ती, खरं सांगू, १५ दिवस झोपलो नाही. आता फक्त चीड येतेय चीड. फक्त भडका उसळलाय. वाटतं...

मी त्याच्या तोंडावर हात ठेवला.

'निनाद'.

पुन्हा त्याचा बांध फुटला.

अंजूच्या हटवादीपणाला ती जितकी जबाबदार त्याहूनही तिचे रोल, मुजोर आईवडीलही. मुलीच्या एकतर्फी मूर्खपणाबद्दल तिची का नउघाडणी करायची सोडून. 'नको' रडू हं बाळा. घेऊ बरं डिवोर्स आपण. माझ्या शोन्या. हा नाही तर दुसरा नवरा करू.' इतक्या बेताल बालिशपणे मुलीच्या बेफ्रमपणाला खतपाणी घालणारे असे माहेरकर ही आज शेकडो कुटुंबाची समस्या झाली आहे. कुठलीही अप्रिय घटना सासरी घडली, तरी टोकाचा निर्णय घेण्यापूर्वी चर्चा तर होऊ शकते की नाही? मध्यमवर्गीय कुटुंबात प्रत्येक सासू अगदी जाळायलाच निघालेली नसते. कधी स्वयंपाकावरून, एखाद्या प्रथापरंपरेवरून, एखाद्या फॅशनवरून कुरबुरी होतही असतील, पण एकदम कुणाला न सांगता घरातून निघून जायचं? आठ वर्षे सकाळीसंध्याकाळ भेदून जन्मोजन्मीच्या आणाभाका घेतलेल्या प्रियकराचा नवरा झाल्यानंतर त्याच्याशी एका वाक्याचाही संवाद न साधता एका दुपारी निघून जायचं, न् या सगळ्याला पैशाची मजबूत तटबंदी असलेल्या मुलीच्या आईवडिलांनी, मुलाची बाजूही न ऐकता सरळ डिवोर्सचा निर्णय घ्यायचा. आज थोड्याफार फरकाने हे अनेक कुटुंबात घडू पाहतंय.

पुनः पुन्हा उपटून नव्या मातीत झाड रुजवण्याचा वेडेपणा पालकच करीत असतील तर? तर पुढे शब्द नाहीत. सर्व तडजोडी कराय ला निनाद आणि त्याचे कुटुंबीय तयार असताना अंजू नू तिच्या माहेरानं सर्व दारं बंद करून अनोळखी कुत्र्याला हुसकावून द्यावं, त सं निनादला उद्ध्वस्त करवं, हा तरी कुठला न्याय कळत नाही.

आत्यंतिक छळणाऱ्या, जीवच घेणाऱ्या सासरी मुलीनं नांदत रहावं, असं म्हणण्याचा मूर्खपणा कुणीच करणार नाही. पण लहानसहान वादविवादावरून लगेच अहंकाराचा स्फोट होऊन घरच सोडून जाणं, या मिजाशीचा अर्थही कळू शकत नाही.

श्रीवर्धनच्या एका सालस, संवेदनाक्षम मित्राबाबतीतही थोड्याफर फरकाने हे असंच घडलं. ठाण्याचीच मुलगी. दीड वर्ष कशीबशी राहिली श्रीवर्धनात. एकच लकडा वेगळं व्हायचंय वेगळं व्हायचंय. सासूसासरे समोर नकोत. कोकणातलं छान ऐस्पैस लालचिच्या चं प्रशस्त घर. पण अंगणालाच दगडांच्या रेषा पडल्या नू सुनेचा तोही हट्ट पुरवला. बाळंतपणाला सूनबाई माहेरी गेल्या आणि दोन वर्ष झाली, परतच यायला तयार नाहीत. नवरा ठाण्यात श्रीवर्धन सोडून आला तरच नांदीन. त्या छोट्या गावात कसमत नाही, हा गरी बबिचाच्या मुलीचा लकडा. आता ज्याचा उद्योगधंदा गावात वसलेला आहे, लग्नापूर्वी गावाची, इथल्या वातावरणाची जिला पूर्ण कल्पना दिली आहे, ती मुलगी. एकदम गावच सोडून 'मुंबईला या' म्हणते आणि या हट्टाला आई खतपाणी घालते? माहेरचा अति आधार, मायेचा अर्थच न कळल्याने, स्वातंत्र्याच्या मर्यादाच न कळल्याने भविष्यातले हजारो प्रश्न माणसं वेड्या वर्तमानात शिजवत ठेवतात. अशा माहेरकरांनी मुलींची लग्नच जर करून दिली नाहीत तर कितीतरी मुलं बरी जगतील. आपलं स्वतःचं मूल बघायला दोन वर्ष प्रदीप तडफडतोय. ठाण्याला तिच्या गॅलरीसमोर घिरट्या घालतोय. केव्हातरी ती बाळाला घेऊन बाहेर येईल, म्हणून वाट पहातोय. प्रदीपला सावरणं फर जड जातंय. माहेरच्या आणि त्यांना या मूर्खपणात प्रोत्साहन देणाऱ्या लगतच्या नातेवाईकांचं एकच म्हणणं 'आम्हाला घटस्फोटची हौस नाही, पण प्रदीपनं श्रीवर्धन सोडावं ठाण्यात यावं.'

अरेच्या, ही कुठची अट?

ठाण्याहून श्रीवर्धनला लग्न करून जाताना असंच परत यायचं होतं तर ठाण्यात काय अविवाहित तरुण कमी होते का? त्यातल्या एकाशी लग्न करायचं! मग काहीतरी वेगळं कारण शोधलं असतं! गुंते करून आयुष्य बेसूर करणं, स्वतःचं नू दुसऱ्याचं, हे अनेकांचं व्यसन असतं.

कित्येक मुलगे नू सासरीची मंडळीही उन्मत्त असलेले आपण पहातो. पैसाअडका, व्यसन, अंधश्रद्धा, दुर्वर्तन यांचा कडेलोट आपण मुलांमध्येही पहातो अशावेळी खंबीर माहेर हा एक आधार असतो मुलीला. अशा बदफैली मुलांबद्दल नू त्यांच्या कवडीचुंबक आई वडिलांबाबत तुम्ही टोकाची भूमिका घ्या नां! तेथेही माणसं विचार करतात, पुन्हा पुन्हा संवाद साधून मुलीचा संसार मोडू नये म्हणून अनेक माहेरकर डोळ्यात प्राण आणतात. तरीही सुधारणा दिसली नाही तर कायद्यानं वाटा वेगळ्या करतात. अशावेळी मुलीचा जीव जाण्याची वाट बघा, असं कुणी म्हणणार नाही; पण ऊठसूट अगदी नगण्य कारणांवरून घर सोडणाऱ्या मुली, आर्थिक क्षमतेमुळे, शिक्षण आणि व्यवसायाची स्थिरता यांच्या उपलब्धतेमुळे 'दोन वेळचं माझं मी कमवू शकते' या वर्तमानातील खात्रीमुळे स्वतःबरोबर अवघं कुटुंब बेचिराख करतात. या त्यांच्या प्रवृत्तीला एकच गोष्ट कारण आहे, ती म्हणजे घराघरातील आईबाबांचा कोचिंग क्लासच हरवलाय! संसाराचं प्रशिक्षण दिलंच जात नाही धड!

पुढे काय होईल माहीत नाही; पण अजून तरी मुलगी लग्नानंतर सासरी मुलाच्या कुटुंबियांत जाते. नवं घर, नवी माणसं. नवे स्वभाव, नव्या आवडीनिवडी, नव्या तडजोडी, नवे रागलोभ यांच्याशी जुळवणूक करताना धांदल उडायचीच. मानअवमानाची चकमक झडायचीच. काही वेळा आसूहासूचा लपंडावही व्हायचाच. काही वेळा निराशेनं हतबलताही यायचीच. हे सगळं पत्करून दोघांनीही वाट चालायची असते, हे घराघरातलं अनेक प्रसंगांतून मिळणारं शिक्षण आज हरवत चाललंय. 'पटत नाही नं दे सोडून' ही वृत्ती मुलांमुलींमध्ये बोकाळलीय. कारण स्वतः आर्थिकदृष्ट्या सबळ होताना घरातला हा कोचिंग क्लास आईबाबांनीच हद्दपार केलाय.

चुका दोन्हीकडून घडू शकतात. त्या सुधारणंही शक्य असतं. एकाच केलेल्या वेडेपणाला दुसऱ्यानं वेडेपणा करूनच उत्तर द्यायला हवं असं नाही. दोघांनी चार पावलं मागं येण्याची तयारी ही अनेकदा दोन पावलं पुढं जाण्याची तयारी असते. ऐन तारुण्यातला दोघां चाही हेकेखोरपणा प्रौढपणात एकाकी निराशेत बदलतो. आईवडिलांच्या प्रौढ आधारांचा भास बघता बघता ढासळतो नू आपल्या मुलाला महाविद्यालयात डौलात जाताना ज्या दोघांनी कौतुकानं पाहिलं असतं, तिथं कोर्टानं ताबा दिलाय म्हणून जवळ राहिलेल्या मुलाला एकट्यानं निरोप द्यायची वेळ येते.

आर्थिक मिजास संध्याकाळच्या एकाकी हुरहुरीत सोबतीला येत नाही. मित्रमैत्रिणींचा गोजिरवाणा संसार बघताना अहंकारपायी एकटे पणा पत्करलेल्या मनाला द्वेषाची कळ उठतच नाही. असं नाही.

हे सगळं टाळता येईल का? तडजोडीनं घर अभंग राहिल का?

अंतर्मुख होऊन दोषेहीजण आणि त्यांचे जवळचे कुटुंबीय स्वतःच्या दोषांचं परखड मूल्यमापन करून, स्वतःत काही सुधारणा करू शकतील का? झाल्या चुकांची क्षमा मागून, एकमेकाला पुन्हा स्वीकारण्याची उदारता आपल्या घरातील संस्कारात आहे का?

याची समजूतदार उत्तरं मिळाली तर अप्रगल्भ वेडेपणात निघून गेलेल्या अनेक अंजू आपापल्या निनादकडे परत येतील. दोनतीन वर्षात असे संसार गोड चिवचिवाटानं बहरून जातील.

अव्यवहार्य हट्टानं निघून गेलेली प्रदीपची बायको 'बाळासकट येतेय मी, घ्यायला याल?' असा भिजरा प्रश्न प्रदीपला विचारील. तर श्रीवर्धनचा किनारा सहा पावलांच्या ठशांनी चिंब होईल.

हे होईल का? ती येईल का? का हे फक्त कवीचं स्वप्नच राहिल?

१९. त्याचा होतो खेळ!

असं घडू शकतं? एखाद्या कथेत घडवणं तसं? अशी माणसं असतात?... आपल्या अगदी जवळ? दुसऱ्याच्या आयुष्याचं खेळणं करा यचं, ते आपल्याला हवं तसं खेळत रहायचं न् नंतर मोडून टाकायचं. असं वागणारी माणसं सुसंस्कृतपणाची रंगभूषा करून आपल्या तच वावरत असतात.

ही एक काल्पनिक कथा असती तर बरं झालं असतं. पण ही कथा प्रत्यक्ष माझ्या घरात आली, एका सकाळी...

‘सर, आहेत का?’

‘आहेत. आंघोळ करताहेत. बैस...’

‘...कुणीतरी मुलगी तुला भेटायला आलीय.’ बाथरूमच्या दारातून कुजबुजणारी आई. डोंबिवलीची खोली म्हणजे ‘ऑल रूम किचन’ सगळं तिथंच. बाहेर आलो.

‘कोण?’

‘...म्हणजे ओळखलं नाही?’

‘नाही.’

‘खरंच नाही?’

‘खरंच नाही!... सॉरी, थोडा विसराळू आहे खरा मी. विद्यार्थिनी आहात का तुम्ही माझ्या?’ ‘अरेच्चा, म्हणजे खरंच ओळखलं नाही?’

‘...पुन्हा पुन्हा तेच तेच काय विचारताय; सांगून टाका कोण तुम्ही? नाव काय तुमचं?’ तोपर्यंत आईनं चहा आणला होता.

चहाच्या कपाकडे दुकूनही न पाहता ती म्हणाली, ‘मग फ्रेन कशाला केलात? घरी बोलावलं ना?’

‘कुणी बोलावलं?’

‘पुन्हा विचारताय वरून. कुणी बोलावलंय म्हणून?’

‘चहा घे...’ आईचं मध्येच...

‘ठेवा तुमचा चहा.’ संतापानं फणफणतच ती निघून गेली.

‘अहो पण...’

आईचा चेहरा प्रश्नार्थक.

माझ्या मेंदूचा भुगा...

हा काय वेडेपणा? एवढी चांगली व्यवस्थित वाटणारी २२-२३ ची मुलगी. येते काय, नाव गाव पत्ता काही न सांगता हक्क असल्या सारखी संतापते काय? निघून जाते काय?

कितीतरी तास बेचैनी रक्तात रेंगाळत राहिली. कोण बरं ही मुलगी? कॉलेजमध्ये शिकवण्यातही चित्त लागेना. दोन दिवसात असं का ही घडलं होतं हे विसरतही मी चाललो. तर पुन्हा रात्री आठ साडेआठ वाजता ही मुलगी हजर. दचकलोच. वडील, बहिणी, आई सगळे घरात. ‘मला तुमच्याशीच काही बोलायचंय.’

‘इथंच बोल...’

‘बाहेर चला!’

मानसिकता विपरीत वाटणाऱ्या अशा मुलीशी एकांतात संवाद साधण्यातले धोके चटकन लक्षात आले. ‘इथंच बोल. घरातली माणसं जिवाळ्याची आहेत. काहीही बोल.’ माझा सूर समजावणीचा होता. ‘काल गडकरी रंगायतनला वाट पहायला का लावलीत? दुपारी दोनपासून संध्याकाळी सातपर्यंत तुमची वाट पहात उभी होते मी.’

‘माझी वाट पहात?’

‘पुन्हा निर्लज्जपणे विचारताय? चांगलाच धडा शिकवेन मीही.’ पुन्हा तिच्या स्वराला धार.

ती निघण्याच्या प्रयत्नात.

आई ओरडली ‘थांब.’

जरबेनं ती थांबली.

‘नाव काय तुझं?’

‘यांनाच विचार.’

‘मला शप्पथ माहीत नाही.’

‘कुठून आलीस?’ आई.

‘यांना माहितेय !’

‘हे बघ, नीट काय ते सांग. परवा आलीस, असाच मूर्खपणा केलास. आताही तेच’

‘हे बघा, तुम्ही आम्हा दोघांच्या मध्ये पडू नका !

‘वा गंऽ, आई आहे मी त्याची...’

‘असाल, पण मी त्यांची होणारी बायको आहे’

‘बायको?’ मी किंचाळलो.

सारं घर दचकलं. माणसंच काय छप्पर, दरवाजा, खिडकीसुद्धा !

आता मात्र मी आतला आवाज काढला. ‘कोण बायको? कुणाची बायको? हे बघ, चल् आता मी आणि वडील तुझ्या घरी येतो. घर च्यांना सांगायला हवं.’

‘ठीक आहे, माझ्याशी गाठ आहे.’ ताडू ताडू निघून गेली.

मी मटकन् खाली बसलो.

वडील, आई म्हणाले, ‘अरे हे काय? काही असेल तर सांगून टाक बाबा.’

‘रक्ताची शपथ तुमच्या. काय घडतंय कळत नाही !’

रात्री अक्षरशः ताप फणफणला.

सगळं जग कसं गरगर फिरतंय, न् आपल्याला फिरवतंय याचा धडधडवणारा अनुभव ! घरातले घाबरलेले. एकट्या जाऊ नकोस. ती कॉलेजमध्येही येईल.

घाबरून कसं रहायचं? न् का? मी कुठला गुन्हा केलाय !

एखाद् दिवस गेला न् दुपारी लायब्ररीत मी वाचत बसलो होतो.

‘पुन्हा बोलावलंत कशाला? का छळ करताय?’

वाचत बसलेले विद्यार्थी टकमक पहात होते. मला फुटलेला घाम पुसायला फुरसत नव्हती. मुलांमध्ये चर्चा नको म्हणून बाहेर आलो

‘हे बघा, मी तुम्हाला नमस्कार करतो. स्पष्ट काय ते सांगा.’

‘स्पष्ट तुम्ही सांगा.’

‘मी काय स्पष्ट सांगणार? तुम्ही कोण, कुठल्या, कुठून आलात, का आलात मला काहीही माहीत नाही. माझ्याजवळ तुम्हाला सांगण्यासारखं काहीही नाही.’

‘मग आज सकाळचं रेडिओवरचं गाणं ते तुम्ही माझ्यासाठीच लिहिलंत ना?’

आठवू लागलो...

भावसरगममध्ये माझं दर शनिवारी सकाळी गाणं सुरू होतं. ‘असशील तू कुठेही, तेथे सुखावशील; तुझियावरील गाणे, हलकेच ऐकशील...?’

‘हे गाणं मी तुमच्यासाठी?’

‘लिहिलंत ना? बोला?’

‘नाही हो,’ मी कळवळून बोलत होतो.

‘मग फोनवर काय सांगितलंत? किती गोड गोड आवाजात...’

‘कुठला फोन?’

‘अस्सं काय...’ पुन्हा ती निघून गेली.

एवढ्यात मुलं भोवती जमा झाली होती.

‘काय झालं सर?’

‘तेच समजत नाहीये.’

वही बोटावर गरागरा फिरवीत मुलं निघून गेली. वहीच्या जागी मीच होतो जणू!

कुणाला वेड लागलंय? तिला की मला?

...आता प्रकरण शांतपणे घेणं शक्यच नव्हतं. पोलिसात तक्रार नोंदवायची हे नक्की केलं. त्याआधी सदाशिव भोईरसर या माझ्या भांडुपच्या मित्रांना हे सांगितलं.

कोण आहे या मागं? मला बदनाम करायचा कट की या मुलीला वेडं करण्याचं कारस्थान?

...दोनतीन वर्षांपूर्वीची कॉलेजची सगळी रेकॉर्ड पाहिली. तीन वर्षांपूर्वीचा एक फॉर्म सापडला. फोटोसकट दचकलोच हीच ती. पत्ता लिहून घेतला. त्याच रात्री तिच्या घरी दोघेही गेलो.

व्यसनी बाप असला की घरचं कसं मातेरं होतं तसं घर. हाडाची मोळी आईच्या रूपात. एक बहीण. आदिवासी मुलगी दरवाजाआडून बघते, तसे डोळे भयात कुतूहल मिसळलेले.

सगळं सांगितलं.

आई समजूतदार. ‘अहो, लग्नालाच ती तयार नाही. तुमच्याशीच ठरलंय म्हणते. आता आम्हाला माहितेय आमची पायरी; पण ती म्हणते, फोन येतात. बोलता तुम्ही.’

तिथंच गोम होती.

फोन... फोन...

‘हे बघा, आजच मला कळलंय. ती कॉलेजमध्ये शिकत होती आमच्या. पुष्कळ मुलंमुली असतात. चेहरे, नावं लक्षात राहत नाहीत. या पलीकडे माझी तिची भेट नाही. ओळख दूरच. संवाद तर एकही नाही. फोन कुठला? ती कुठे नोकरी करते तेही माहीत नाही.’

‘असं करा, तुम्ही माझ्या भावाला भेट. तिच्या वडिलांना भेटण्यात अर्थ नाही. ते कधीच शुद्धीत नसतात.’

...आमची वरात तिच्या मामाकडे.

मामा समजूतदार. पुन्हा तीच रेकॉर्ड मामा सातारचा, हवालदार.

‘अवो, पन ती म्हनते...’

‘फोन?’

‘हो.’

‘कुणीतरी खेळ मांडलाय तिच्याशी. शंभर टक्के चूक तिची नाहीये.’

‘अहो, पण ती तुमची जबरदस्त चाहती आहे. तुमचे सगळे लेख, पेपरातले फोटो...’

‘या तिच्या माझ्यावरील भक्तीचाच कुणीतरी उपयोग करतंय न त्या श्रद्धेला खोट्या आकर्षणाचं रूप देतंय. मी फोन करतोय असं सांगून त्या श्रद्धेवर झुलवतंय. अलिप्तपणे गंमत बघतंय. त्या खेळात या निष्पाप मुलीचं आयुष्य खंगत चाललंय. मी मनस्तापातून लगेच बाहेर निघेन. पण तुम्ही वेळीच सावध झाला नाहीत, तर आमच्या कॉलेजशेजारच्याच मॅटल हॉस्पिटलमध्ये हिला अॅडमिट करावं लागेल. प्लीज मामा, तुम्ही लक्ष द्या. नाहीतर उशीर होईल. तिच्यावर रागावू नका. तिचं खेळणं करून कुणीतरी खेळतंय. ते विकृत हात तुम्ही शोधा. माझी कुठलीही मदत मिळेल तुम्हाला.’

...एका निश्चितच भयानक होणाऱ्या समस्येचा चेहरा बराचसा सौम्य होताना आम्ही पाहत होतो. सगळ्यांच्या समोर मी तिला म्हटलं,

‘हे बघ, तू माझी विद्यार्थिनी आहेस, हे आजच मला कळलं. मी तुला शिक्षक म्हणून आवडत असेन हेही ठीक आहे. पण त्यात श्रद्धा आहे. एक उदात्तता आहे. तुझ्या मनात मी आहेच. तू ऑफिसमध्ये बोलत असशील ‘आमचे सर असे, आमचे सर’ त्याचा कु

णा विकृतानं उपयोग केलाय. हे छान नातं तो कलुषित करतोय. तुझ्यामाझ्यात वयाचंही अंतर फर नाही. मीही अविवाहित आहे. एका वेगळ्या पातळीवर या मैत्रीचं रूपांतर प्रीतीत होऊ शकतंही; पण त्यालाही संकेत आहेत. अशी लग्नं झाल्याचीही उदाहरणं आहेत. पण माझ्या मनातच काही नाही. पण ते आहे, असं कुणी फोनवरून भासवतंय. कधी 'घरी बोलावलंय, कधी रंगायतनला' असा छळ मांडतंय. तू शहाणी मुलगी आहेस. सावध हो. मोलाचं आयुष्य एका निनावी किंवा खोट्या नावानं फोन करणाऱ्यामुळे उद्ध्वस्त करू नकोस प्लीज एक जुना प्राध्यापक म्हणून काही आदर असेल तर एवढं ऐक.'

...जवळजवळ सर्वांच्याच डोळ्यांतून अश्रू ओघळत होते.

ती तर क्षमेच्या भावनेनं हमसाहमसी रडत होती. एक विकृत खेळ त्या आसवांतून वाहून गेला होता.

याही गोष्टीला १५ वर्षे होऊन गेली. वयाचा तो नवथरपणाही गेला. पण आठवलं. कारण भोवती पाहतो. कधी प्रसिद्धीच्या, कधी प्रतिभेच्या, कधी प्रशंसेच्या, कधी रूपाच्या, कधी पैशाच्या, कधी अधिकाराच्या, संमोहनानं एखादा विकृत, एखाद्या तरल मनाचं खेळणं करतो..

खेळून दमला की एक खेळणं फेकून देतो, दुसरं शोधलेलं असतंच !

आपण सावध असायला हवं, आपलं कुणी 'खेळणं' तर करित नाही ना?

२०. ती छडी हरवलीय...

पालकसभा संपली. मुलाच्या बाईना प्रत्यक्ष भेटून म्हटलं, “गृहपाठ केला नाही किंवा वर्गात काहीही आगळीक केली तरी त्याला व्यवस्थित शिक्षा करा.”

“कमाल आहे. अहो, साधी एक पट्टी मारली तरी दुसऱ्या दिवशी पालक प्रिन्सिपॉलना भेटतात. आम्हाला समज दिली जाते. तुम्ही तर शिक्षा करा असं सांगताय?”

“इतरांचं माहीत नाही. पण योग्य वेळी योग्य शिक्षा हासुद्धा शिक्षणातला भाग आहे, असं मला वाटतं. शिक्षकाबद्दल प्रेम वाटताना धाकही वाटायला हवा.”

बाई हसून दुसऱ्या पालकाकडे वळल्या.

मला समर्थ विद्यालयातल्या पहिलीच्या वर्गातली माझी पहिली शिक्षा आठवली. हिशेबाचं उत्तर चोरून लिहिल्याबद्दल भाटवडेकर बाईनी केलेली. वर्गाबाहेर पायाचे अंगठे धरून तासभर उभं केलं होतं त्यांनी. अश्रूंची धार लागली होती. दोन्ही पायांचे अंगठे भिजू न गेले होते. शिक्षा संपली न जवळ घेऊन थोपटून त्या म्हणाल्या होत्या, “अरे, आता हिशेबच काय, कुठलीही चोरी तुझ्या हातून होणार नाही.”

हे आठवलं न हसू आलं.

प्रेमळ शिक्षकाची, जागरूक पालकाची वेळीच शिक्षा, ही प्रेमाचीच एक पाकळी असते. थोड्या करड्या रंगाची, पण इतर पाकळ्या अर्थपूर्ण करणारी!

‘शिक्षा’ याचा अर्थ फक्त मारहाण, उपासमार, तणावपूर्ण अबोला असा नाही. शिक्षेचे रूपरंगसुद्धा बदलत जातात. मुळात शिक्षा करणाऱ्यामध्ये नैतिकतेचं अधिष्ठान असावंच लागतं. तेच नसेल तर शब्दांमध्ये सामर्थ्य प्रकटतच नाही.

मुळात शिक्षा करणारी व्यक्ती पूर्ण सजग, पूर्ण शांत असणं गरजेचं आहे. शिक्षा म्हणजे क्रोधाचा आविष्कार नव्हे; तर हितचिंतनाचा तो एक प्रकार आहे. हे हित चिंतताना त्यातून अहितच निर्माण झालं, तर लक्षात यायला हवं की शिक्षा करण्याची आपली पद्धत चुकलीय. आठवतं, अभ्यास सोडून मोठ्यांच्या गप्पा ऐकण्याची अनेक मुलांप्रमाणे मलाही सवय होती. अनेकदा अनेक प्रकारे वडिलांनी समजावून सांगितलं. पण त्या समजावणीचा माझ्या बेफिकरी निरागसतेवर काही परिणाम होईना. वडील शांतपणे म्हणाले, “आता पुन्हा अभ्यास सोडून किंवा कधीही मोठ्यांच्या गप्पा ऐकत बसलास तर गुडघ्याखाली पाच छड्या मिळतील.”

अर्थातच संध्याकाळी पाहुण्या आलेल्या नातेवाईकांच्या आंबटगोड गप्पा रंगल्यावर सकाळचा उपदेश मी विसरून जाणं स्वाभाविकच होतं.

अचानक कामावरून वडील आले. बाजूला दप्तर पडलेलं. मी दोन हातांच्या तळव्यांमध्ये हनुवटी खुपसून ऐकत बसलेला. आईनं चार वेळा ‘अभ्यास कर’ सांगून तिचं ऐकण्याची उमेद हरवलेला!

वडील अगदी शांतपणे नेहमीच्या जागची वेताची छडी काढून म्हणाले, “आतल्या खोलीत ये.” डोळ्यांपुढे ज्येष्ठआषाढ सुरू झाले. आई मध्ये आली. ते म्हणाले, “अजून कुठं काही केलेलंच नाही. मध्ये कशाकरता येतेस? आईची माया कर...”

पूजेची तयारी करावी, तशी माझ्या शिक्षेची पूर्वतयारी पूर्ण झाली होती. खोलीचा दरवाजा बंद करून ते म्हणाले, “चूक कळलेय?”

“हो.”

“ती पुन्हा होऊ नये म्हणून काही प्रसादचिन्हं हवी असतात.”

काही कळायच्या आत एकदोनतीन अशा छड्या विलक्षण वेगाने गुडघ्याच्या खाली पोटीवर उमटू लागल्या. स्वाभाविकच किंचाळ पं... चीत्कार... रडण्याचा कल्लोळ... सगळं काही सेकंदांत! पाच छड्या झाल्यावर ते शांतपणे बाहेर निघून गेले. पुन्हा छडी जागेवर ठेवायला ते विसरले नव्हते. चेहऱ्यावर काहीएक प्रतिक्रिया नाही. सगळं कसं ठरवून. शिस्तबद्ध रीतीने!

दुसऱ्या दिवशी सकाळीच ती छडी बंबात टाकण्याची दक्षता मी घेतली.

पाचसहा दिवसांनी नाशिकच्या बाजारपेठेत फिरायला गेल्यावर वडील छडीच्या दुकानात थांबले न मला म्हणाले, “बघ, तुला कुठली बरी वाटते?”

आज वेळीच झालेल्या त्या शासनाचा वारंवार उपयोग होतो. कविवर्य बा. भ. बोरकर यांची एक अप्रतिम ओळ आहे ‘तुझ्या घरी शासन हाच प्रसाद.’

योग्य वेळी योग्य शासन, हा देवाघरचा प्रसाद आहे. तो भाग्यवंतांनाच मिळतो.

आज पालकांच्या हातातली ती छडीच हरवलेली दिसते. पालक आणि शिक्षक यांच्या पाच बोटांतली चार बोटे मायेची असावीत. पण एक बोट वेळीच कर्तव्यकठोर होणारं असावं. योग्य शिक्षा हेही वात्सल्यच आहे, हे न कळल्याने, काटछाट न केलेल्या झाडासारखी मुलं कशीही वाढतात. तसं झाड सुंदर दिसेलही, पण मुलांना मात्र आकार द्यावाच लागतो.

मिठाचं प्रमाण बदलल्यावर जे पदार्थाचं होतं तेच शिक्षेचं प्रमाण अति झाल्याचं होतं. तेव्हा हा विचार सारासार विवेकाचं घ्यावा. बदलत्या वयात शिक्षेचं रूप बदलतं. केव्हा एखादा अधोरेखित केलेला धाकही पुरतो. शिक्षेचे काही नियम नाहीत. पण मूल वाढताना शिक्षाही एखाद्या खतासारखी उपयोगी पडते, हे निश्चित.

पुष्कळदा प्रेमाची, लाडाची भाषा अनेक मुलांना नाही कळत. ती आपली परीक्षा घेत राहतात. ‘हा काय करणार?’ ही मिजास काही मुलांमध्ये येते. अनेकदा तर पालकच मुलांना घाबरतात, असंही दृश्य दिसतं. वेळीच सूत्रसंचालन नीट केलं नाही तर धागा हातून निसटतो. मग तुटलेला पतंग बघत राहणं हाती उरतं.

एका विद्यार्थ्यानं प्रश्न विचारला ‘सर, हसत शिकवताना मध्येच एकदम गंभीर सूर लावल्यासारखं बोलणं, जरबेनं बघणं, न पुन्हा लगेच विषयात येणं तुम्हाला कसं हो जमतं?’ या प्रश्नानं मला हसू आलं होतं. शिक्षकाच्या गळ्यातही कोमल, तीव्र सुरांची सुयोग्य संगती असावी लागते.

सांगत असलेला मजकूर एकशे चोवीस मुलं लिहीत होती. एकशे पंचविसावाही लिहीत होता. पण अचानक त्याच्याजवळ जाऊन त्याची वही उचलून मी म्हणालो, ‘हा पाहा प्रतिभावंत. कवितेच्या टिपणाचं रूपांतर माल्थसच्या सिद्धांतात करतोय.’

त्या विद्यार्थ्याला एवढी जरब लागू पडली. दुसऱ्या दिवशी तो विद्यार्थी चारपाच मुलांबरोबर आला न हसत म्हणाला, ‘सर, एक विचार?’

हसलो न म्हटलं, ‘विचार.’

‘रात्रभर विचार करतोय तुम्हाला स्टेजवरून कळलं कसं मी तुम्ही सांगत असलेल्या नोट्स लिहून घेत नाहीये ते! नेमकं माझ्याच जवळ येऊन वही बघावी असं तुम्हाला कसं वाटलं? सर, यू आर ग्रेट.’

कालचा मूड केव्हाच ओसरला होता. हसत म्हटलं, ‘अरे, ते सांगितलं तर तू दुसरी युक्ती करशील.’

गोष्ट सोपी होती. वाक्य सांगून संपल्यावर इतर मुलं जिथे थांबत, तिथंही तो लिहितच राही. वर्गाच्या लयीत त्याचा चालता हात बोलता झाला.

शिक्षकाचं चातुर्य, व्यासंग, विनोदबुद्धी, पोषाख या साऱ्याचा एक मधुर धाक वर्गावर होतो. समोरची व्यक्ती बावळट नाही, हे एकदा मुलांना कळलं की नव्वद टक्के काम पूर्ण होतं. केवळ आरडाओरडा करणाऱ्या, दाणदाण डस्टर आपटणाऱ्या, उठसूट वर्गाबाहेर हाकलणाऱ्या शिक्षकाच्या शिक्षा अनेक विद्यार्थी 'एन्जॉय' करतात. प्रेमानं नातं जोडलेलं असेल, तर आपल्या किंचित् रगानंही विद्यार्थी अं तर्मुख होतात. 'सॉरी सर' म्हणतात.

अचानक रूद्रावतार न् अचानक प्रेमावतार या दोन्हीचाही परिणाम होत नाही. आपुलकी ही सगळ्यात महत्त्वाची गोष्ट. तेथे धाक न् प्रेम दोन्हीही गोड होतं.

भिंतीवर नको तो मजकूर लिहिताना सापडलेल्या विद्यार्थ्याला शिक्षा म्हणून 'श्यामची आई' मधील दहा पानं लिहून आण म्हटल्यावर, त्या विद्यार्थ्यानं पंधरा दिवसानं अख्खं पुस्तकच लिहून आणल्याचा दहाबारा वर्षांपूर्वीचा प्रसंग आजही आठवतो.

'श्यामची आई'चं हस्तलिखित बाड पाहून मी चक्रावलो. 'सर, तुम्ही दहाच पानं सांगितलीत. पण पुस्तक एवढं आवडलं की लि हावंसंच वाटलं. श्यामची आई मरण पावल्यावर जेव्हा ती श्यामच्या स्वप्नात येते तेव्हा सर खूप रडतो मी! माझ्या चुका कळल्या. आईला यापुढे त्रास द्यायचा नाही असा मी निश्चय केलाय सर.'

मी म्हटलं, 'आता तुझ्या हातून वाईट लिहिलं जाणं शक्यच नाही. कारण साने गुरूजींनी 'श्यामची आई' लिहिलं, त्यानंतर खूप लि हिलंस.'

त्याचे अश्रू माझ्या हातावर पडत होते. काळ बदलतोय. आता प्रत्येक वर्षी नव्या, अधिक निगरगट मुलांची पिढी वर्गात येताना दिस ते.

प्रसारमाध्यमांमुळे मुलं एका बाजूला चुणचुणीत, 'जनरल नॉलेज'ने 'करोडपती' झालेली दिसतात; पण त्याच वेळी बिनधास्त, आगा ऊ रोलही झालेली दिसतात. वेळीच आवरली न गेल्यानं अनावर झालेली ही मुलं पाहिली की वाटतं निदान यामध्ये आपलं मूल तरी नसावं.

पण बेताल मनोरंजनाला पालकशिक्षक सारेच चटावलेले असताना सांगणार कोण कुणाला? दरवाजा बंद करून एसेस्सीचा अभ्यास करणाऱ्या मुलाला दरवाजाच्या फटीतून दुसऱ्या खोलीतील 'प्यार के कश्तीमें...' ऐकू आलं तर 'टीव्ही कमी पाहा'चा परिणाम होणं जड जातं. शिक्षकांनं सांगितलेलं टिपण न लिहून घेणारा विद्यार्थी जर म्हणाला, 'सर, हे सांगताय ते अख्खं गाईडच माझ्याजवळ आहे,' तर मुलांनी वर्गात का बसायचं? याचं नेमकं कारण सांगणं जड जातं.

आपल्या आई बाबांना चांगल्या प्रकारचे सर्व आनंद मान्य आहेत, पण अभ्यास आणि शिस्त याबाबतची तडजोड मान्य नाही, हे घर रात आपण कसं वावरतो यातूनच मुलं शिकत असतात. एकदम झटक आल्यासारखी शिस्त हास्यास्पदच ठरते.

जे घरात, तेच भोवती.

राज्यकर्त्यांच्या, पोलीखात्यांच्या, संरक्षणाच्या... कोणत्याही यंत्रणेच्या धाकचा परिणाम प्रजेवर का होत नाही? कारण शब्दात 'चारित्र्य' नाही. ठाण्याहून दादरला जाताना विदाऊट तिकीट गेलो तर टीसी पकडतो. पण गुंड सिग्नल तोडून भरधाव जाऊन, रिक्षा पकडल्यासारखं विमान पकडून पलायन कसे करतात, हे प्रजेला कळून चुकलं आहे. भूक लागल्यावर वडापावची चोरी करणाऱ्या दहा वर्षांच्या मुलाला 'पब्लिक' कणा तुटेपर्यंत बदडते, पण कोकेन घेणाऱ्या अमीर समाजकंटकाला आपण रुबावात पडद्यावर पाहात असतो. 'सगळेच खातात' हे आपण मान्य केलं की आपला मुलांवरचा ताबा सुटतो. अधिकार 'पदात' तेव्हाच येतो, जेव्हा तो आचरणात असतो. शाळेच्या सहलीला गोव्याला गेलेल्या मुलीला बाबा जेव्हा 'गोव्याची' घेऊन ये, सांगताना आम्ही शिक्षक ऐकतो, तेव्हा त्या मुलीच्या सैरभैर आयुष्याची तयारी घरातूनच होते, हे हताशपणे पाहत राहतो.

घरात सर्व वस्तू आहेत. चैनीच्या, विलासाच्या देह पूर्ण... अगदी पूर्ण सुखात लोळेल याची काळजी आपल्या आर्थिक अनुकूलतेनं घेतली आहे. लेख जरा बाजूला ठेवून, आपल्या घरात बघा काय नाही, आपल्या घरात? सर्व सर्व आहे! फक्त दोन गोष्टी आहेत का बघा कोपऱ्यातली छडी न देवघरातलं निरांजन!

२१. (एखादी तरी) स्मितरेषा

हास्ययोग हा आपल्या सर्वांचाच आवडता योगप्रकार! योगाने... कधी योगायोगाने तो आपल्या आयुष्यात येतो न् सारे क्षण उजळून टाकतो. आपल्या घरात एखादी व्यक्ती जरी हास्ययोगी असेल, तरी ती इतरांच्या आयुष्यातले अनेक ताणतणाव कमी करते. प्रश्न तर सोडवायचे असतातच; पण ते रडतच सोडवायला हवेत का? खरं तर अनेक प्रश्न व्यर्थ तणावातूनच निर्माण होतात. जरा मिश्रिकलपणे पाहिलं की अनेक मुश्कील गोष्टी सोप्या होतात. मिळालेलं आयुष्य भांडततंडत, कटकटी निर्माण करीतच जगायला हवं असं थोडंच आहे? हसूनखेळून धमाल करीत, एखाद्या सहलीसारखंसुद्धा जगता येतं की!

काही माणसं आपण पाहतो त्यांच्या चेहऱ्यावर हसण्याची मुळी सोयच नसते. कांजी केल्यासारखा घट्ट आणि तेलकट चेहरा करूनच ही माणसं जगत असतात. सामान्य गोष्टीचा बाऊ करून आपल्या मख्ख चेहऱ्यानं इतरांना उदास ठेवणं, हाच या कडुलिंबी चेहऱ्याचा स्थायीभाव असतो. तर काही माणसं दरवाजातून आत येताच बरोबर हास्याचा सतत थुईथुईणारा करंजा घेऊन येतात, न् घरात सर्वांनी जगावं, फुलावं असं वातावरण निर्माण होतं. आनंदी असण्याचा आणि गरिबीश्रीमंतीचा संबंध नाही. 'खूप पैसा म्हणजे खूप आनंद' आणि 'आर्थिक ओढागस्त म्हणजे दुःख' असंही नाही. आनंदी, हसरी माणसं ही पृथ्वीवरील एक गोड जमात आहे. ती कुठे ही असो आनंदी असते. आनंद उधळतच असते. अशी माणसं गरीब असली तरी पिठल्याचं श्रीखंड होतं, नाहीतर अनेक धनाढ्य माणसं श्रीखंडसुद्धा वेखंड लावून खात असतात.

भुईमुगाच्या शेंगा घेताना भाजीवालीला म्हटलं 'वीस रुपये किलो? तेही

सालांसकट? नुसते दाणे असते तर ठीक होतं'

ती अडाणी वाटणारी बाई चटकन् म्हणाली 'सायेब, अवो. दाण्यांचीच किंमत हाये ती. बरोबर सालं फुक्कट देतो आम्ही.'

व्वा! हसताना वाटलं, ही श्रीमंत बाई आहे. जगण्याचं ऐश्वर्य हिला कळलंय. खुमासदार संवादानं किती भांडणं टळतात. किती भेटी रंगतदार होतात.

प्रथम वर्गात तिकीट चेकरनं मला तिकीट विचारल्यावर मी म्हटलं, 'साहेब, आम्हाला तिकीटपास विचारता, पण इथं दारू पिऊन लोळत असलेल्या भिकाऱ्याला विचारत नाही असं का?'

तो टीसी गंभीरपणे म्हणाला, 'अहो, तुम्हालापण नाही विचारणार. पण आधी तुम्ही त्याच्या पातळीला जाऊन तर दाखवा'

दोघेही हसलो. छानपैकी गप्प बसवलं त्यानं मला.

भाषणाचे मुद्दे सापडत नव्हते म्हणून मी जरा अस्वस्थ झालो होतो. टेबलाच्या खणातून मुद्यांची फर्ईलच गायब झाली होती. शेवटी कार्यक्रमाची माणसं घ्यायला आली. अस्वस्थता फारच वाढली.

माझी बहीण जरा बाजूला घेऊन मला म्हणाली, 'दादा, मुद्दे सापडत नाहीत हे बरंच झालं.'

'का गं?'

'आज नवं तरी बोलशील'

त्याही स्थितीत हसू आलं. तणाव निवळला. ती देहानं जरा अधिकच आरोग्यसंपन्न आहे. टाण्याच्या डॉ. रावांकडे जाऊन ती म्हणाली, 'डॉक्टर, बारीक होण्याच्या काही गोळ्या आहेत का हो?'

डॉक्टर रावही थोडेसे स्थूलच. ते हसत म्हणाले, 'तुम्हालाच कुठे मिळाल्या तर माझ्यासाठी घेऊन या'

हसताना दोघे आणि आम्ही सगळे अजूनच वजनदार झालो.

अंबरनाथच्या कार्यक्रमात डास जरा अधिकच त्रास देत होते. मी निवेदक न् अरुण दाते गायक. गाताना डास सारखे त्यांना चावत हो ते. भावगीताच्या कार्यक्रमात गायकाला चावू नये, हे डासांना माहीत नसावं. एखादा गायक चिडला असता पण दातेसाहेब मिशिकल पणे संयोजकांना म्हणाले, 'एव्ही हरकत नव्हती, पण आज गुरुवार आणि संकष्टी दोन्ही आहेत. त्यामुळे आज नॉनव्हेज नको होतं खरं तर.'

श्रोत्यांमध्ये हंशा उसळला.

बिकट परिस्थितीत कुणीही, केव्हाही सापडू शकतं. विनोदाचा हात असेल तर परिस्थितीचं टोक काहीसं कमी टोकदार होतं.

माझ्या मित्राचा मुलगा तिसऱ्यांदा एस्सेसीला नापास झाला. तो उत्तम खेळाडू; पण परीक्षेचं 'गणित' त्याला जमत नव्हतं. भेटायला गेल्यावर मला वाटलं, स्वारी गंभीर असेल. पण तो म्हणाला, 'काका, मी बोर्डाला चॅलेंज दिलंय, बघूया कोण दमतंय ते.'

मला हसू आवरलं नाही. कुणी याला निर्लज्जपणा म्हणेल. पण एखाद्याला नाही जमत गणित. त्यानं न् घरच्यांनी मान्य केलंय ते. प्र यत्न चालू आहेत. मार्च ते ऑक्टोबर, ऑक्टोबर ते मार्च. हा मुलगा जीवनात कुठंही ठाम उभा राहून श्रमानं पोट भरेल.

वर्गात शिकवताना इकडेतिकडे बघणाऱ्या, दारातून कोण येतंय, कोण जातंय बघणाऱ्या विद्यार्थ्यांवर शिकवण्यात रंगून गेलेलो मी सं तापलोच 'हे बघ, शिकण्यात एकाग्र हो. दारात साक्षात माधुरी दीक्षित उभी राहिली तरी तू बघायचं नाहीस. काय?'

माझ्या राणाभीमदेवी आवाजामुळे वर्गात पराकोटीचा ताण पसरला. हे जरा अतिच झालं हे मला जाणवल्यानं मी म्हटलं 'काय? तू ब घायचं नाहीस. मी बघेन.' माझ्या शेवटच्या क्लाटणीने वर्गात असा काही धमाका उडाला की शेजारच्या वर्गातले शिक्षक भयभीत होऊन डोक्यावरून गेले.

फ्रेनवरसुद्धा काही संवाद असे खुमासदार होतात की, त्या प्रसन्नतेने पुढचे काही तास ताजे होतात.

फ्रेनवर वपुंशी बोलणं ही एक न्यारी गंमत असते. पंचवीस मार्चला त्यांच्या वाढदिवसाबद्दल मी त्यांचं अभिनंदन केलं. त्या निमि त्ताने श्रीधर फडके यांचं गाणं माटुंग्याला आहे, हे वृत्तही वाचल्याचं सांगितलं. न् पुढे म्हटलं, 'वपु आज माझ्या बायकोचाही वाढदि वस आहे. तुमच्या वाढदिवसाच्या निमित्तानं आज घरात गोडाचं जेवण आहे. जेवायला या.'

वपु लगेच म्हणाले, 'असं करा, तुमच्या बायकोच्या वाढदिवसाच्या निमित्तानं आज श्रीधरचं गाणं ठेवलंय. आधी ते ऐकायला या.'

संवादातली मजा ही संवादानंच घ्यायची असते.

प्रसिद्ध लेखक द. मा. मिरासदार कार्यक्रमाच्या निमित्तानं ठाण्याला आले होते. त्यांना आग्रहानं जेवायला बोलावलं. ते आले. जेवता ना मी म्हटलं, 'संकोचू नका.'

द. मा. पटकन म्हणाले, 'खरं सांगू का, संकोचानं जरा जास्तच जेवतोय.'

गप्पा खुमासदार झाल्या की नाती दृढ होत जातात.

आशा भोसले यांच्याकडे सुरांगरोवर संवादाचं प्रचंड सामर्थ्य आहे. भप्पी लाहिरी यांनी संगीत दिलेल्या मराठी चित्रपटाचं ध्वनिमुद्र ण सुरू होतं. आशाताईंनी विचारलं 'चित्रपटाचं नाव काय आहे?' मी म्हटलं 'डोक्याला ताप नाही.' हळूच, जरासं कानाजवळ त्या पुटपुटल्या, 'डोक्याचं ठीक आहे, पण कानाचं काय?'

सुखदुःखं सर्वानाच असतात. पण हास्ययोगी आपल्या दुःखाचे क्षण हसत हसत पार करतात.

अति कोट्या करणं हा दुर्गुण असेल; पण संवादात मधूनच एखादी कोटी मजा आणते. काही वेळा तिला साहित्यमूल्य नसेलही; पण ते क्षण फुलून येतात.

चिं. वि. जोशी, पु. ल. देशपांडे यांचं लेखन आपला आधार झालं, कारण तो मध्यमवर्गीय चिमणराव आपल्या सगळ्यांच्यात दडला य. ती चिमणची काऊ, तो मोरू अगदी आपल्या घरात आहेत. त्याची गडबड, धांदल आपल्याला आपली वाटते. पुलंचा भाबडेपणा आपण अनुभवलेला असतो. हसता हसता आपण आपल्याला हसू लागतो. स्मितरेषांनी आतला काळोख उजळतो.

हल्ली हसायलाही माणसांनी क्लब काढले आहेत. एका बागेत पहाटेच अशा एका क्लबमध्ये योगायोगाने गेलो. हसण्याची ती कवायत पाहून मला खरेच हसू येऊ लागलं. जवळच एक पाच वर्षांचा चिमुकला नातू त्याच्या आजोबांबरोबरच आला होता. मी विचारलं, 'कसं वाटतं इथे?'

तो म्हणाला, 'या झाडावर पूर्वी पुष्कळ पक्षी किलबिलाट करायचे. पण या सगळ्यांचं हसणं पाहून हल्ली दचकून इकडे फिरकतच नाहीत.'

वेगळंच सत्य बोलून गेला तो चिमुकला.

हसण्याच्या अशा कवायतीचं एक शास्त्र असेलही; त्याचं माहात्म्यही असेल; पण आपणच हास्ययोगी झालो तर कदाचित मनमुराद हसायला लोक आपल्याच घराकडे वळतील.

...शेवटी मनमोकळं हसणं याहून सुंदर काय आहे जीवनात?

२२. त्यांची भाषा

अकरावीत आलेला विद्यार्थी किमान दहावी उत्तीर्ण झालेला असावा, ही अपेक्षा खरंच का जास्त आहे ? अलीकडे ही अपेक्षा थोडी अधिकच वाटू लागलेय. कारण सध्या आम्ही फार तर तिसरी किंवा चौथी उत्तीर्ण झालेल्यांना अकरावीच्या वर्गात मराठी शिकवतोय की काय, अशी शंका मला येऊ लागलेय.

अकरावीला 'मराठी' शिकणाऱ्यांचे प्रमुख तीन विभाग पडतात. एक इंग्रजी माध्यमातून अकरावीत येऊन मराठी शिकणारा, दुसरा मराठी माध्यमातून येऊन मराठीचा गंध नसणारा, अन् तिसरा मराठीवर उपकार म्हणून कसंबसं शिकवणं म्हणून मराठी शिकणारा. या तिन्ही विभागात एक गोष्ट पूर्ण सारखी आहे ती म्हणजे कुणाचंही काहीही पाठ्यबाह्य वाचन नाही. वाचन नाही म्हणजे पाठ्यपुस्तकाला कडे त्यांनी इतर पुस्तक हातातही घेतलेलं नाही. आता आठवडा वर्षात काही अपवाद मिळाले असतील, तर ते मी अगदी वादात अडचण येऊ नये म्हणूनच सोडून देतोय. गेल्या वर्षी सहज सर्वेक्षण केलं तर नव्वद टक्के विद्यार्थ्यांना 'कविता संग्रह' नावाचं काहीतरी असतं हेच माहीत नव्हतं तर एकशेवीसापैकी दोनच मुलांना ठाण्यात ग्रंथसंग्रहालय कुठे आहे ते माहीत होतं. पण त्यांनी या वास्तूचा जिना चढण्याची तसदी घेतलेली नव्हती. गंमत म्हणजे एकशेवीस मुलांपैकी सत्तर मुलांना तरीही दहावीला शंभरपैकी पासष्टच्या वर गुण मराठीत मिळाले होते. अजिबात न वाचता मराठीत सत्तरपेक्षा टक्के गुण मिळवून देणारी थोर परीक्षा पद्धती, शिक्षणपद्धती या भाग्यवान मुलांना लाभली होती.

इंग्रजी माध्यमाची मुलं मराठी भाषा 'विषय' म्हणून शिकतात, तेव्हा त्यांच्यासाठी सोपं सोपंच म्हणजे किती सोपंच शिकवावं हा बी. एड्. किंवा 'डिप्लोमा इन हायर एज्युकेशन' करूनही प्रश्न सुटलेला नसतो. 'लव्ह पोएट्री' 'टीच' करताना 'झुरणे' म्हणजे 'एक्झॅक्टली' काय सांगायचं हा प्रश्न माझ्या मनात छळत राहतो.

अकरावीतल्या मुलांना मराठीतील पाच कवी सांगा, म्हटले तर 'ज्ञानेश्वर, कुसुमाग्रज, खांडेकर, पु. ल. देशपांडे' अशी नावं येतात आणि मग स्तुतीचा क्लोरोफॉर्म म्हणून 'दवणे' सांगून टाकतात. बरं, पु. ल. चं काय वाचलंय, विचारल्यावर नव्वद टक्के चेहरे थंड असतात. उत्साहाने 'अपूर्वाई', 'पूर्वरंग', 'व्यक्ती आणि वल्ली' नावं न येता एखादं पुनरुज्जीवित नाटक किंवा कॅसेट इथपर्यंतच मजल जाते. हे सांगतोय ती भीषण वास्तव शोकांतिका आहे. चार वाड्मय प्रेमी मुलांची नावं तोंडावर गप्प करण्यासाठी फेकाल तुम्ही, पण त्यामुळे वास्तव बदलणार नाही. घरीदारी शाळेत कॉलेजात कुठे कुठेही मुळी वाचनाचा स्पर्शच नाही. खेळापासून विज्ञानापर्यंत, चित्रपटापासून कारच्या नव्या मॉडेलपर्यंत सर्व 'जनरल नॉलेज' तोंडावर असलेल्या मराठी मुलांना तेही विद्येची संधी पूर्वजांपासून मिळण्याचे संस्कार असणाऱ्या मुलांना, बोरकर, मर्ढेकर, आरती प्रभु अनिल ही नावं कवितेत आहेत, त्यांच्या चारदोन ओळी सांगता येत आहेत ही परिस्थिती नाही. आपलं घर शहरातल्या एकाही वाचनालयाचं सभासद नसावं, शहरातल्या एकाही साहित्यिक, सांस्कृतिक कार्यक्रमांला, ग्रंथप्रदर्शनाला आपल्या मुलांना आवर्जून घेऊन जाणारे पालक (अनेक रास्त कारणांनी) जवळजवळ नष्ट व्हावेत, या भेदक वास्तवातच या शोकांतिकेचे मूळ आहे.

कल्पनेचे पंख पसरून मुक्तपणे लिहावयाचा निबंधाचा प्रश्न हल्लीची मुलं चक्क सोडून तरी देतात, अर्धवट तरी लिहितात, किंवा चक्क गाईडमधून पाठ करून तो लिहितात. निबंध पाठ करणारी मुलं पाहिली की एकंदरीतच पुढे स्वतंत्र विचार करून ती कशी जगणार आहेत, याचा अंदाज येतो. काही वर्षांपूर्वी 'मला प्रभावीत करणारं पुस्तक असा निबंधाला विषय दिला असताना फक्त एका मुलानं या विषयावर लिहिलं. त्यानं लिहिलं "मला प्रभावीत करणारं पुस्तक 'स्वामी.' रवींद्र मंकणीनं झकास काम केलं होतं." 'स्वामी' त्यानं वाचलेलंच नव्हतं. त्यानं 'स्वामी' मालिका दूरदर्शनवर पाहिली होती.

एक ओळ धड एका भाषेत नाही. 'गरज मैदानाची' विषय निबंधाला दिला होता तर एका मुलानं लिहिलं 'आजची मैदाने तकनिकी दृष्टीसे चांगली नाहीत.' क्षणभर कळलंच नाही. सतत हिंदीचा प्रवाह मराठीच्या गंगेत मिसळला होता.

माणूस कितीही श्रीमंत असो, त्याचं खरं ऐश्वर्य कळतं, ते तो बोलू लागल्यावर! कुठली तरी एक भाषा भावनांच्या छटांसह माणसाला अवगत हवी. त्या भाषेतलं अभिजात साहित्य आस्वादता येण्याची कुवत नसेल, तर तुम्ही 'मराठी', 'इंग्रजी', 'हिंदी' कुठलीही

भाषा बोला बोलाल ते फक्त व्यवहार पूर्ण होण्यासाठी ! एका पशूची जगण्याची गरज आणि 'माणूस' नावाच्या संवेदनशील मनाची जगण्याची गरज, यात थोडा तरी फरक हवा की नको ?

आज भाषेचे शिक्षक जेवढे निराश असतील, तेवढे मला नाही वाटत दुसरे कुठले असतील ! सोपं बोलताना सरपटत बोललो तरी अघड वाटतं, अशा मुलांपुढे उभं राहावं लागतंय. शालेय वयात कोणतंही पाठ्यबाह्य वाचन न करता ती अलगद अकरावीत आली आहेत. त्यात शिकणार इंग्रजी, 'मदरटंग' मराठी आणि सहकारी वसाहतीत सर्वभाषिक मुलांशी भेळेला लाजवील अशा भाषेत गप्पा ! 'मी तिथं वेट करता हूँ तू जरा जल्दी निघून ये.' ही आता सुमार नाटकातली हमखास विनोदाची जागा न राहता, ती नव्या पिढीची जीवनशैली होत आहे. जसं जगणं, तशी भाषा. किंवा उलटही ! भाषेला ना कुठला डौल, ना उत्कटता, ना सौंदर्य ! एखादा सुयोग्य मराठीत बोलत असेल, तर त्याची टवाळी केली जाते. हा बघा 'गटणे' असं 'गटणे' न वाचताही बोललं जातं. शैलीदार लिहिणं, बोलणं, जगणं यातलं सौंदर्य हरवून जाताना पाहिलं की जीव कासावीस होतो.

मुली तर सर्गस 'मी आली आली', 'मी केव्हाची थांबली होती' असंच म्हणताना ऐकू येतं. आता च्युईगम चघळत 'च्यायला' म्हणणं हेसुद्धा बऱ्याच मुलींना पुरोगामी असल्याचं लक्षण वाटू लागलंय. प्रगतीचा आणि अशा शिष्यांचा भाषेतला अंतर्भाव हा विषय एखाद्याला पीएच्.डी.साठी बरा आहे.

प्रसारमाध्यमांना आता कुणीच रोखू शकणार नाही, हे निश्चितच, पण त्यामुळे परिणाम काय होत आहेत, हे समजून घेण्याच्या मनःस्थितीतही कुणी नाही. सर्व 'बाहेरून' 'आत' येतंय, पण 'आतून' 'बाहेर' येतच नाही. अभिव्यक्ती ही उमलणाऱ्या माणूसपणाची खूण असते. आज बारावीच्या मुलाला 'कुठल्याही विषयावर पाच मिनिटं सलग बोल,' म्हटलं की तो नुसता दगडी खांबासारखा उभा राहतो. डोक्यात... मनात काही तरंग उमटतही असतील, पण व्यक्त होतंय कुठं ? कारण त्यासाठी पुरेसे शब्द त्याच्याकडे नाहीत. मांडण्याची तयारी नाही. कागदावर गुणवत्तायादी, पण काळजावर ?

मी अनेकदा पाहिलंय गुणवत्तायादीत आलेली कित्येक मुलं आपलं लिहून आणलेलं मनोगतही धडवाचू शकत नाहीत. महाराष्ट्रात चमकलेल्या मुलांकडून एखाद्या बऱ्या, वेगळ्या, विचाराची अपेक्षा नाही करायची, मग कुणाकडून करायची ? पुढं या सर्वांचं काय होतं तेही तपासून पाहायला हवं. "माझ्या सक्सेसचं श्रेय डॅडना मॉमला आहे. टिचरनं चांगलं टीच केलं म्हणून मी हे सक्सेस गेन करू शकले" हे वाक्य काल्पनिक नाही. एका वर्षी गुणवत्ता यादीतील विद्यार्थिनीच्या 'इंटरव्यू'तील हे वाक्य आहे. त्या मुलांच्या कौतुकाला गालबोट लावण्याची इच्छा नाही, पण इतक्या बेडौल 'भाषे'तली मुलं सहज पुढं नेऊ शकणारी आपली मूल्यमापन पद्धती तिचा विचार कधीच गंभीरपणे करायचा नाही का ?

आता अलीकडे म्हणजे अठरा जून दोन हजार रोजी घडलेलं एक उदाहरण देतो. क्लेश होत आहेत, पण देणं भाग आहे.

वर्गात संत नामदेवांचे अभंग शिकवून झाले. टिपण देत होतो. वर्गात फिरता फिरता मजकूर सांगत होतो. सहज एक वही बघितली. धक्का बसला. वाटलं, जवळच्या खिडकीतून उडी मारावी. संत वाङ्मयाच्या चिंतनानं मोक्ष नाही मिळाला तर निदान या विद्यार्थ्यांचा मजकूर वाचल्यानंतर तरी मिळावा.

मी सांगितलं होतं "प्रस्तुत अभंगात संत नामदेवांची परमेश्वराबद्दलची अपार ओढ व्यक्त झाली आहे." पण हा थोर विद्यार्थी इंग्रजीतून काय लिहितोय, म्हणून वही हातात घेतली न हादरलोच. त्यानं संत नामदेवांना पुढीलप्रमाणे उतरवून काढलं होतं "Prastut Abangat Sant Namdevanchi Parameshwarabddalachi Apar Odh Vyakta Zali Aahe."

त्याला विचारल्यावर कळलं. झरझर मराठीतून मराठी लिहिता येत नाही. म्हणून तो इंग्रजीतून मराठी लिहीत होता !

आता हल्ली टिपण देताना माझ्या लाडक्या विद्यार्थ्यांना मी म्हणतो, 'बाबांनो, मराठी मराठीतूनच लिहा बरं.'

मुलं एका स्वरात म्हणतात 'येस सर'

२३. सावधान ! विद्यार्थी 'अॅडमिट' होतोय !

सर, कसं सांगू मी ? गेले दोन दिवस कामावर नाही गेलो मी. तोंड कसं दाखवावं सगळ्यांना प्रश्न पडलाय. काट्यानं खजील केलं मला. एकही फोन अॅटेंड करीत नाही मी. बायको आणि मुलगा आता गप्प आहेत. त्यांना सांगतोय घ्या पैसे न् मिळवा अॅडमिशन. पोरसाठी टाचा मलाच झिजवाव्या लागतायत्.'

पन्नाशीच्या प्रौढ पालकाचं डोळे ओलावणं सहन करणं जड जातं. कुठलीही ओळख नाही, मी कोण, हे त्यांना, अन् ते कोण, हे मला माहीत नाही. हातात बेचाळीस टक्क्यांची गुणपत्रिका घेऊन गृहस्थ बोलत होते.

'हाताखालच्या कामगारांच्या मुलांना ऐंशी टक्के, पंच्याऐंशी टक्के. अहो, कंपनीतल्या सफ़ई कामगाराच्या मुलीनं ब्याऐंशी टक्के मिळवले. नि माझ्या मुलाला ? त्याला हवा तो क्लास लावला. एअरकंडिशन क्लास हवा होता तोही लावला. सगळ्या महाराष्ट्रातनं अपेक्षित प्रशेनबिशन काय म्हणतात, ते सगळं आणलं. हज्जारे रुपये अक्षरशः पाण्यासारखे घालवले. पण हाती काय आले ? बेचाळीस टक्के...!'

त्यांना कसं समजवावं, प्रश्नच होता. स्वल्पविरामासारखं थांबून, श्वास घेऊन एकदम ते म्हणाले, 'कारण सांगू ! टीव्हीटीव्ही ! केबल केबल अहो, माझ्या बायकोला सांगत होतो वर्षभर तरी या टीव्हीचा मोह टाळूया. तर तिला 'साँस भी कभी...' बघायचं होतं. संताप यायचा घरात शिरल्यावर. अहो, मुलगा तर इतका च्याप्टर झालाय ! माझी वेळ त्याला माहीतेय येण्याची. तेव्हाच टीव्ही बंद किंवा चॅनेल बदलतोय. एरवी नको नको ते पाहतो. आईनं सांगायला नको ? पण तिचं काही चालत नाही, त्याच्यापुढं. तुम्हाला सांगतो ग च्चीवर जाऊन मी केबलची वायरच ओढून टाकली गुपचूप.'

'मग ?'

'दुसऱ्या दिवशी केबल सुरू ! धक्काच बसला. चिरंजीव गच्चीवर जाऊन केबलची वायर बसवून आले होते. घरात भांडणं नकोत म्हणून गप्प राहायचं. शॉकबिक् बसून भलतं व्हायला नको म्हणून पुन्हा गच्चीवरचा प्रयोग नाही केला. पण सर, निदान मुलासाठी तरी बायकोनं विचार करायला नको होता का ? सारखं आपलं गाणी, सिनेमा. धुडगूस नुसता ! क्लासमध्ये अभ्यास झाला तरी डोक्यात मुरायला घरात वातावरण नको का ? पोरगा एक अडाणी ! पण घरात साथ नाही. आता म्हटलं दोघं मिळून जा अॅडमिशनला, तर दोघंही गप्प. आता दोन दिवस टीव्ही नाही की केबल नाही. मी म्हटलं, रिझल्टनंतर बंद ठेवून काय उपयोग ? आधी हे करायला हवं होतं. सर, हाताखालचे कामगार चांगले मोठे पेढे घेऊन घरी येताहेत. पंच्याहत्तर टक्क्यांच्या वर मार्कस् मिळवणाऱ्या मुलांचा सत्कार माझ्याच हातून होणार आहे. त्यात माझा मुलगा मात्र नसणार आहे...'

अनेक पालकांचं हे दुःख आहे. विश्वासानं ऐकणारं अनोळखी माणूस मिळाल्यावर माणसं सुरक्षितपणे मन मोकळं करतात.

या बाबांचं दुःख केवळ टक्क्याचं नव्हतं. कुवत असूनही अभ्यासात एकाग्र न झालेल्या मुलाबद्दलची चीड, आपल्या विकासाबाबत आईबाबा पूर्ण एकोप्यानं वागताहेत हे दृश्य नसल्यानं मुलानं उठवलेल्या गैरफयद्याबद्दलची निराशा याचं काहीसं मिश्रण त्यांच्या सां गण्यात होतं. खूप परिश्रम करून मनासारखं यश न मिळणं वेगळं आणि आर्थिक अनुकूलता असूनही बेफिकीर मुजोरीनं वागण्याच्या मुलांच्या प्रवृत्तीमुळे त्यांची पात्रता घसरणं वेगळं !

टक्क्यांचं अवास्तव स्तोम अयोग्य असलं तरी स्पर्धेच्या जगात प्रचंड परिश्रमानं पात्रता सिद्ध करण्याची प्रत्येक विद्यार्थ्यानं धडपड करायला हवीच. आपण मागे का पडलो ? हे ऐकण्यात कुणालाच रस नाही. आपण पुढे कसे आलो, हे ऐकायला जग उत्सुक असतं. हजारो कारणांवर मात करून यशश्री खेचून आणणं याव्यतिरिक्त विद्यार्थीजीवनातलं दुसरं कुठलं काम असतं ? भले टक्क्यांना महत्त्व नसेल, पुढच्या आयुष्यात केवळ मार्कांनी पुढे जाता येत नसेल, पण हे सगळं बोलायचा त्याच विद्यार्थ्याला अधिकार आहे, ज्यानं आपली गुणवत्ता सिद्ध केलेय. दहावीबारावीच कशाला, कुठल्याही शैक्षणिक वर्षाला मग ती पाचवीसहावी असो की सातवीआठवी मनोरंजनाचं प्रमाण नगण्य ठेवून अफ्रट जिद्दीनं प्रत्येक वर्षी उत्तुंग यश मिळवायलाच हवं. वर्षभर लोळत राहायचं प्रापंचिक कटकटीच्या, शेकडो जाहिरातींच्या पुडीतील मसालेदार मालिका पाहत त्यावर डोकफेड करायची वेळ विद्यार्थिदशेत नसते. ज्याला कुठ

लीच कामं नाहीत, 'तुका म्हणे उरलो आळसापुरता' असं ज्याचं ब्रीदवाक्य आहे, जीवनाचा आवाकाच ज्याच्या टप्प्यात नाही अशा जिवांसाठी हा 'टइमपास' ठीक आहे. विद्यार्थिदशेत 'टइमपास'ला 'टइम'च कुठं आहे ?

आज कुठल्याही क्षेत्रात उत्तुंग यश मिळवलेल्या ज्या व्यक्ती आहेत, त्या साऱ्यांनी बालपणी, तारुण्यात आपलं आयुष्य अक्षरशः उकळत ठेवलेलं होतं. क्षणन् क्षण सार्थकी लावलेला होता. बारीक बारीक गोष्टींत तक्रारखोर झालेल्या, चटकन सगळं मिळतंय म्हणून माजोरी झालेल्या आजच्या हजारो विद्यार्थ्यांना आईबाबांचे कष्ट दिसतात का? ते त्यांच्या स्वप्नांसाठी राबत नसून तुमच्या स्वप्नांसाठी रक्ताचं पाणी करताहेत, हे कळण्याइतकी मुलं नक्कीच मोठी असतात. आपण त्यांना लहान मानून कायमचं 'लहान' ठेवतो.

परिस्थितीनंच माणसानं समजूतदार व्हावं

का? अनुकूलता असूनही भविष्याची किमान जाण आली तरी आजच्या मध्यमवर्गीय घरातल्या मुलांच्या वागण्याबोलण्यात फरक पडेल.

कॉलेजमध्ये तास बुडवणं त्यांच्या भाषेत 'बंक् मारणं' हा एक विद्यार्थीदशेतला आनंदाचा मोठा उत्सव असतो. उत्सव साजरा करायला कुणाची ना आहे? पण रिझल्टच्या दिवशी राहा ना तस्सेच वाऱ्यावर स्वार!

फेब्रुवारी महिना आला की, मुलं विचारू लागतात, "सर, 'एटीकेटी' आहे?" अरेच्चा! अजून परीक्षा व्हायच्यात, न् मुलाची तयारी काय? तर दोन विषयांत नापास झालं तरी पुढल्या वर्षी प्रवेश मिळेल का, याची?

वर्गात मी मुलांना म्हणतो, "अरे, हजारो रुपये डोनेशन भरायचं, ॲडमिशनसाठी दोनचार दिवस पायाचे तुकडे होईपर्यंत रांगेत उभं राहायचं, आईबाबांनी घरात अक्षरशः रडायचं एवढं करून याच्यात्याच्या चिड्ड्यांनी, राजकारण्यांच्या मध्यस्थीनं ॲडमिशन मिळवायची, एवढं सगळं करून वर्गात यायचं नाही हा मोठाच विनोद झाला. म्हणजे हॉटेलमध्ये वेटरला बोलावून पाचपन्नास डिशेस मागवायच्या, बिल चुकतं करायचं, न् जेवायचं नाही असलाच मूर्खपणा करता तुम्ही! त्यापेक्षा ॲडमिशन न घेता, जीवन जगण्यातले मार्ग शोधा ना! चैन सहज मिळाली की त्याची किंमत कळत नाही. नुसतं भटकायचं बरस! धर्तिंग करायची आणि जून महिन्यात रिझल्ट लागल्यावर म्हणायचं 'कॉम्प्युटर मिस्टेक झाली असणार किंवा यावेळी मॅथ्स हार्ड काढला किंवा एस. पी.चं सिलेबसमधलं विचारलंच नाही किंवा ऐन वेळी पॅटर्न बदलला किंवा दोन सप्लिमेंट चेकच नसतील केल्या.' या तुमच्या भंपक कारणांना बाजारात काडीची किंमत नाही. बाजारात काय न् जीवनात काय, सर्वत्र एकच सत्य आहे. 'आज रोख न् उद्या उधार.' वर्षभर आराम केलाय, तोच भोवतो हेच सत्य!

असं सांगणाऱ्या शिक्षकाला, पालकांना मुलं 'पकाऊ' म्हणतात. पण म्हणू द्यात काहीही, आम्हाला फरक पडत नाही. मुलं 'पकतच' नाहीत. कच्चीच राहतात हे आमचं आतलं दुःख आहे.

गुळगुळीत काचेवर घोरपड नखं स्तवू शकत नाही. खडबडीत डोंगरकडाच हवा तिला. जिद्दीची घोरपड बिकट परिस्थितीतच नखं रुतवते. टाळी वाजवली की मुलापुढे 'ताट' हजर करणाऱ्या पालकांनी पुढच्या जीवनाचं स्वरूपही आत्ताच्या आयुष्यातच दाखवायला हवं. सुखाळू पालकांनी याच वयातली इतर जिद्दी मुलं कशी जगतात, हे 'ट्रिप' काढून दाखवायला हवं.

परवा इंदूताई खानोलकरांनी 'स्वाधार' या झोपडपट्टीतील मुलींसाठी काम करणाऱ्या संस्थेच्या कार्यक्रमाला बोलावलं होतं. जिद्दीनं आयुष्य सावरणाऱ्या अनेक मुलींच्या कथा साक्षात् पाहिल्या.

एकाच शाळेतल्या दोन बहिणी. एकीची शाळा सकाळी, दुसरीची दुपारी. दोघींना गणवेश एकच पण या दोघींकडेही या गणवेशाचा फक्त एकच सेट. 'स्वाधार'च्या कार्यकर्त्या सांगत होत्या, 'मोठी जी आहे, ती शाळा सुटल्यावर बाथरूममध्ये थांबते. धाकटी दहा मिनिटं आधीच आलेली असते. तिथं मोठीचा गणवेश धाकटी घालते न् धाकटीचा नेहमीचा स्कर्टब्लाऊज मोठी घालते आणि ती घरी जाते अन् ही वर्गात.'

या दोघीही खूप मोठ्या होतील. त्या जिद्दीनं लढताहेत जीवनाशी!

तारुण्यात वेळीच जागं न होणाऱ्याला पुढे वेगळाच ताप होतो तो म्हणजे 'पश्चात्ताप'. तो होऊ नये म्हणूनच हे हितगुज यशाच्या शि
खराकडे निघालेल्या तरुण यात्रिकांसाठी !

२४. 'तो' आणि 'ते'

हे एक पत्र माझ्यासमोर आहे.

‘श्री. दवणे,

केव्हातरी नवरा आणि मुलगा यांच्या खिंडीत सापडलेल्या माझ्यासारख्या आयांच्या अगतिकतेवरही लिहा. निवृत्त झाल्यापासून हे आणखीनच चिडचिडे झाले आहेत; आपल्याकडे घरच्यांचं दुर्लक्ष होतंय, या समजानं बंडखोर झालेले ‘हे’ आणि काहीही झालं तरी युक्तिवाद करून वडिलांना युद्धात हरवायला निघाल्यासारखा माझा मुलगा यांच्यामध्ये मी सापडलेय. तो जरा समजून घेत नाही. ह्यांची मानसिकता आणि तेही मुलामुळे जणू आपण घरात ‘नो व्हेअर’ झालोय, या समजामुळे आक्रमक झालेले. भांडणं जुपली की दोघेही मलाच धरतात. ‘आई, तू सांग बाबांना, खूप सहन केलंय मी’ तो स्वयंपाकखोलीत येऊन दमात घेतो, तर तो ऑफिसात गेला की त्यांची तोफ माझ्यावर ‘तू उत्तेजन देतेयस् त्याला. त्याला म्हणावं त्याच्या पैशावर नाहीये मी. इतर म्हाताऱ्यांसारखा दयेवर जगणा र नाही मी. भरपूर पेन्शन आहे, फंड आहे. त्याला सांग नीट समजावून माझ्याशी गाठ आहे.’

कसलं कसलंही दुखणं नाही मला. हाच एक वनवास आहे. आपली ओळख नाही. पण वाचते तुमचं. वाटलं मन मोकळं करावं.”

न भेटताही त्या आईचा चेहरा माझ्यासमोर येत होता. एका चांगल्या, सुविद्य घरात केवळ वेड्या ‘अहं’ पोटी ताण निर्माण झाला होता.

अनेक मध्यमवर्गीय प्रौढ आयांची ही कोंडी घराघरात होते आहे. पत्रातल्या मुलाचं बहुधा लग्न झालेलं नसावं. ते झाल्यावर हीच आई ‘सांग बाबा तुझ्या नवऱ्याला’, असं सुनेला म्हणून थोडी निवांत होईल.

आयुष्यभर प्रवास, नोकरी, कर्तव्यपूर्ती यात वेळ गेल्यानं, तो कसा गेला, हे कळलं नाही आणि हे सर्व ‘मिशन’च अचानक निवृत्तीच्या रेषेनं संपवलं की वेळ घालवणं हे किती अवघड काम आहे, हे प्रकृतीनं अजूनही ठणठणीत असणाऱ्या अनेक ज्येष्ठांना जाणवतं. त्या मानांनं स्त्रियांना या अर्थानं निवृत्तीचं वय नसल्यानं हे प्रश्न त्यांच्यात कमी निर्माण होतात. जेवणखाण, आवराआवर, थोडा टीव्ही, बाजारहाट यांत त्यांचा दिवस संपतोच, पण अजून ‘या घराला आपली गरज आहे’, ही भावना त्यांच्या मनाला उभारी देत असते. पुरुषांबाबत ‘आता माझी गरज संपली,’ हा गंड निर्माण होतो. मुलगा कमावतोय, पगारही आपल्यापेक्षा गलेलट्टु आहे. आता सगळे फोन, पत्रं, येणारी माणसं त्याच्याकडे येतात, आपण फक्त बेल वाजल्यावर दरवाजा उघडण्यापुरतेच असं एक चित्र अनेक घरांत निर्माण होतं. त्यात रोजच्या संवादात ‘तुमची काय घाई आहे ? जरा त्याला आधी आंघोळ करू द्या,’ असं बायकोनं म्हटलं की ठिणगीच पडते. आर्थिकदृष्ट्या स्वावलंबी, पण मानाचं केंद्र मुलाकडे सरकल्याने अस्वस्थ झालेल्या वडिलांच्या मनात ‘हम भी कुछ कम नहीं’ची जाणीव निर्माण होते. अधिकारपदावर विराजमान झालेल्या चिरंजीवांना उघड बोलताही येत नाही, व सहनही होत नाही. पण ‘बफर’ होतात बिचाऱ्या मातोश्री ! जीवनव्यवहाराच्या प्रचंड गतीत असलेलं तारुण्य आणि ही गती व्यवहारानेच जरा आहिस्ते झाल्यानं विसावलेल्या प्रौढत्वाचं हे कधी गंभीर, कधी गंमतीदार नाट्य ! थोड्याफर फरकाने सर्वत्र रंगणारं !

नाशिकच्या एका परिचित कुटुंबात मात्र याचं उत्तर अगदी नकळत सापडलं. खरं तर असा प्रश्न समोर आल्यावर त्याचं उत्तरच माझ्यासमोर आलं.

साठीच्या उंबरठ्यावर त्या गृहस्थांनी संगणकाचं प्रशिक्षण घेतलं आणि चक्क आपल्या केमिकल इंजिनियर मुलाचे ते स्वतः पी. ए. झाले. मला म्हणाले, यात संकोच कसला ? इतकी वर्षे तो काय करतो, हेच माहीत नव्हतं मला. मी ठरवलं, डोकं घालायचं त्याच्या कामात. तीनचार महिने गडबड उडाली. आता त्याचा सगळा पत्रव्यवहार, ऑपॉइंटमेंट्सईमेल, कायदेशीर नोंदी, अर्थव्यवहार सगळ्या बाजू शिकून घेतल्यात. त्याच्या फर्ममधल्या रेग्युलर एम्प्लॉईजच्या तोडीस तोड आहे मी. खरंच सांगतोय आय अॅम ऍन्जॉईंग माय न्यू जॉब.’

विलक्षण उत्साहाने चमकणारे ते डोळे आता एकदम आठवले.

कुणी सांगितलं तर ‘गुलामी’ वाटणारं आपल्या माणसाचं काम स्वतःहून केलं तर एक वेगळं नातं निर्माण होतं. शिवाय हक्काचा म दतीचा हात असल्यामुळे अनेक व्यवहारांमध्ये सुरक्षितता निर्माण होते. नोकराकडून बँकेत पैसे ‘भरणेकाढणे’ पेक्षा घरातल्या सध्या वेळ असलेल्या ज्येष्ठानं ते स्वतःहून केलं तर सर्वांचीच केवढी सोय होते ! पण ‘चाळीस वर्षे मरमर मेलो या घरासाठी, आता कण भरही काम करणार नाही’, हा हेकटपणा आला की घर तर आपलं काम कसंही करवून घेतं; पण आपण मात्र त्या घरात ‘उगीचच’ होऊन जातो.

मला वाटतं कोवळ्या तारुण्याप्रमाणेच ‘कोवळं प्रौढपण’ हेही नाजूक वळण असावं. व्यवहाराची बेफ़्म नदी आपल्याला प्रवाहापासू न जरा दूर करीत असते. हे दूर जाणं त्रासाचं वाटतं, पण पुनर्जन्माच्या सोहळ्यासारखं काही नवं करून बघायला हीसुद्धा एक संधीच असते. स्त्रिया ज्याप्रमाणे मुलगी बायको (त्यातही क्षमता असल्यास वेगळं करिअर) गृहिणी सासू आजी अशी बदलती जबाबदारी सहजपणे स्वीकारतात, तसा बदल पुरुष तेवढ्या सहजपणे स्वीकरीत नसावेत. आयुष्याच्या प्रत्येक अगदी प्रत्येक वळणावर त्याला खास असा जो ‘मान’ देण्याची व्यवस्था आपल्या व्यवस्थेत आहे, त्यामुळे असा पिंड, अशी मानसिकता तयार झालेय का ? याचा शोध घ्यायला हवा. मुलीचं आणि आईचं इतक्या निकराला येऊन भांडण फ़रसं ऐकू येत नाही. थोडी कुरबूर झाली तरी पुन्हा जुळवू न घ्यायचं असतं, हा स्त्रीचा मोठ्ठा गुणच कुटुंबव्यवस्था टिकवून धरणार आहे. दोन पुरुषी अहंकी टक्कर पितापुत्राचं जीवलगत नातंही बिथरवून टाकते.

पैशाची बलदंड मुजोरी आलेल्या अनेक तरुण पतीपत्नींना ‘आम्ही आमची सगळी कामं पैसे फ़ेकून करून घेऊ’, हा चेव आलेला असतो आणि सगळी कामं पैशानं होत नाहीत, पुष्कळदा मायेचा स्पर्शच हवा असतो, हे कळण्याइतकं डोकं ठिकाणावर नसतं. मूल आजारी पडलं तर पाळणाघरातल्या काकू कदाचित् प्रेमानं औषधोपचार करतील, पण निदान आजारपणात आजीआजोबांचा हात बाळाच्या कपाळावरून फिरला तर बाळ लवकर बरं होईल. रिश्तावाले काका आज आले नाहीत तर वॉचमन रिश्तानं शाळेत सोडतीलही आपल्या मुलाला; पण त्या दिवशी आजोबा आले शाळेत सोडायला तर नातू अधिक मजेत असेल. हल्ली अगदी पहिलीदुसरीलाही क्लास लावतात. एकीकडे शाळा तर शाळेला लागूनच क्लास, जणू एकाशिवाय दुसरं अपुरंच. क्लासमधल्या बाई पाढे पाठ करून घेतीलही, पण ‘आजोबांनी पाढे पाठ करून घेतले’ हे जेव्हा आपल्या बाबांना उत्साहाने सांगितलं जाईल, तेव्हा वडील आणि मुलगा शब्दानं आभार न मानता एकमेकांशी जोडले जातील. “जन्मभर आम्ही कष्ट केले, आमचा संसार केला, आता तुमची मुलं तुम्ही वाढवली पाहिजेत,” या भूमिकेनं अकारणच आनंदाच्या अनेक शक्यता सारं घर गमावून बसतं. अर्थात् याचं दुसरं टोक “नाहीतरी दुसरा काय आहे उद्योग तुम्हाला ? दोन वेळा बसून नुसतं जेवायचं, झोपायचं न जागे असतील तेव्हा टी. व्ही. बघायचा. त्यापेक्षा केली चार कामं, तर वेळ तरी बरा जाईल,” हा वागण्यातून निनादणारा आवाज मृदु स्वभावाच्या आजीआजोबांनाही घट्ट करतो. घरातल्या जबाबदाऱ्या कुणी कशा पूर्ण करायच्या, याची नियमावली पुस्तकात नसते. ती प्रत्येक क्षणी, प्रत्येक दिवशी बदलते. एकमेकांची कामं ‘कोण करील ?’ याची वाट न पाहता जिथं कामं पूर्ण होतात, तिथं सर्वांनाच निवांतपणा मिळतो. ज्या वेळेत आजीआजोबा मुलगा सून नातवंड असे पाचजण एका रांगेत बसून एखादं नाटक बघू शकतात, सून सासूला वृत्तपत्रातली एखादी मजेशीर बातमी वाचून दाखवू शकते. मुलगा बाबांना ‘कल व्याख्यानमालेत शिवाजीराव काय बोलले ते विचारू शकतो, न वडील मुलाला भीमसेन जींची ‘ही’ कॅसेट ‘जरा ऐकून मजा घे’, असं सांगू शकतात. घर म्हणजे फ़क्त दोन वेळा जेवण, नोकरी न झोपणं का ? प्रत्येक टप्प्यावरचा विकासचा धुमारा वेगळ्या असतो. तो अंकुरून बहरायला घरात एक सर्जनशील निवांतपणा लागतो, तोच नाही मिळाला, तर नुसता चारही बाजूंनी पैशाचा ओघ येऊनही कोण कसला आनंद घेणार ?

कार्यक्रमाला जाण्यापूर्वी आईनं हातावर साखर देत ‘छान होईल तुझा कार्यक्रम’ असं म्हणणं, मुलानं आईला वाकून नमस्कार करणं, बाबांनी आल्यावर ‘कसा झाला कार्यक्रम ?’ असं विचारणं, मानधनाचं पाकीट बायकोकडे दिल्यावर ‘आईकडे द्या’ हे सुचवणं, न मग बायकोनं “तुम्ही येण्याआधीच दोन फ़ोन आले घरी कार्यक्रम छान झाला सांगणारे” असं सांगणं, हे दृश्य काही स्वप्नातलं नाही. किंवा कृष्णधवल मराठी चित्रपटातलंही नाही.

सर्वत्र चाललेल्या करड्याकठोर संकेतांना दूर ठेवून चारचार पावलं सगळेच पुढे आले, तर कदाचित हे घर आपलंच असेल !

२५. अर्ध्या हळकुंडानं...

‘एक काम होतं...’ अशी कुणी सुरुवात केली की धडकीच भरते. आता तो किती पैसे मागणार, याचीच वाट पाहणं उरतं. म्हणूनच नरेंद्रच्या या वाक्यानं सावध झालो.

‘फक्त दीडशेच रुपये हवे होते; उद्या एक शेड्यूल कम्प्लिट होतंय. प्रोड्यूसरनं कबूल केलंय, मागचे न् हे दोन्हीही एकदम.’

‘हाच संवाद मागल्या वेळी झाला होता, आठवतं?’

‘...प्लीज!’

‘मी याहून रुंद प्लीऽऽज करून तुला सांगतो. हे मागचे न् त्या मागचे तू कुठलेच देऊ नकोस. पण ‘हे’ आता शेवटचे.’

‘थँक्यू’ म्हणत तो गेलासुद्धा.

जसं काही हक्काचं देणं वसूल केल्यासारखा! एखाद्याची दया येते, मदतही करतो आपण! पण ही दयनीयता स्वतःहूनच ओढवून घेतलेली असेल तर.

पंधरा हजार रुपयांची नोकरी फाडकन् सोडली नरेंद्रने! कारण काय तर एका प्रसिद्ध नाटक कंपनीनं त्याला नाटकात एक रोल दिला. त्याच्या वडिलांनी हे मला सांगितल्यावर त्यांचीच खरडपट्टी काढून मी म्हटलं, ‘पण हा मूर्खपणा करण्याची परवानगी दिलीत कशी तुम्ही?’

‘अहो, परवानगी मागण्याइतका तो नम्र आहे का? कॉलेजपासून नाटकाचं खूळ डोक्यात; भाग्यानं चांगल्या कंपनीत नोकरी मिळाली. घराला बरे दिवस येतील असं स्वप्न आम्हा दोघांच्या डोळ्यांना दिसू लागलं न् दिवट्यानं हे दिवे लावले. तुम्हीच समजावून बघा. कंपनीतल्या अधिकाऱ्यांचे दोनदा निरोप आले. अजून चारपाच दिवस थांबणार आहेत ते त्याच्यासाठी.’

नरेंद्रचे वडील माझ्या वडिलांचे मित्र. अवघा जन्म जिल्हा परिषदेच्या नोकरीत. कधी जव्हार तर कधी वाडा, मोखाडा अशा गावात भटकंती करीत उन्हातान्हात घालवला. त्यांच्याबद्दलही मला आदर. म्हणूनच नरेंद्रच्या या निर्णयानं मी हादरलो. मुद्दाम भेटलो त्याला.

‘तुम्हीच म्हणता नं कलेत झोकून घ्यायला हवं. समर्पण हवं. तुमच्या कित्येक भाषणात ऐकलंय मी. आता शोच्या आड ही नोकरी येतेय, तर ती करून काम नाही करता येणार, सर. बॅनर मोठं आहे.’

‘किती नाईट ठरलीय?’

तसं बोलले नाहीत अजून.’

‘रोल किती आहे?’

‘छोटय आहे; पण बरोबर सगळे ग्रेट नट आहेत.’

‘कबूल; संधी चांगली आहे. पण कसा जम बसतोय हे आजमाव तर खरं. फार तर रजा घे वर्षसहा महिने. नाटक किती चालतंय ते बघ. तुझ्या अभिनयाला प्रेक्षक, समीक्षक कसा प्रतिसाद देतात ते बघ; अजून नवीन किती कामं मिळतात त्याचा अंदाज घे. एकदम नोकरी काय सोडतोयस? तुझी नोकरी काय दोनचारशे रुपयांची आहे? कंपनी धडाधड बंद पडताहेत; तुझी कंपनी फॉर्मात आहे. पण गार बारापंधरा हजार! वेड्या, पस्तावशील!’

‘निर्णय ठाम आहे माझा!’

‘अजून लग्न व्हायचंय. आईबाबा वृद्ध आहेत.’

‘कामप्रसिद्धी वाढली की नाईट वाढवून देतील. एकदोन सीरियलसुद्धा मिळण्याच्या मार्गावर आहेत.’

‘मार्गावर?’

‘जवळजवळ नक्की झालीय. फक्त कॉन्ट्रॅक्ट साइन करायचं ओहो... एक वाजला ! सॉरी अंकल. दोनची शिफ्ट आहे वसोंव्याला पोहो चायचंय. या एकदा शूटिंग बघायला.’ एमएटीला किकू मारून नरेंद्र गेलाही धूर उडवीत... धुरामागे...

अनेकदा रंगायतनच्या लोखंडी कंपाऊंडवर सिगारेटची थोटकं ओढीत, मस्तवालपणे धुराच्या रिंगा हवेत सोडताना माझ्याकडे दुर्लक्ष करीत दिसायचा ! नंतर शिवाजी मंदिरच्या समोरील हॉटेलजवळून जाताना कॉलर बरीच मागे टाकून, अर्धी बटण लावायची विसरले ला दिसला. एका नामवंत दिग्दर्शकासोबत उभा. माझ्याकडे छद्मी हसत ‘काय नवीन गाणीबिणी?’ म्हणत ‘मावा’ ओठांच्या पिशवी त भरताना माझं उत्तर न ऐकताच ‘बाऽऽय’ करीत निघून गेलेला...

...पंधरावीस प्रयोग केलेही त्यानं. दोनचार वेळा टीव्हीच्या पडद्यावर दिसलाही. तेव्हाही ‘आपला माणूस’ म्हणून मी सुखावलोही. खरंच त्यानं पत्करलेला धोका सत्कारणी लागला; त्याला उत्तुंग यश मिळालं, तर माझ्या धुडकावलेल्या सल्ल्याचा पराभव मान्य करा यचीही माझी तयारीही होती.

पण अनेकदा घडतं तसंच झालं होतं. ध्यास, चिकाटी, सातत्य तिथंही हवं. पण जरासं दिसणं ‘अमिताभ’ झालं आणि रंगमंचावरचा दहा मिनिटांचा वावर एकदम ‘दिलीप प्रभावळकरां’च्या ‘स्टेज’ला पोहोचला. रस्त्यात कुणी ओळखलं की त्याच्याकडे दुर्लक्ष करण्याची ऐट त्यानं आत्मसात केली. सर्वोत्कृष्ट नटसाठी आवश्यक असणारा व्यासंग जोपासण्याऐवजी जमिनीवरचे पाय अनेक करणांनी सुटण्यातच वेळ जाऊ लागला. हे सगळं इतक्या लवकर की इतक्या लवकर माणूस पार संपतो यावर विश्वास बसू नये.

पुढं जायचं तर धोका पत्करावाच लागतो. अनेकदा अपयशाच्या भीषण खडकावर आपटण्याची तयारी ठेवावीच लागते. पण आपटून पुन्हा ध्येयाकडेच निघावं लागतं. आरंभीच ध्येय गाठण्याची गुर्मी अनेक नव्या कलावंतांना पार संपवते. आपल्या क्षेत्रात पूर्वसुरींनी केवढं उत्तुंग काम केलंय. त्यासाठी केवढ्या खस्ता काढल्यात हे जाणून न घेता ‘पॉप्युलॅरिटी’ची जराशी सुगंधी झुळूक शेकडो नव्या कलावंतांना पार नेस्तनाबूत करते. लगेच व्यसन, लगेच स्वैराचार, लगेच तंग जीनमधली जुल्फ उडवणारी थिल्लर पोरगी स्कूटरच्या मागे, लगेच वेळ न पाळण्याचा उद्दामपणा, लगेच मायबाप प्रेक्षकांबद्दलचा अनादर, लगेच विश्वव्यापी झाल्याचा भंपक भ्रम, लगेच या कलाविश्वातला मीच एकमेव नटसम्राट हा आव यामुळे अनेकजण स्वतः तर संपतातच; पण स्वतःच्या घरादाराला हे पोकळ नट सम्राट भिकेला लावतात. कॉलेजचं शिक्षण अर्धवट, तिथं पन्नास वाऱ्या, नोकरी असेल तर त्यात गाफीलपणा, पुढे नोकरीवर ‘लाथ’ मारून कलेची सेवा... आपल्या आर्थिक उत्पन्नावर आपल्या घरचे चारपाच सदस्य जगणारे आहेत; आपल्या कलंदरकीपायी त्यांचे कोणते हाल होतील याचं जराही भान नसणाऱ्यांनी एकांतात या सगळ्याचा विचार करायला हवा.

उत्तुंग प्रतिभेनं यशस्वी झालेल्या श्रेष्ठ कलावंतांनी फक्त नेहमीचे व्यवसाय सोडलेले न पाहता, नंतर या मंडळींनी कलासाधनेसाठी काय अंगमेहनत केली, कोणते मानअपमान सहन केले, किती वाचन, चिंतन केलं, हेही अभ्यासायला हवं.

फक्त नाटकचित्रपट क्षेत्रापुरता हा मजकूर नाही. कुठल्याही कलाक्षेत्रातली, ज्ञानशाखेतली अथांगता, खोली प्रत्येक कलावंतानं समजून घ्यायला हवी. नम्रतेचा अभिनय वेगळा आणि विराट अनुभवून दिव्यतेनं लीन झालेलं मन वेगळं...

एखादी कॉलेज युवती गायनाची एखादी स्पर्धा जिंकते. टीव्हीवरच्या एखाद्या भलं थोरलं ‘गिफ्ट’ देणाऱ्या किंवा ‘महाबळेश्वर में दो दिनके यात्रा की व्यवस्था’ करणाऱ्या अंत्याक्षरीत निवडली जाते. झालं, तिला एका क्षणात वाटू लागतं, झालो आपण लता मंगेशकर ! हे ‘वाटणं’ जिथं सुरू होतं तिथंच सुरातला परिणाम पुसणं सुरू होतं. पण सांगणार कुणाला? जरा गाण्याची एखादुसरी परीक्षा पास झाल्या बाईसाहेब की लगेच चित्रपटासाठी ‘प्ले बॅक’ची धडपड सुरू होते. अजून माइकपुढे कसं उभं रहायचं हे माहीत नाही. प फ ब भ या अक्षरांचे उच्चार करताना माइकपुढे कुठली काळजी घ्यावी हे माहीत नाही, कथानकातल्या नायिकेची व्यक्तिरेखा गाण्यातून उभी करण्यासाठी अंतर्दयामीचा अभिनय गाण्यात कसा प्रगट करावा हे माहीत नाही, एका स्पर्धेत जिंकल्या, चार नातेवाईकांनी फो न केले, कॉलेजच्या प्राचार्यांनी गुच्छ दिला. झाली जमीन सुटली... मग लग्न होऊन मुलंबाळं झाल्यावर या पोरी म्हणणार, ‘मंगेशकर मोनॉपॉली आड आली, नाहीतर आज मी कुठे असते!’ केवढा भ्रम! केवढं अज्ञान!!

चारोळ्यांचं एखादं चतकोर पुस्तक प्रसिद्ध होतं, एखाद दुसऱ्या संमेलनात श्रेष्ठ कवींबरोबर बसण्याची संधी मिळते, लगेच पेग मारताना कॉमेंट्स सुरू ‘माडगूळकर कवीच नव्हते. बोरकर म्हणजे कवितेतला फ्रॅड, कुसुमाग्रजांच्यात नंतर नंतर दम नाही राहिला.’ अरे कीटका कोण तू? ते चंद्रसूर्य कुठे?

‘अगदी स्पष्ट अभिप्राय द्या.’ असं म्हणत कवितेची चोपडी देणाऱ्यांना आपण ‘इतक्यात प्रसिद्धीची तगमग नको. अजुनी कवितेत आशयाचा पीळ नाही’ म्हटलं की बाहेर पडल्यावर म्हणणार ‘जेलसी हो, जेलसी. कुणाला बरं म्हटलंय का यानं!’ म्हणजे स्पष्ट, अगदी स्पष्ट अभिप्राय कुठला हवा? तर फक्त स्तुती हवी! फक्त स्तुती!

ज्याच्या चारदोन बातम्या छापून आलेल्या विद्यार्थ्यांची मिजास पाहून त्याला जर आपण म्हटलं, ‘मित्रा, पत्रकार म्हणून कार्ड तयार करून घेतलेयस. पण पत्रकार होणं ही अथक साधना आहे. घटनेचा मुळापर्यंत जाऊन शोध घेऊन स्वतःचे निष्कर्ष काढता यायला हवे त. एकदम उतावीळ होऊ नकोस.’ तर हे विद्यार्थीच म्हणतात, ‘जळतो, सॉलिड जळतो माझ्यावर. साल्यानं अनेकांना दाबून संपवलंय. माझा एक नंबरचा शत्रू हाच आहे हल्ली.’

...क्षेत्र कुठलंही असो; आपल्याला पुढे नेते ती आपली साधनाच! प्रसिद्धी आपल्याला शोधीत येते!

सतारीचा रियाज करताना रविशंकरांच्या बोटंंचे रक्त तारांवर झिरपलेले असते. नृत्य करताना सितारादेवींच्या पायांच्या बोटंना जखमा झालेल्या असतात.

गेल्या पंधरवड्यात गजाननराव वाटव्यांची मुलाखत घेताना पुण्याला बालगंधर्व रंगमंदिरात त्यांना मी विचारलं, ‘वयाच्या ८० व्या वर्षीही ताजेपणा कसा? मृत्यूची भीती वाटत नाही?’

गजाननराव वाटवे म्हणाले, ‘छे, अजूनही माझी पेटी उघडी असते. नवे कवी कविता देऊन जातात; नवे गायक समोर येऊन बसतात. त्यांना नव्या चाली मी अजूनही शिकवीत असतो. अशा वेळी यम जरी माझ्यासमोर आला तरी मी त्याला म्हणेन दोन गाणी ऐकून निघून जा.’ ऐकताना डोळे आदराने भिजले. मस्तक नकळतच लीन झालं.

सखोल साधक हाच सृजनशील कलावंत होऊ शकतो आणि साधनेला अंत नसतो.

२६. प्रतिबिंबाच्या प्रेमात

‘काय ही आजकालची मुलं!’ एक आजोबा उसासत पुलंना म्हणाले.

‘का हो? काय केलं त्यांनी?’

‘काय त्यांच्या फॅशन्स! काय त्यांची गाणी! छे... छे... सगळं बदललंय. आपल्यावेळी असं नव्हतं. नाही का?’ पुलंचं वयही त्या आजोबांच्याच वयाचं पण त्यांच्या कानाजवळ झुकून पुल म्हणाले, ‘आजोबा, काहीही बदललेलं नाही. फक्त एकच गोष्ट बदललेय’

‘कुठली?’

‘आपलं वय. आपलं वय बदललंय म्हणून तुम्हाला सगळं खटकतंय.’ पुल म्हणाले.

स्वतःतला बदल सहजपणे स्वीकारला की भोवतालच्या बदलाशी सूर जुळवणं शक्य होतं. नित्य नव्याने रूप बदलणाऱ्या नदीसारखं आपलं व्यक्तिमत्त्व बदलत असतं. निसर्ग आपले कुंचले बदलत आपल्या शरीरावर नित्य नवी कलाकुसर करण्यात अगदी रंगून गेलेला असतो. विसीला एक कोवळा हिरवाकंच रंग तमामनात भिनवून देईल, तर चाळीशीला प्रौढ, प्रगल्भ, अनुभवसंपन्न उमदेपणा! दोन्हीही, नव्हे, निसर्ग त्याच्या वेळी अचूक रंगांनी आपल्याला सुंदर ठेवीत असतो. ते सौंदर्य जाणण्याची कुवत नसली तर मात्र घोटाळे होतात.

पन्नाशी साद घालीत असलेल्या माझ्या एका मित्राची वीस वर्षांचे दिसण्याची जी धडपड नेहमी सुरू असते, ती पाहून माझं बरंच मनोरंजन होतं. दर भेटीत तरुण दिसण्यासाठी आता त्यानं कोणतं बरं नवं कपडं पांघरलंय, हे बघण्यासाठी मी उत्सुक असतो. आर्थिक स्थिती जेमतेम असतानाही कोणत्या तरी प्रसिद्ध खेळाडूने जाहिरात केलेले, पायांना न पेलणारे, भलेमोठे रशियन अंतराळवीराने घालावे तसे बूटच तो घालून येईल; न् आल्या आल्या दाखवील; ‘चौदाशेचे!’ केव्हातरी एकदम तीसपस्तीस रंगांच्या बाटल्या एकदम सांडून रंगांचे ओहळ वाहत यावेत असा बंगाली भडक कुर्ता घालून येईल, न् म्हणेल ‘सतराशे!’ दरवेळी नवं नवं चक्रीत कसं बरं व्हावं, हा प्रश्न मला नेहमीच सतावीत असतो. हेअर डाय बहुधा रोजच करीत असावा. (केवचित मिशी रंगवायची राहून जाते.) स्वतः तरुण भासण्यासाठी दुसरा म्हातारा दिसणं फार महत्वाचं असतं, हे तंत्र माझ्या नार्सिसस दोस्तानं अवगत केलंय. केव्हातरी अचानक प्लॅस्टिकची वाटावी अशी झणझणीत दीडदोनशे खिसे असलेली चमत्कारिक पॅन्ट घालून तो येईल, न् एकदम खेकसून मला म्हणेल, ‘अण्णा (मला वृद्ध करण्यासाठी त्यानं हे लाडकं संबोधन त्या वेळेपुरतं मला दिलेलं असतं) अण्णा, कुठल्या जमान्यात वावरताय? ही तुमची जॉय मुखर्जी टाइप पॅन्ट आता टाका भंगारमध्ये. ही बघा फक्त नऊशे’...

मी म्हणतो, ‘जरूर टाकूया आपण ही पॅन्ट भंगारात. पण आधी पाणी पी. तीन जिने चढल्यानं केवढी धाप लागलेय तुला. पुन्हा गेल्या वेळसारखा दमा उफळला तर पंचाईत.’

ऐन तारुण्यात निसर्गाला आपल्याकडून बरीच कामं करून घ्यायची असतात. त्यामुळे आपण निसर्गातःच निरोगी असतो. पण पुढे आंतरिक आरोग्यातूनच बाह्य सौंदर्य खुलणार असतं. आज कितीतरी जण ‘योग’ अभ्यासवर्गाला जातात. पहाटे फिरायला किंवा जवळ टेकडी, डोंगर असेल तर तेथे रपेट मारतात. दिवसभर ते ताजे असतात. त्यातून निर्माण होणारा ‘फिट’नेस हा बेगडी नसतो. आपल्याला तो आतून ‘मेहसूस’ होत असतो.

विशीच्या कुंचल्याने चाळीशीपन्नाशी झाकता येत नाही, हे अटळ सत्य आहे. कुणाला, किती चकवणार? पण विशीच देखणी, आणि चाळीशीपन्नाशी कमी देखणी हे सांगितलं कुणी? चाळीशीचं एक उमदं, दमदार सौंदर्य असतं. या वयापर्यंत जीवनातील बरेच खाचखळगे अनुभवलेले असतात. नातेवाईकांचे, सहकाऱ्यांचे नाना रंग पचवलेले असतात. मानअपमानाचे सल झेललेले असतात. या सगळ्यांच्या रसायनाची एक सखोल धुंदी चाळीशीत आपल्या चेहऱ्यावर रेंगाळत असते. ती मोठी लोभस असते. संसारातल्या वादसंवादांना ‘हॅलो’ करण्याचा धीटपणा व्यक्तिमत्त्वात दिसत असतो. या सगळ्याची प्रगल्भता नजरेत, चालीतील आत्मविश्वासात

प्रतीत होते. विसीला 'बाऽऽयू' करतानाच, साठीला 'हाऽऽयू' करण्याइतके आपण सुसज्ज असतो. हा मधला काळ खूपच रमणीय ! हे वयांतर सहज स्वीकारलं, आंतरिक भ्रम नसले की आपण निर्वेधपणे पुढची वाटचाल करू लागतो. तेच कानात रिंगा घातलेल्या , हातात कुठल्याशा नटाने चारपाच साखळ्या घातल्या म्हणून तशाच साखळ्या घालणाऱ्या, आणि कुठला तरी पॉप सिंगर केसांचा 'पॉनी' बांधतो म्हणून शेंडा हलवीत येणाऱ्या त्या मघाचच्या मित्राला 'एखादी वीस वर्षांची युवती जेव्हा 'हाय अंकल!' करते तेव्हा त्याला वाटतं, सगळी मेहनत फुकट गेली. पुनः पुन्हा तो आरसा बघतो. तिला आपण 'प्रियकर' का नाही वाटलो? गेला बाजार 'ला स्ट इयरचा कॉलेज बॉय' वाटायला काय हरकत आहे? अशी कळ त्याच्या हृदयात चमकून जाताना डोळ्यांत दिसते. आरोग्याचा प्रकाश वेगळ्या आणि रंगभूषेचा वेगळ्या, हे कळण्याइतकीही जाण ज्यांना पन्नाशीतही येत नाही; ते तरुण जाऊ द्या, पण 'किशोर' तरी आहेत की नाही, याचीच शंका येते.

सोळासतराचा नाजूक नखरा, कुणाला तरी आपली भुरळ पडावी म्हणून वाटणारी नैसर्गिक ओढ, पुनःपुन्हा ऐन्याशी संवाद साधून दुसऱ्याच्या नजरेनं स्वतःला बघण्याची धडपड ही त्या वयातच गोड वाटते. पंचावन्नसाठ वर्षांची प्रौढा तसं करू लागली तर तिची काळजी वाटते. बाईला झालंय तरी काय?

अमिताभ आपल्याला याही दृष्टीनं 'ग्रेट' वाटतो. कारण त्यानं आपलं बदलतं वय नीट आकारून त्या वयासह मान्य केलं. त्याप्रमाणे भूमिका स्वीकारल्या. लोकांना तो आवडत होताच; पण नव्या, वेगळ्या टप्प्यावरही तो आवडला. कारण एक साठीचं सौंदर्यही त्यानं पुढे ठेवलं. समजा याही वयात तो 'बॉम्बे टू गोवा' सारखा 'है रे देखा ना, हाय रे सोचा ना है रे' करीत राहिला असता तर प्रेक्षकही 'देखा ना सोचा ना' करीत राहिले असते.

तुम्ही वाटेल तो मेकअप करू कितीही आधुनिक फॅशन करू एखाद्या खट्याळ मुलासारखं खरं वय त्या पडद्यातून डोकावतंच. म्हणतं, 'शू; मी आहे बरं? कधी गळ्याची एखादी सुरकुती, कधी बुबळ्याची करडी गोलाई, कधी पापणीतला, भुवईतला एखादा पांढरा केस, कधी उठताना कुरकुरणारे सांधे कुठून तरी वय जाहीर होतंच. चतुर माणसं फक्त आपल्याला सुखवण्यासाठी म्हणतात, 'वाटत नाही हो पंचेचाळीस; मी तर समजत होतो अट्टावीस.'

आपण म्हणतो 'चला. चहा घेऊया.' दोघांचंही काम पूर्ण होतं !

पूर्ण रंगवायच्या राहून गेलेल्या एखाद्या केसातून मूळ रंग आणि आपला मूर्खपणा एकाचवेळी जाहीर होतो. त्यापेक्षा जे वय निसर्गानं आपल्याला दिलेलेपणे बहाल केलंय, ते स्वीकारण्यानं अनेक प्रश्न मुळात निर्माणच होत नाहीत.

एकेकाळी सौंदर्यासाठी प्रसिद्ध असलेली एक अभिनेत्री हल्ली म्हणे घराबाहेर पडत नाही. तिचा चाहता असलेला एक परिचित, त्या वेळच्या देव आनंदच्या हृदयानं, तिची स्वाक्षरी घेण्यासाठी गेला. स्वाक्षरी मिळाली; पण तिचा मुखडा न दिसताच ! पडद्याआडून डायरी आत गेली, पडद्यामधूनच स्वाक्षरी बाहेर आली. तिचा आत्ताचा चेहरा म्हणे तिच्या चाहत्यांना दिसू नये, त्या वेळचाच आठवत राहावा अशी म्हणे तिची इच्छा आहे. खरंखोटं कुणास ठाऊक ! पण या 'भीती'तील मानसिकता मनोरुणाईताची आहे. ते वय, ते सौंदर्य गोठवून ठेवायची ही रीत न्यारीच म्हणायची ! नार्सिससच्या जातीची ही वेडी आत्मलुब्धता ! त्यासाठी जगाची कवाडं बंद करायची ? एका अर्थानं जगासाठी मरूनच जायचं, न् कोमातल्या पेशंटसारखं जिवंत राहायचं ! घटनेतल्या नायिकेप्रमाणे कितीतरी स्त्री पुरुष वार्धक्यातलं सौंदर्य स्वीकारतच नाहीत ! आपण म्हणतारे झालो; पूर्वीचा स्वाब आता उरला नाही या विचारांच्या जपानं ही माणसं तरुण तर होणार नसतातच पण उलट अधिकच जर्जर होऊन जातात. आधी कोळिष्टकं चढतात मनावर; मग तनावर ती दिसू लागतात. काळ आपल्या संथ, पण घट्ट हातांनी आपल्याला एका अवस्थेतून दुसऱ्या अवस्थेत नेत असतो. हे वयाचं, मानसिकतेचं स्थलांतर फरफटत होण्यापेक्षा काळ्याशी, निसर्गाशी हात गुंफून झालं तर...

अभिनेत्री सुलोचनाबाईंचा उल्लेख आदरानं करावासा वाटतो. भालजींच्या चित्रपटांतील डोळ्यात चांदण्याची चमक असणारी, मोहक, पण सात्त्विक सुलोचनाजी आपल्याला ताई, वहिनी वाटली ती सुलोचना आपल्यासमोर आजी होते, त्या सुलोचनाबाईं होतात आणि त्यांचं ते सगळ्यांत मिसळणं, कार्यक्रमांला जाणं. वयाची शांत, सौम्य स्निग्धता लेवून असणारा त्यांचा चेहरा आजही सुंदर वाटतो. जीवन 'ये... ये...' म्हणत असतं; आपण 'जा... जा...' म्हटलं की मृत्यू साद घालतो.

एखाद्या सहज प्रसंगात एक वेगळाच विचार देण्याची क्षमता असते. 'चतुरंग'च्या कार्यक्रमासाठी चिपळूणला अगदी नुकताच जाऊन आलो. प्रमुख पाहुणा होतो. गुणवत्ता यादीतील मुलांचा कौतुक समारंभ होता. अध्यक्ष होत्या ज्ञानयोगिनी विद्याताई घाणेकर. वय व र्षे सत्त्याहत्तर! तेजःपुंज! ज्ञानसाधना व्यक्तिमत्त्वात, शब्दोच्चारत, हसण्याबोलण्यात जाणवत असलेली. समोरच्या सोळा वर्षांच्या मुलांशी संवाद साधताना मी म्हणालो, 'मला दुसरा कशाचा हेवा वाटत नाही; पण हे सोळासतरा वय निसटून गेलं, याची मला खंत वाटते' हाच धागा पकडून विद्याताई प्रसन्न शैलीत म्हणाल्या, 'मला अशी खंत कधीच वाटत नाही. कारण सात वर्षांच्या नातीशी खेळताना मी सात वर्षांची असते. कॉलेजच्या संचालकपदी मी वीस वर्षांची असते. मुलाकडून टेबल टेनिस खेळताना मी पस्तिशीची होते. आणि भगवंताचं नामस्मरण करण्यात निमग्न झाले, की मला मुळी कुठलं वयच उरत नाही. मी या सगळ्या पलीकडे असते.'

आजही कुणालाही संस्कृतचं मुक्तद्वार अध्यापन करणाऱ्या विद्याताईकडे मी अतीव आश्चर्यानं बघतच राहिलो. आदरानं अश्रू दाटले.

वाटलं अशाही व्यक्ती असतात; ज्यांच्याकडे पाहिलं की शिशिरही वसंत होतो!

२७. घरातल्या घरात

खूप दिवस ऐकलं होतं प्रमिला मावशीला बरं नाहीये. बघून यायला वेळ काढला अखेर, न् संध्याकाळी सातसव्वासातलाच थडक लो तिच्या घरी. दरवाजा अर्धवट उघडा, घरात काळोख, कसलीच चाहूल नाही. कडी हलकेच वाजवली. 'या कोण आहे ?' पुढे न येताच मावशीचा प्रश्न. आत गेलो.

'तू होय ? बस बस.'

'अगं, पण असा काळोख करून काय बसलेयस् ?'

'घरात कुणी नाही तर दिवा लावून काय करू ? आता तूच उठ न् लाव दिवा.'

फारच कोंदटल्यासारखं झालं होतं. उठलो, दिवा नि पंखा एकदमच लावला. प्रकाशात वारा अन् वाऱ्यात प्रकाश एकदमच खेळू लागला.

'आज कुठे सूर्य उगवला तिन्ही सांजेला ?' मावशीचा अपेक्षित प्रश्न थोडा टोचरा स्वर.

'नाही वेळ मिळत गं, पण आठवण मात्र येते. अगं, राजू... मीनल... पिकू गेलेत कुठं ?'

'मजा करायला !' क्षणभर तिरस्कारानं बघून हात फलकावत मावशीनं असा काही झटका दिला मानेला ! पण मावशीचा स्वभाव काही मला नवा नव्हता.

'रविवार आहे; करू दे मजा.'

माझ्या विधानानं मावशी कढत्या तेलात मोहरी तडतडावी तशी तडतडली

'तू घेणारच बाजू, तुम्हीही तस्सेच ! आई बसलेय घर सांभाळायला ! गुरखा आहेच हक्काचा. ते बघतायत नाटकं. आम्ही आता पडी क. मीनलला माहितेय नाटकाहून आलं की, कुकर लावून ठेवलाच असेल सासून.'

'अगं, मग तूही जायचंस की.'

'आम्ही पडलो लंगडे.'

'असं काय बोलतेयस् ?'

'तर काय ! कंबर पाठ वळतेय. उगीच आपल्यामुळे दुसऱ्याला त्रास नको.'

'राजू मीनल म्हणजे कुणी दुसरे का आहेत ? तुझाच मुलगा सून.'

'लग्नाच्या आधी मुलगा आईचा; नंतर बायकोचा', मावशीचा ठसका मात्र मनोरंजक होता.

मी राजू आणि मीनलला पूर्ण जाणून होतो. दोघंही रसिक, लाघवी ! राजूला तर कुठलीही चांगली गोष्ट आईनं आधी पाहावी, ऐकावी याची ओढ.

'चहा ठेवते,' मावशी.

'नको, पाय दुखतायत् ना ?'

'हो. पण अगदीच पांगळी नाही झाले. मनात आणलं तर अजून पन्नास माणसांचा स्वयंपाक करीन. या इथंच कितीतरी पंगती उठल्यात. अजूनही तासाभरात आंबट वरण, भात, भाजी, पापड करून घालू शकेन मी. हा, मनात आणलं तर ?'

'मग का नाही आणत मनात ?'

'कशाला ? आमचा झाला संसार. आता यांनाही कळू दे की ! कळू दे की.'

तेवढ्यात

'हाय प्रवीण ! केव्हा आलास् ?'

राजूच्या प्रसन्न 'हाय'नं घर दणदणलं. मीनलच्या चेहऱ्यावरही आनंद ओसंडत होता. पिकून न बोलताच स्वतःला माझ्या मांडीवर झपकन् झोकून दिलं. तिच्याचसाठी आणलेली कॅडबरी तिनं लबाड डोळ्यांनी पाहिली.

मावशी तरातरा उठून आत गेली.

अगदी दुसऱ्याला लक्षात यावा, असा तुकडा मोडून.

‘तू कसा इकडे?’ राजू.

‘मावशीची तब्येत बरी नाही कळलं.’

‘हंSS बाकी काय म्हणतोस? नवीन लिखाण? कार्यक्रम जोरात नं? ‘सावर रे!’ वाचतो.’ राजू चतुर होता. पहिल्या उसाशानंतरचं मनात लपवून वेगळ्या विषयाकडे तो गप्पा वळवीत होता.

‘नाटक कसं होतं?’ मी.

‘मार्हलस! प्रशांत ग्रेट!’

तेवढ्यात मावशीनं चहा आणलाही.

‘एवढ्यात?’

‘त्याला किती वेळ लागतो!’

सून आल्यावर तिच्या आधी आपण चहा करून आणण्याचा मावशीचा उत्साह वाखाणण्यासारखा होता. ‘अरे, मावशीलाही न्यायचं स नाटकांला, घरातल्या घरात ती बोअर होते’

राजूनं खिशातून कुठला तरी कागद काढला. माझ्या हातात दिला.

‘हे काय?’

‘बघ.’

‘अं? आजचं नाटकाचं तिकीट!’

‘मातोश्रीचं तिकीट काढलं होतं. आलीच नाही. पैसे जाऊ दे फुकट; पण आम्हीही एन्जॉय नाही करू शकत. असं वाटतं, मनमोकळं हसली असती, आनंदात रमली असती आमच्याबरोबर. सांग, आता अजून काय करायचं?’

कित्येक क्षण नुसतं एकमेकांकडे बघण्यात गेले. मग थोडं विस्तारानं बोलायचंय, या तयारीचा स्वर लावत राजू म्हणाला

‘सगळे डॉक्टर झाले. सगळं चेकिंग झालं. स्कॅनिंगपासून इसीजी सगळं झालं. ब्लड, शूगर सगळं नॉर्मल. बी. पी. व्यवस्थित. डॉक्टर म्हणतात थोडं हिंडलंफिरलं, जिन्याची एकदोनदा चढउतार केली की, बरं वाटेल. बरं, खाण्यातही काही पथ्यं सांगितलेली नाहीत. पण आई प्रत्येक पदार्थाकडे पाकिस्ताननं भारताकडे बघावं, त्या नजरेनंच बघते. काकडीनं सर्दी, मिरचीनं ॲसिडिटी, टोमॅटोनं खोकला, तेलानं खवखवेल घशात, दह्यानं अपचन.’

‘होईल सुटका, होईल सुटका. एवढी नको टवाळी करायला. ह्यांना नेलं देवानं, ते वर आराम करतायत, मी मात्र...’

...मावशी बरी होण्याची शक्यता कमी आहे. कारण मुळत ती आजारीच पडलेली नाही. पण जगाचे सर्व दरवाजे आणि खिडक्या स्वतःच बंद करून, हा काळोख दुसऱ्या कुणीतरी आपल्या आयुष्यात निर्माण केलाय अशाच ठाम समजुतीनं ती जगते आहे. वार्धक्यामुळे येणारी मलुलता निसर्गदत्त आहे; पण अज्ञानमूलक निराशा हे अशा प्रकारच्या वेदनेचे महत्त्वाचे कारण आहे.

कित्येक माणसं समोरच्या माणसांशी बोलत नाहीत. ती औषधाच्या बाटल्यांशीच बोलतात. ‘हं ही सकाळची, ही दुपारची.’ आता तुम्ही पण संपायला आलात का? ठीकाय आपणच दोघं मित्र. बरोबरच जाणार’

आयुष्य संपायचं तेव्हाच संपणार असतं, पण त्याआधीच ते संपवण्याची घाई कशाला? ओ. हेन्‍रीच्या कथेतील वाक्य मला आठवलं, ‘पेशंट जेव्हा स्वतःच आपल्या प्रेतयात्रेतील माणसांची संख्या मोजू लागतो, तेव्हा औषधातील क्षमता जवळजवळ नष्टच होते.’

हे काही फक्त ज्येष्ठ नागरिकांपुरतंच नाही. ही मुळत जीवनाकडे बघण्याची प्रवृत्ती आहे. कविवर्य मंगेश पाडगावकर म्हणतात ना ‘सांगा कसं जगायचं? कण्हत कण्हत, की गाणं म्हणत? तुम्हीच ठरवा.’

एखाद्या आजारातून मुलं तुलनेने लवकर बरी होतात. याचं एक कारण निसर्ग असेल, पण त्यात निसर्गाची आणखी एक पाकळी आहे. या मानसिक अवस्थेत नित्यनूतन गोष्टीची विलक्षण ओढ मनाला असते. आजारी पडून चालणारच नसतं बाळाला; कारण नवा ऋतू... नव्या कळ्या खुणावत असतात. व्यवसायात निमग्न स्त्रीपुरुषही त्यामानाने कमी आजारी पडतात. कारण आता आजारी पडलं तर ‘विदाऊट पे’ होईल, ही जाणीवच माणसाला बरं करते. पण या दडपणापेक्षा अंथरुणाबरोबर आजारही झटक्याला शिकलं तर

बरेच निरोगी क्षण मिळू शकतील. अगदी असाध्य किंवा अपघाती आजार सोडल्यास अनेक आजारांचं कारण आणि उपचार 'मनात च' असावेत असं वाटतं.

...मुलांना शाळा बुडवायची असते तेव्हा पोट दुखतं. आपल्याला दांडी मारायची इच्छा होते तेव्हा कणकणल्यासारखं वाटतं. धावाय ला कारण मिळालं की पावलांमध्ये बळ येतं, ते असतंच. तापानं फणफणलेला कलावंत रंगभूमीवर जाताच प्रेक्षकांचा टाळ्यांचा कड कडाट होतो आणि ताप विंगेतून 'एक्झिट' घेतो. दाढ दुखत असताना एखादा गायक सुरेल ताना घेतो. चार तास त्याला काहीही होत नाही. कारण मैफल रंगवायचीच, हे त्याचं स्वप्न तो सत्यात आणत असतो.

काही तरुणांना आयुष्यात काही करायचंच नसतं. जिद्दच नसते, महत्वाकांक्षेनं काही खेचून आणायचं असतं, ही नवनिर्मितिक्षम रंगच नसते. त्यांना आजारी पडायला आगेमागे भरपूर वेळ असतो. काही उद्योग नाहीये ना मग घ्या पडून आजारी! तेवढाच टाइमपास! निराशा, नव्या निराशेला निमंत्रण देते; तर उत्साह नव्या प्रसन्नतेला आलिंगन देतो.

क्षण प्रवाहशून्य होऊन त्यावर उदास शेवाळ साठतंय, हे लक्षात येण्याइतकं आपण सावध असायला हवं. त्याच वेळी टेपेरेकॉर्डर सुरू करून एखादं उसळतं गाणं घुमवण्याची तयारी हवी. त्याच वेळी टीव्हीवर 'डिस्कव्हरी' मधील एखादं थरारक, पण रमणीय दृश्य बघून 'आयुष्य असंही असतं,' हे बघून उत्साहाचं दबलेलं कारंजं उसळून येईल. एकटे आहोत, करमत नाही, तर अशा क्षणी दोन चार जुने आल्बम काढून आठवणींच्या जगात हरवून जाता येईल. पुलंंच्या पुस्तकाचं पुन्हा पारायण करता येईल, न 'अपूर्वाई'च्या स्मित झुळकेनं मनाचा शीण उडूनही जाईल. इंदिरा संतांची 'मेंदी', 'शेला' सोबतीस घ्यावीशी वाटेल, न बंद दारातून हक्काची मैत्रीण गुणगुणत येईल 'मातीतून मी आले वरती, मातीचे मम अधुरे जीवन'

कालच संध्याकाळी ठाण्याच्या एक निवृत्त शिक्षिका ओकबाई भेटल्या. साठी पार केलेल्या, पण चेहऱ्यावरचं चांदणं जपलेल्या. 'येताय का मॉरिशसला? तुम्ही आलात तर मजा येईल.'

नैनितालच्या सहलीत ओकबाईंशी आमची मैत्री झाली. पतिनिधनानंतर काही काळ स्वाभाविक दुःखात गेल्यावर त्यातून त्या बाहेर आल्या... त्यांच्या प्रवासाच्या आवडीनं. वर्षाकाठी दोनचार भारतातल्या न एखादी बाहेरची सहल करून यायची, असा त्यांचा निश्चय असतो. मुलासुनांची, भावंडांची कौतुकाची साथ हे जसं सत्य, तसंच विश्व बघण्याची दुर्दम्य इच्छा, कुतूहल हीसुद्धा मुख्य ऊर्जा! आयुष्यभर काटकसरीनं जमा केलेल्या पैशाचा उपयोग जग बघण्यासाठी करायचा, हीच त्यांची जीवनप्रेरणा! दागिने, कपडे असा सहज मोह त्यांना सहजतेनंच नाही. 'होईल तेवढं जग बघणं' या ध्येयानं सत्तरीकडे निघालेल्या ओकबाई मला तरुणच वाटतात.

निघताना म्हणाल्या, 'जितके दिवस जमेल तितके दिवस फिरायचं'

मी म्हटलं, 'बाई, खरं तर उलटं आहे. जितक्या दिवस फिराल, तेवढे दिवस जमत राहिल!'

बाई संमतिदर्शक हसल्या.

जगाचे, म्हणूनच जगण्याचे सर्व दरवाजेखिडक्या उघडून मोकळं जगणाऱ्या ओकबाईकडे कितीतरी वेळ मी पाहत होतो.

वाटलं, या वाटेने आपल्याला जाता येईल?

आसपासच्या मंथरा

मंथरा ही रामायणातील केवळ एक व्यक्तिरेखा नाही. ती एक प्रवृत्ती आहे. अनेक ठिकाणी वेगवेगळ्या स्वरूपात मंथरा वावरत असतात. आपल्या हिताचा आव आणून त्या अशा काही आपल्या कानात, आणि मग मनात शिरतात की असं वाटतं यांच्याशिवाय आपला तरणोपाय नाही. न मग हलके हलके सारं अस्तित्वच ताब्यात घेतात. आपल्या निर्णयाच्या त्या सूत्रधार होतात. हळूहळू घराला पडणारे तडे, जवळच्या नातलगांची होणारी भांडणं हाच या मंथरांचा चारा असतो. तो खाऊन या मंथरा तृप्त होतात. मस्त होतात. मंथरा कोण, हे वेळीच कळून, त्यांना कानात शिरणारी वळवळणारी गोम जशी चपलेनं ठेचतात, तसं वेळीच ठेचून टकता यायला हवं. आपल्या आसपास या मंथरांची छाया पडणार नाही, याची दक्षता घ्यायला हवी. आपल्या घरातले सर्व कुटुंबघटक हे कितीही मतभेद असले, तरी इतरांनी काडी टाकल्यावर अभेद्य असले तर आपल्या एकतेच्या भिंतीवर नांगी आपटून या मंथरा निष्प्रभ होतात. मंथरा सर्वत्र असतात. अगदी सर्वत्र. क्वचित् ती आपल्यातूनही जागी होते. इतरांचे आनंदसोहळे नष्ट करते. रामायण घडतं ते मंथरे मुळेच! ते पुराणातलं काय, न या क्षणीचं काय वनवास प्रत्येकाच्या नशिबी येतो. कधी वनातला, कधी राजवाड्यातल्या एकाकीपणाचा. तोही वनवासच! तिकडे लक्ष्मण वनात एकाकी, इकडे ऊर्मिला राजवाड्यात! वनवासातच!

घरात अपरिहार्य कारणांनं नोकर ठेवावे लागतात. या नोकरांनी आपल्याला जपण्याऐवजी आपणच त्यांना जपत असतो. काही वेळा त्यांना जपण्याचा इतका अतिरेक होतो, की तो नोकरच स्वतःला मालक समजून बसतो. गरजू मालकांच्या साऱ्या किल्ल्या आपल्या कमरेला असल्यासारखा वावर सुरू होतो. धूर्त नोकरांना हे समजून चुकते की, घरातल्या बिझी स्त्रीपुरुषांना आपली अधिक गरज आहे. आपण एखाद दिवशी दांडी मारली की त्यांचा सारा दिवस कसा डळमळून जातो, हे ही मंडळी जाणून असतात. काही मोजकेच अपवाद वगळले तर घरातली अनेक भांडणे घडविण्यात ही मंडळी आघाडीवर असतात. संशयाची एक हलकी रेघ निर्माण करून पुन्हा ही मंडळी अलिप्त असण्याचं नाटक करतात. त्या रेघेचीच पुढे दरी होते. आधी मनं कलुषित करायची, न साऱ्या घरादारात भांडणं निर्माण करायची, हे यांचे विकृत धंदे असतात.

फार प्रेमानं, आपुलकीनं मंथरा वावरतात. इतक्या की, त्यांच्या हातात ठिणगी आहे, हे पेट घेतल्यावरही कळत नाही.

घरात घडलेला एक प्रसंग.

वडील कपड्यांच्या घड्या करीत होते.

झालं! घरातल्या कामवाल्या बाईला आयतंच निमित्त मिळालं. ‘कमाल आहे. तुम्ही घड्या करता?’

‘हो, का हो?’

‘तुमचं वय काय तब्येत काय? एवढा साधा विचार सूनबाईनं करायला नको. हे असंच असतं हो. आमचे सासरे एवढे कडक; इकडे की काडी तिकडे करणार नाहीत. पण तुमच्या वयाकडे तरी वहिनींनी बघायला हवं होतं.’

वडिलांना क्षणात् कळलं मंथरा डोकं वर काढतेय. ते शांतपणे म्हणाले,

‘काय हो, तुम्हाला या घरात कशासाठी नेमलंय?’

ती बघतच राहिली असावी.

‘भांडीधुणी करायला.’

‘हो ना? मग तेवढी करायची, न इथून सटकायचं. महिन्याचा पगार त्याबद्दल देतो आम्ही तुम्हाला. हे घर माझं आहे. या घरात मी कपड्यांच्या घड्या घालीन, झाडून काढीन, लादी धुवीन, झोपीन, उठीन काय हवं ते करीन. तुम्ही आमच्यात भेद का निर्माण करता?’

‘मी तुमच्याच भल्यासाठी बोलले ना?’

‘मंथरेनंही कैकयीचं भलंच चिंतिलं होतं. भरत गेला होता मामाकडे. तिनंच कैकयीला सुचवलं राणीसाहेब, उरलेले दोन वर मागा दशरथ महाराजांकडे. हीच संधी आली आहे, भरताला राज्याभिषेक करून घ्यायची. एकदा का कौसल्याराणीचा राम गादीवर बसला की, जन्मभर भरताला संधी नाही. बघा राणीसाहेब, तुमच्या भल्याचं म्हणून सांगते. माझं काही म्हणणं नाही हो! पण हे बघा माव

शीबाई, या मंथरेनंच रामायण घडवलं. कैकयीच्या मनात कौसल्येचा, रामाचा द्वेष निर्माण करून! तेव्हा पुन्हा या घरात असा विघट करण्याचा प्रयत्न करू नका. मला माहितेय ती दोघं पहाटेची गाडी पकडायची म्हणून घाईनं गेलेत. त्यात गजर झाला नाही घड्याळाचा. तारांबळ झाली. हा पसारा दोन दिवस तसाच ठेवणार का? आवरला मी, तर त्यात त्यांनी त्रास देण्याचा प्रश्न कुठे आहे?’

वडिलांनी ही हकिकत नगरहून मी व पत्नी आल्यानंतर मुद्दाम सांगितली. उर अभिमानानं भरून आला. घरात केव्हातरी मतभेद होतात, पण ते आपल्यातले आपल्यातच विरून जावेत. बाहेरच्याला तोंड खुपसायची एकदा का संधी दिली, की त्यांनी साऱ्या घराची मनःशांती खाल्लीच समजा.

लग्नानंतरच्या पंधरावीस दिवसांतले दोन प्रसंग असेच बोलके आहेत. माझी बायको आसपास नाही असं पाहून मित्रमहाशय माझ्या आईच्या कानाजवळ झुकून म्हणाले, ‘कशी आहे नवी सून?’

आईकडून सुनेविरुद्ध काही आंबटगोड मजकूर मिळतोय का, याचा वेध मित्रात दडलेली मंथरा घेत होती. माझ्या आईला या मंथरेची चाहूल आली. तिनं एकदम हाक मारली, ‘अगं प्रज्ञा, हा बघ काय विचारतोय’ मित्राची जी बोबडी वळलेय! सासूसुनांमध्ये दुफळी निर्माण करण्याचं काम अनेकदा वेगवेगळ्या रूपातल्या मंथरा करतात. केव्हा या मंथरा शेजारणीच्या रूपात प्रगट होतात. आईच्या हातातली भाजीची पिशवू पाहून शेजारमंथरा फुत्कारली

‘काय हो तुमचे हाल! सून माहेरी न तुम्हाला अशी भाजी आणावी लागते. खरंच आजकालच्या’

‘थांबा, थांबा’

‘काय हो?’

‘भाजी मी आणतेय. जिना मी चढतेय. दमतेय मी. पण तुम्हाला एवढा त्रास का होतोय?’

‘आता सून आली तरीही हे तुम्हीच कायचं? तिनं माहेरी राहायचं. तुम्हाला कसं काहीच वाटत नाही?’

‘माझ्या मुली नाही का येतात माहेरी? तशी ती गेलेय दोन दिवस माहेरी. आईची ओढ कुठल्याही मुलीला असतेच. ती आल्यावर तिला मी सांगतेच तुम्ही किती काळजी घेता माझी ते.’

‘नको नको. मी आपलं सहज.’

‘सहज? पण यामुळेच सासू वेगळी पडते सुनेपासून.’

आईनं जेव्हा ही हकिकत सांगितली, तेव्हा आम्ही खूप हसलो. नव्या सुनेलाही त्यातून नव्या वाटेचे समजूतदार धडे मिळाले.

कुठल्याही ऑफिसमध्ये अशी एखाद दुसरी मंथरा असते. साहेबाच्या विश्वासातली, मुख्याध्यापकांच्या वर्तुळातली, बॉसच्या अगदी जवळची ही मंथरा ‘मोस्ट ओबिडियंट’ असा गणवेश करून इतरांना ‘कामचुकार’ ठरवण्याचा सातत्याने, शिताफीने प्रयत्न करीत असते. धूर्त वरिष्ठ या मंथरांचा उपयोग करून घेतात. त्यांना सगळे एकत्र नकोच असतात. ‘डिवाईड अँड रूल’ करणाऱ्यांना हे आपल्यामधीलच मंथरेच्या रूपातील सहकारी मजकूर पुरवत असतात ‘साहेब, हे बघा, तुम्ही थांबता रात्री आठपर्यंत अन् सगळा स्टॉफ जातो पाचला. एकालाही वाटत नाही साहेब आहेत तोपर्यंत थांबावं,’ किंवा

‘सर, धडपड तुम्ही करताय श्रेय तिला जाणार. आदर्श शिक्षिकेचं शिफारसपत्र देताय खरं, पण याच बाईनं जनगणनेच्या कामाबद्दल नाराजी दाखवलेली आठवते ना?’

झालं! स्वतंत्र विचार न करणारा वरिष्ठ पेनला टोपण लावून टाकतो. किंवा ‘सर, त्याच्या एक्स्ट्राँ अँक्टिव्हिटीज वाढल्यात. नाव त्याचं होतंय. कॉलेजला काय उपयोग? अशी शिफ्ट त्याला द्या, की धड सकाळी काही करू शकणार नाही की संध्याकाळी! शेवटी सर कॉलेज महत्वाचं. नैका?’

फाईल उगीच मागेपुढे करताना एखादी ‘मंथरा’ बोलते ‘एखाद दिवशी लवकर ठीक आहे, पण नेहमीच कसा याचा मुलगा आजारी? बाहेर दुसरे धंदे असणार’

साहेबाला स्टाफवर वेगळी 'नजर' ठेवावीच लागत नाही. काडीचा फायदा ज्यांना नाही, नव्या पैशाचा लाभ नाही. पण अशी सारखी कळ लावून दुही निर्माण करणं हाच उद्योग अनेकदा कित्येक 'मंथरा' करीत असतात. बरं, या मंथरांचं दुसरं वैशिष्ट्य हे की, ज्यांची मानसिक शांतता खाऊन टाकली, त्यांच्याबरोबरही खाऊनपिऊन, गोड बोलून नातं जोडलेलं ठेवतात. तुमच्याच पैशाचा वडासांबार खात, एकीकडे तुमचंच वाटोळं करीत पुन्हा तुमच्याच हिताचा आव आणीत, साहेब कसा तुमच्यावर अन्याय करतो, हे या मंथरा सां गत असतात.

मंथरा या असणारच. जगाच्या अंतापर्यंत असणारच.

जो कामात निष्णात, आपल्या व्यवसायात व्यासंगी, कर्तृत्वाने संपन्न अशाला ही 'मंथरा' गिरी करावीच लागत नाही. पण वेळ न पाळणारे, आळशी, व्यसनी, स्वतःच्या कर्तृत्वावरचा विश्वास डळमळलेले, लाचार, कणाशून्य, भ्रष्ट मार्गाने चार पैसे मिळवणारे, जीव नाचा परिघच न उमजलेले असेच पोकळ न्यूनगंडी आत्मे पुढे मंथरा होतात. ध्यानात ठेवा, अशा मंथरा आपलं काहीही वाकडं करू शकत नाहीत. फक्त आपण आपल्या नेमलेल्या कामात नेक हवं! सरळ हवं! तेच आपलं बळ!

२८. 'आई'ला पर्याय?

तरुण बाई (दिसायलाही बरी) आई म्हणून घरात आणण्याचा कपाळकरंटेपणा एखाद्या 'कुलदीपका'ने करावा, तसा नतद्रष्टपणा शासन करीत आहे आणि कृतघ्नपणाच्या सार्वत्रिक होऊ पाहणाऱ्या भावनेमुळे, या निर्णयावर मराठीचे मोजकेच शिक्षक सोडले तर अनेक शिक्षक, कवी, लेखक हे जणू कोठे परप्रांतातच हे घडत आहे, अशा अलिप्तपणे 'अळी मिळी गुप चिळी' थाटत घराघरात दिवाळी अंकांचे साहित्य प्रसवीत बसले आहेत. ज्या कविश्रेष्ठ कुसुमाग्रजांनी सध्याच्या मराठीचे स्वरूप रंगवताना "सचिवालयाच्या पायाशी लक्तर नेसून बसलेल्या भिक्वणीचे रूप तिला आले आहे," असं करुणायुक्त त्वेषाने म्हटले, अशा मराठीच्या पेकायत आणखी एक जबरदस्त लाथ, या मराठी मुलांनीच शासनाच्या पायांनी मारली आहे. येत्या शैक्षणिक वर्षापासून महाराष्ट्रात मराठी शासन च (?) मराठीला पर्यायी 'तंत्रज्ञान' (किंवा उलट) ठेवणार आहे. सारे जग केवळ 'जिवंत राहणे म्हणजे जगणे' या केंद्रांभोवती फिरत आहे. त्यामुळे पोटासाठी काय आवश्यक? त्याच्यामागेच पालकपाल्य जाणार आणि हे सर्व लेखन, भाषणे पायाखाली तुडवत शासनाच्या निर्णयावर शिक्कामोर्तब होणार.

योगायोगाने मीही मराठीचे अध्यापन करीत असल्यामुळे 'हा तुमच्या पोटाचा प्रश्न' म्हणून इतर विषयांचे प्राध्यापक वा इतर व्यावसायिक या 'पोटतिडिकेची' टवाळी करणार. पण मातृभाषेला पर्याय या मातृभाषेतील मुलेच देत आहेत! त्यामुळे कुठल्याही व्यावसायिकाची मुले जन्मतःच आईच्या दुधापासून तुटणार आणि पावडरीचे दूध पिऊन जगणार याची कोणतीही हळहळ त्यांना वाटत नाही, ही स्थिती आणखी संतापजनक आहे. "आधी नुसते बघत राहायचे आणि मग सोसत राहायचे" या मराठी माणसाच्या विरागी वृत्तीने सर्वच क्षेत्रांत आपण खूप खूप गमावले आहे. याही वेळी तसंच होऊ नये म्हणून हा आटपिट.

पूर्वी वरिष्ठ महाविद्यालयातसुद्धा एक विषय म्हणून मराठी अत्यावश्यक होती. मी स्वतः वाणिज्य शाखेच्या वरिष्ठ वर्गांना मराठीचे अध्यापन केले आहे. तेरावीचौदावीला 'गारंबीचा बापू'चा आस्वाद घेतलेली मुलं आजही त्या रसरशीत कलाकृतीबद्दल भरभरून बोलतात. विज्ञानाची मुलंही म्हणतात, "आज आम्ही आमचा व्यवसाय उत्तम करू शकतो, व्यवसायातून वेळ मिळाल्यावर जीवनाचा आनंद नाटकांतून, वाचनातून घेऊ शकतो. सर, याचं एकमेव कारण आहे आम्हाला मराठी हा एक विषय होता!

मराठी 'असणेनसणे' एवढाच प्रश्न नाही. हा नव्या पिढीचा जीवनविषयक कोन निर्माण करण्याचा प्रश्न आहे. भाषा माणसाला नेमकं काय देते हे कळण्याची संवेदनाच आपण बोथट करून टाकत आहोत. शासन मग सत्ता कोणत्याही पक्षाची असो समाजाचं पालकत्व स्वीकारणारी एक जबाबदार संस्था असते. या समाजपालकाला आपल्या राज्यातील पुढील पिढ्या फक्त 'उपयोगी यंत्र' करावयाच्या आहेत की एक 'संवेदनशील माणूस' हाच खरा प्रश्न आहे.

आज समाजातले, घराघरातले हजारो प्रश्न निर्माण होण्यामागे एकमेव सत्य हे आहे की, जीवनमूल्यांचा पायाच ढासळला आहे. भाषा कोणतीही भाषा, त्या भाषेतील साहित्य माणसांना जगावयाचा मूल्यसंस्कार देते. 'पण लक्षात कोण घेतो?' वाचल्यानंतर बालविधवांचा, त्यांच्या छळाचा प्रश्न संपूर्ण सुटला म्हणता येणार नाही, पण आपल्या घरात कुणी 'यमू' होऊ नये म्हणून माणसं काळजी घेऊ लागली. 'श्यामची आई'चा संस्कार काहीच का नव्हता? आज चौदापंधरा वर्षांच्या मुलांना सप्रेम भेट देताना आपण 'श्यामची आई', 'माझी जन्मठेप', 'मी कसा झालो?' 'व्यक्ती आणि वल्ली', 'ययाति', 'अमृतवेल', 'विशाखा', 'नटसम्राट', 'माझे विद्यापीठ' अशा पुस्तकांची निवड का करतो?

का? याहून त्या मुलाला एखादं रंगीत खेळणं, पेन, खोडरबर, कंपास हेही देता येईल. त्याचाही उपयोग आहेच, पण अवघं जीवन मनोरंजन आणि उपयोग यातच विभागलं जावं का? संवेदनांच्या रसग्रंथी तरल करण्याचं प्रचंड काम भाषा करते. आज ही रसपरिपोषाची नसच कापून टाकण्याचा उद्योग एका शासकीय फतव्यानं होत असेल, तर शासनातल्याही भाषेचे संस्कार मान्य करणाऱ्यांनी या निर्णयाने होणाऱ्या पिढ्यापिढ्यांचा सर्वनाश थांबवायला हवा. हा वादाचा विषय नाही; संवादाचा आहे. हा राजकारणाचा खेळ नाही. ही ममत्वाची, आपुलकीनं समजून घ्यायची गोष्ट आहे. शासन म्हणते, 'हा पर्याय आहे. आम्ही थोडंच मराठी रद्द करीत आहोत?'

कोर्टात जिंकायला हा सवाल योग्य आहे. तुम्ही जिंकालही, पण एकीकडे शंभराची नोट ठेवलीत आणि एकीकडे ज्ञानेश्वरी, तर समाज नोटेकडे वळेल. अमूल्य ज्ञानेश्वरीकडे नाही. कारण सर्वत्र एकच शिकवण दिली जातेय जगवतो तो पैसा! कथाकादंबऱ्या वाचून, कवि ता वाचून कुणाचं पोट भरलंय? तो तर वेड्यांचा उद्योग!

सर्वत्र माहितीतंत्रज्ञान परकीय भाषांची आक्रमणे, परकीय कंपन्या, धंदे यांना भारतीय भूमीचा आधार देऊन आम्ही या देशाचा, इथल्या मातीचा चेहराच नष्ट करीत आहोत. मराठी आईच्या चेहऱ्यावर इतर भाषेची प्लॅस्टिक सर्जरी चालली आहेच, आता उरलेला चेहराही कापून टाक. काय उरेल बघा!

कुठल्याही भाषेचा आम्हाला द्वेष नाही. पण आपल्या घरात घुसून कुणी आपल्यालाच 'आमचंच घर' म्हणून दटावत असेल तर उफळणारा संताप हा द्वेष आहे का?

केवळ पोटाथी मराठी माणसांनी तेही तथाकथित उच्चभू समजणाऱ्या मराठी भाषिकांनी जेवढं या भाषेचं नुकसान केलं आहे, तेवढं नुकसान करणं तर इंग्रजांनाही जमलं नव्हतं. त्यांचंच कार्य आपल्या मुलांकडून पूर्ण केलं जात आहे. जिवंतपणीच एखाद्याच्या अंत्यविधीच्या सामानाची जमवाजमव करावी, तसा हा प्रयत्न आहे.

आमचे मराठी मित्रच खासगीत म्हणतात, "मराठी भाषेला एवढी मोठी परंपरा आहे, पार महानुभावांपासून ज्ञानेश्वरतुक्याची ही भाषा ही अशी सहजासहजी मरणार नाही. एवढी कशाला काळजी करता? शासनाच्या या निर्णयानं मराठी भाषेच्या अस्तित्वावर कुठलाही परिणाम होणार नाही."

व्वा! वारे भाषाप्रेम! केवढी खात्री! खात्री तर योग्य आहेच. प्रश्न फक्त भाषेच्या अस्तित्वाचा आहे, की तिच्या बहरून पूर्ण सचेतन असण्याचा अर्धमेला. माणूसही जिवंतच असतो. कितीतरी रुग्ण ५०५० वर्षे अंथरुणातच खिंतपत पडलेले असतात. डॉक्टर म्हणतात, "असा आजार आहे की हा लगेच मरणार नाही, पण पूर्ण निरोगी होऊन खेळणार बागडणारही नाही." ही आनंददायी परिस्थिती आहे का? आणि तशी भाषेची स्थिती होण्याआधी आपण ती वाचवण्याचा प्रयत्नच न करणं हे तरी भूषणास्पद आहे का? घरात दरोडेखोर मुलीचा हात पिरगाळतो आहे आणि आपण चहा पीत बसलो आहोत आणि म्हणतो आहोत, "माझी मुलगी कराटे शिकते, तीही त्याला पुरून उरेल. काळजी नाही." असे होईल का? तिच्या जीवनसंघर्षात आपणही आपला उद्रेक मिसळणारच ना? दर वेळी कोणतीही कृती न करावे लागणारे तत्त्वज्ञान भाषिक चातुर्यामुळे मांडायचे न कुरवाळायचे या कर्माळा काय म्हणावयाचे? प्रश्न तुमचा नाही हो. नव्या मुलांना कुसुमाग्रज, बोरकर, पु. ल., दुर्गाबाई न कळून ते यशस्वी उद्योजक होतील कदाचित् पण परिपूर्ण माणूसपणाच्या दिशेने त्यांची वाटचाल होईल का? सगळा देश म्हणजे फक्त एक मोठी कॉम्प्युटर लॅब करावयाची आहे का? मोठ्ठा कारखाना कारागार आहे का? जेथे फक्त अत्याधुनिक वस्तू केल्या जातात. अद्यावत माहिती उपलब्ध होते. घराच्या एका भिंतीजवळ संगणक हवा. पण दुसऱ्या बाजूला पुस्तकांचे कपाट, एखादे वाद्य, एखादे चित्र हवे की नको? नव्या माणसाशी बोलताना तो बुद्धिमान, माहितीसंपन्न वाटताना तो सहृदयसुद्धा वाटायला हवा की नको? ही सहृदयता भाषा देते. आता हे 'हृदय'च काढून त्याला जिवंत ठेवण्याचे तुमचे कौशल्य तुम्ही दाखवाल, त्याला दाद द्यावी तेवढी थोडीच.

असं म्हणतात धर्म बदललेला 'काफर' बदललेल्या धर्माशी आधीच्या धर्माहून अधिक कडवा एकनिष्ठ असतो तसे 'उपयोगासाठी इंग्रजीचा पुरस्कार' म्हणता म्हणता मराठीला उपरेपणाची वागणूक दिली जात आहे. दोन मराठी माणसं इंग्रजीतून संभाषण करण्यात आनंद मानतात. मराठी जाणणारा प्राध्यापक सर्वांना मराठी कळत असूनही इंग्रजीत बैठका घेतो, तर अमराठी प्राध्यापक महाराष्ट्रात राहून मराठी आत्मसात करून मराठी बोलण्याचा उत्तम प्रयत्न करते, हे दृश्य अनेक महाविद्यालयांत असेल. वेतनाच्या प्रश्नावर एकत्र येणारी संघटना भाषेच्या प्रश्नावर मूग गिळून बसते. सगळीकडे फक्त पैसा आणि पोट. बस्स! मन नावाचं एक वेगळं संवेदनशील, आनंददायी, निर्मितीशील केंद्र कुठेतरी 'माणसा'त आहे, याचा विसर पाडणाऱ्या अवघ्या जगाच्या धडपडीत आपणही मोलाचा सहभाग देत आहोत. भाषा भक्ती नका फार तर करू, पण भाषा द्रोह तरी का करता? घरासाठी तरुण गडी, तरुण मोलकरीण आवश्यक असेल, पण ज्यांनी जन्म देऊन तुम्हाला या विश्वात आणले, त्या वृद्ध जर्जर आईबापावर उपचार नकोत, पण हातोडा घालण्याचं कृत्य तरी नका करू. ते आता नकोत कारण त्यांचा आता उपयोग नाही. ही बेशरम कृतघ्नताच आज माहितीतंत्रज्ञानाला मुकुटस्थानी बसवून, भाषेला पायदळी तुडवीत आहे. त्याला शासन नंतर, पण आधी आम्हा मराठी माणसांचीच मराठीकडे बघण्याची 'परकीय' दृष्टी कारणीभूत ठरते आहे.

शासन यंत्रणा एका प्रचंड रणगाड्यासारखी असते. तो एकदा सुरू झाला की खाली काय चिरडतं त्याची पर्वा करण्याची क्षमता त्या पोलादी यंत्रात नाही.

आम्ही सर्व आवाहन करीत आहोत त्या यंत्रचालकाला ! तो अजून 'माणूस' आहे या श्रद्धेने. माणसाने माणसाला 'माणूस'च ठेवण्याचे नव्हे समृद्ध माणूस करण्याचे कार्यच भाषा करते. म्हणून शिक्षणात, जगण्यात भाषेला पर्याय नाही ! कधीच नाही !

२९. बायकोचा राजीनामा

महिलामंडळातल्या कार्यक्रमानंतरची एक ओळख पेरड!

‘मी फिलिप्समध्ये’

‘मी एल्. आय. सी.त सिनियर क्लार्क’

‘मी बँक ऑफ इंडियात मरिन ड्रायव्ह ब्रान्च’

‘मी...’

‘सांगा ना’

‘नाही मी मी... काही करीत नाही. घरातच असते.’

‘अहो, मग सांगा ना गृहिणी म्हणून. गृहिणी असणं म्हणजे काही न करण्यासारखं, असं कसं वाटतं तुम्हाला?’

‘खरं आहे. पण समाजात काय किंमत आहे गृहिणी असण्याला? या सगळ्यांसाठी काहीतरी कमवून आणतात; दर महिन्याला, आम्ही आपलं फक्त मुलांना वाढवलं’

‘सर, यांची दोन्ही मुलं मोठ्या पदावर आहेत. एक नेव्हीत ऑफिसर आहे, दुसरा एअर इंडियात कॉम्प्युटर ऑफिसर. तेही अगदी तरुण वयात’ एका भगिनीने अधिक माहिती दिली.

‘गृहिणी’ म्हणून ओशाळलेल्या भगिनीचे डोळे चमकले. काहीशा अभिमानाने. पण लगेच ‘ते काय, त्यांच्या कर्तृत्वाने मोठे झाले! आई म्हणून करायचं तेवढं केलं. आता पंख फुटले. शेवटी माझं काय स्वतःचं? काहीही नाही.’

त्या बुद्धिमान स्त्रीची ही खिन्नता निर्माण करण्यात समाजाचा मोठाच वाटा आहे. एकीकडे ‘श्यामच्या आई’चे गोडवे गायचे, आणि दुसरीकडे वेगवेगळ्या क्षेत्रात यशस्वी होणारे ‘श्याम’ घडविणाऱ्या आजच्या गृहिणी आईला मात्र पुरेसा सन्मान द्यायचा नाही, ही समाजाची दुटप्पी वृत्ती कित्येक गृहिणींच्या मनात न्यूनगंडाची भावना निर्माण करते.

‘गृहिणी’ हेसुद्धा एक ‘करिअर’ आहे, असं मानून श्रद्धेने संसार करणाऱ्या स्त्रियांना एकेकाळी आदराचं स्थान होतं. नोकरीव्यवसायात गुंतलेला पुरुष पगाराची संपूर्ण रक्कम पत्नीच्या हातात द्यायचा आणि त्यातून पतीच्या व्यावहारिक गरजेप्रमाणे पत्नी पतीला पैसे द्यायची. सगळा व्यवहार टुकीने, टापटिपीने ठेवून उलट दोन पैसे गंगाजळीत ठेवण्याची स्त्रीची खुबी पतीकडून वाखाणली जायची. ‘एकदा पगार आमच्या हिच्या हातात दिला की मला काहीही बघावं लागत नाही. सगळे घरबद्दलचे निर्णय तीच घेते. मुलांच्या शाळा, अभ्यास, आरोग्य, खाणपिणं, पाहुणेरावणे सगळ्यांचं करणं, व्यवस्थित घर चालविणं ही काय चेष्टा आहे? पण आमची ‘ही’ त्याबाबत ग्रेट!’ असं पुरुष आदराने आपल्या पत्नीबाबत बोलत असत, तो कालखंड फार दूरचा नाही. फार तर पंधरावीस वर्षांपूर्वीचा. तेव्हा स्त्रियांनासुद्धा घर ‘चालवणं’ हे ‘करिअर’ वाटे. मुलांना समृद्ध माणूस करणं हे ‘पार्टटाईम’ काम नाही; ते पूर्ण वेळचं समर्पण आहे, असं मानल्यामुळे स्त्रिया मन लावून गाणं गावं, तसा संसारही सूर लावून करीत. आज मधल्या पिढीत जे समृद्ध तरुण तरुणी दिसत आहेत, ते त्यांच्या आयांचं देणं आहे, हे कधीही कुणी विसरू नये.

आज पुरुषांना आपला मुलगा ‘श्याम’ होणंही हवा आहे, पण त्याबरोबरच बायकोनं नोकरी करून ‘श्यामची आई’ व्हावं, असंही त्यांना वाटतं. आईची, गृहिणीची कुठलीही जबाबदारी काडीभरही कमी न होता, उलट बारातेरा तासांची नोकरीही तिला करावी लागते आहे. (आठ तासांच्या नोकरीत प्रवासाच्या दगदगीचे दोनचार तास) लेडीज डब्यात बायका गवार मोडताना, मटार सोलताना, मेथी निवडताना दिसल्या की वाटतं, त्यांच्यातली पैसे कमावणारी अर्थार्जनी स्त्रीही आम्हाला हवी आहे आणि गृहिणीही पूर्वीच्या सम

पंणाचीच हवी आहे! दोन्ही एकाच वेळी अपेक्षित हीसुद्धा क्रूरताच आहे. अधिक 'सोफॅस्टिकेटेड' झालेली सनातन पुरुषी क्रूरता! पुरुषांच्या डब्यात मटार सोलणारा पुरुष मी एकदाही पाहिलेला नाही. बायकोला घरी गेल्यावर आयते मटारचे दाणे द्यावेत, तिच्या दमून आलेल्या मनाला तेवढेच सहकार्य, ही भावना अभावानेच आढळते.

स्त्रीला 'आपण नोकरी करू देतो' ही स्वमित्वाची भावना जपणारा एक पुरुषवर्ग मोठ्या संख्येने आजही अस्तित्वात आहे. तिच्याकडून दर महिन्याला मिळणाऱ्या वेतनाचीही अपेक्षा करायची; शिवाय नोकरी न करणाऱ्या स्त्रीची सर्व कामेही तिनेच करायची! कारण काय, तर शेवटी ती 'बाई'च आहे, असं मानल्यानं अस्तित्वासाठी अर्थाजन आणि सामाजिक स्थानासाठी 'आईपण', या दुहेरी कोंडीत आजची नोकरी करणारी आई सापडली आहे.

कामावरून घरी आल्यावर पुरुष सहजपणे टिपॉयवर पाय ठेवून टीव्ही बघू शकतो; पण त्याचवेळी नरिमन पॉईंटहून डोंबिवलीला का मावरून आलेली बाई मात्र पदर खोचून कुकर लावायला उभी राहते. नंतर तिनेच मुलाच्या क्लासमध्ये काय शिकवलं विचारायचं असतं; मुलीच्या अभ्यासाची आणि तिच्या वाढत्या वयातील समस्येवर तिनंच मार्गदर्शन करायचं असतं. हे सर्व इतकं 'गृहित' धरलं गेलं आहे, की दोन्ही घटकांना यात काही विशेष शोषण होतंय, हे वाटण्याची संवेदनाही उरलेली नाही.

दोघांच्या नोकरीचं स्वरूप अनेकदा भिन्न असतं. तेव्हा आपापले कामाचे व श्रमाचे तास जाणून सहजपणे एकमेकांच्या जबाबदाऱ्या पटापट पूर्ण करीत गेल्यास त्यातून आनंद मिळतो, तो साऱ्या घरालाच! हे एकमेकांचं समजून घेणं, एकमेकांचा दिलासा ठरतं! तेथे जबाबदारी टाकणं अन् एकदाची ती पूर्ण करणं, असा व्यवहार येत नाही, अशी समजूतदार घरं कुठे कुठे असतीलही; त्यांची संख्या मात्र वाढायला हवी.

कामावरून दमून घरी आलेल्या बायकोला, आधीच आलेल्या नवऱ्यानं चहा करून देणं हे आता 'बायकोच्या ताटाखालचं मांजर' या सदरात मोडत नाही. उलट, ते पतीपत्नीच्या आपुलकीच्या भावनेतून आपोआप घडतं. अशा प्रेमस्पर्शामुळे नोकरीतून आलेली दमणूक कोठच्या कोठे निघून जाते.

आता नोकरी करून निवृत्त झालेल्या सासवांचीही एक समजूतदार पिढी नोकरी करणाऱ्या सुनांची मैत्रिण होताना दिसते. एखादं सकाळीच द्यायचं श्रावणातलं जिवतीचं वाण, त्या वाणाची तयारी, 'संध्याकाळी तू सवडीने कर,' हे सांगणाऱ्या समजूतदार सासूमैत्रिणी आता दिसू लागल्या आहेत. किंवा 'नोकरी करायची न् हे एवढे उपास तू मुळीच करू नकोस. काम करायचं तर पोटात वरणभात पोटावर जायलाच हवा. मी करीन तुझे सर्व उपास,' अशी मायेनं रगावणारी सासू ही फक्त म्हणायच्या सोयीसाठी सासू खरं तर आईच!

अशा वातावरणात सारं घर पोट आणि भाकरी या पलीकडे इतर गोष्टींचाही विचार करू शकते. नाहीतर कित्येक घरांत बायका आपल्या जेव्हा बघावं तेव्हा स्वयंपाक घरातच गुंतलेल्या असतात. 'आमच्या ह्यांना अगदी पानात सगळं लागतं! चटणी, कोशिंबीर, पापड, दोन भाज्या, गरम गरम चपाती' असं सांगणाऱ्या शेजारणी मी बालपणी ऐकल्या/ पाहिल्या आहेत. आता ही मिजास बाळगणं आणि ती पूर्ण करणं दोन्हीही कालबाह्य झालं आहे. आपले चोचले आधी आईने पूर्ण केले, आता बायकोने करायला हवेत,' असं मानणारा असमंजस पुरुषवर्ग काळाच्या बडग्यानेच कमी केला आहे. संसारी जीवनातही राजकारण, समाजकारण, कलासंस्कृती इतक्या वेगाने मिसळत आहेत, की इतक्या संकुचित गोष्टींना फजील महत्त्व देणं कुणालाच परवडणार नाही.

आज मध्यमवर्गाचं जीवनमान उच्च मध्यमवर्गाकडे, क्वचित श्रीमंतीकडेही नेण्यात प्रचंड वाटा स्त्रियांचाच आहे. फ्लॅटचे हप्ते असोत, मुलांना उत्तम दर्जाच्या शाळा, घराचे सौंदर्य, कपडे, वाहन इ. चैन आजही केवळ पुरुषांच्या उत्पन्नावर शक्य नाही. हे सगळं सारं घर 'एन्जॉय' करू शकतं, ते एकट्याच्या बळावर नाही, हे मनात ठेवून जेव्हा घराचे व्यवहार होतात, तेव्हा जबाबदाऱ्या ढकलल्या जात नाहीत; उचलल्या जातात. ही श्रमविभागणी कायद्याच्या कुठल्या कलम अमूकतमूक प्रमाणे नसते, ती 'अवघे धरू सुपंथ' या जाणिवेने असते.

एखाद्या दिवशी घरात असा ताण निर्माण होतो की 'नको तुझी नोकरी, घरातली एवढी कामं कुणी करायची? आपल्या छान बाळाला पाळणाऱ्यात ठेवावं लागतं आईचं औषध कोण आणणार? मुलाच्या पालक सभेला जायला दोघांनाही वेळ नाही. आज कामवालीबाई येणार नाही, कपड्यांचा ढीग पडलाय. पंधरा दिवसांत घराची साफसफाई झालेली नाही. हे एवढं सगळं राहिलंय. मला नोकरी सोडून चालणार नाही. आहे ना मला चांगला पगार! तूच सोडून दे नोकरी. करायचीय काय? घरात गोंधळ माजलाय कामाचा. मु

लांकडे साफ दुर्लक्ष होतंय. आईबाप असूनही अनाथासारखी वाढताहेत. करायची काय तुझी नोकरी ? दे सोडून. डोक्याला तक्तक !' नवरोजी टण्टणतात.

कामावर निघण्याची तयारी करताकरता शांतपणे बायको म्हणते, 'ठीक आहे, सोडते नोकरी. आजच विचारते साहेबांना, राजीनाम्यासाठी आधी किती दिवस अर्ज करायचा असतो. देऊन टाकते राजीनामा.'

दिवसभर नवरोजींना ऑफिसमध्ये धाकूधूकू. खरंच राजीनाम्याचा विचार करतेय की काय ? नेम नाही तिचा. सकाळी आपण एवढं रागावून बोलायला नको होतं तिला. फटकन् नोकरी सोडेल. सरकारी नोकरी मिळतेय कुठे हल्ली ? संध्याकाळी ती म्हणते, 'नक्की ठरलं ना ? आज विचारलं राजीनाम्या ?

'अगं, सकाळी पाहिलंस धावपळ किती झाली ! चिडून बोललो, झालं ! सोनाली, राहूल आता बघता बघता मोठे होतील. फर तर असा सकाळसारखा घोळ झाला तर मी घेत जाईन रजा. चल् आज मुलांना बाहेर नेऊ या. आईस्क्रीम पार्टी करूया. ती त्याला समजू न देता मनात हसते.

बायका या आईस्क्रीममस्क्याला सरावलेल्या असतात.

आईस्क्रीम गोठलेले असले तरी नवरोबा वितळले, हे प्रत्येक नोकरी करणाऱ्या आईलाबाईला कळलेलं असतं. दरवेळी हे असंच घडत असतं !

३०. गुंड शिजत ठेवलाय !

वृत्तपत्राची घडी उघडताना आधीच छातीचा एक ठोका चुकलेला असतो. आज समोर कुठलं 'पान' वाढून ठेवलंय?

...सगळ्या दिवस ती बातमी जिवाला कुरतडत रहाते. कुठे 'मित्राचीच मित्रांनी केलेली हत्या.' कुठे 'प्रेयसीसाठी खंडणी मिळावी म्हणून आठ कामगारांचा गळा आवळून खून.' कुठे 'प्रेयसीच्या नकाशाचा सूड म्हणून तिच्या आईवडिलांचाच बळी घेणारा युवक.'

हे सगळे हत्याकांड घडवणारे अक्षरशः १५ ते २५ वयोगटातले आहेत. आणि सर्व हत्यांच्या अगदी मुळाशी केवळ दोनच गोष्टी आहेत 'खंडणी किंवा प्रेमाची विकृत मालकी' बस्स दोनच. थोडक्यात 'फक्त उपभोगा'साठीच सैरभैर युवक निरपराधांना ठार करीत आहेत. प्रश्नाच्या मुळाशी कुणी जातच नाही. 'दोन दिवसांत मारेकऱ्यांना पकडण्यात मुंबई पोलिसांना यश' मिळाल्याचे समाधान व्यक्त केले जाते. या खुनी पकडण्याचे कौतुक साजरे करता येत नाही, कारण त्यामुळे निरपराध जीव परत येणार नसतात. नुकत्याच घडलेल्या त्या हत्याकांडातील तो तरुण टेबलटेनिसपटू, मध्यरात्री गाढ झोपलेले 'ते मुलीचे आईवडील', 'ते निरपराध आठ कामगार?' येणार आहेत ते परत? बरे, हे खुनी पकडून पुढची होणारी हिंसा संपली, असे समाधानही नाही, कारण हे सगळे हत्यारे एवढ्या तेवढ्या कारणांसाठी प्रथमच हत्या करणारे असतात. या क्षणीही नव्या सूडाने पेटलेले, नव्या उपभोगाच्या इच्छेने झपाटलेले नवे युवक कुठे कसला 'प्लॅन' करीत असतील कोण जाणे! नवे खून नवे खुनी! सर्वसामान्य माणूस आणि गुंड यांच्यातील सीमारेषा वेगाने कमी होत आहे.

प्रत्यक्ष सुरा, चॉपर हातात नंतर येतो, आधी निर्माण होते सूडाची विकृत इच्छा! आधी निर्माण होते प्रेमाशिवाय एखाद्याला कबीज करण्याची दुर्दम्य लालसा! पंचतारांकित संस्कृतीचे इतके फजील उदात्तीकरण सर्वच प्रसारमाध्यमां करीत आहेत, की ती चंगळ आल्याला आत्ताच करता यावी, तेही कुठलेच श्रम न करता, झटपट पैसा मिळवून; या जाणिवेची जोपासना होणं सहज शक्य आहे.

आठ तास घाम गाळून शंभरदोनशे रुपये मिळवण्यापेक्षा नुसती पिस्तुल रोखली तरी पाकीट हातात येतंय, ही खात्री असलेली ही मुलं मुळतः गुन्हेगार वृत्तीची नाहीत. यांची ही हिंसकता बालपणापासूनच सारा समाज सारं घर रवारय शिजत ठेवतं. अगदी नकळत. इतकं की आपण असा गुन्हेगार घडवीत आहोत, हे आईबाबा मान्यच करणार नाहीत.

पॉकेटमनी हा प्रकार तुमच्यामाझ्या बालपणी एवढा बोकळला होता का? काका मामाने घरातून निघताना पाचसात रुपये दिले, तरी ते आपण आधी 'नाही' म्हणत असू, एवढं करून नोट कोंबलीच तर लगेच आईकडे देत असू. अशा खाऊच्या पैशाचा एक डबा किंवा प्लॅस्टिकचा हत्ती असे. वरून एक छोटी चीर असलेला. मला तर आठवंतं, असा डबा जरा जड झाला की खाऊ तर जाऊदेच 'महिना अखेरी पुन्हा एवढेच पैसे टाकू हं यात' असं समजावत आईबाबा तो डबा उघडीत असत. न मग त्या पैशातून महिना अखे रची भाजी, डाळदाणा यायचा. आणि यात काही गैरही वाटायचं नाही. आज बेकारीभत्ता द्यावा, त्याप्रमाणे हजारो घरातून रोज सरासरी पंचवीसपन्नास रुपये कमीत कमी दिले जातात. कमीत कमी, जास्तीत जास्त कितीही असू शकतील. या पैशाचं हा मुलगा काय करतो, हे विचारण्यासाठी, गरजेपेक्षा पुष्कळ पैसा हाती येणाऱ्या पालकांना अर्थातच वेळ नसतो. पैसे संपले की मुलाने जरा कुरकुरल्यासारखे करायचे, की मातोश्रींनी उघडलीच पर्स. जिथं आई कडक, तिथं बाबा नरम. 'आपल्या वेळी आपण हलाखीचे दिवस काढले, पोरांच्या नशिबाने मिळतंय तर त्यांना कशाला तोशीस?' अशी नरम बापाची वत्सलता असते.

आईबाबा देत जातात. देत जातात... देत जातात... आणि एखाद दिवशी मुलाच्या तोंडाला व्हिस्कीचा दुर्गंध आला, की दोघांची उत रते. तोपर्यंत उद्धम झालेला घोडा वठणीवर आणण्याची वेळ निघून गेलेली असते. अचानक ही रसद बंद झाली की आईवडिलांपासून निर्माण झालेलं शत्रुत्व, बाहेरच्या हत्याकांडातही रूपांतरित होऊ शकतं.

आज मुलं लांबच्या महाविद्यालयात जातात, प्रवासाला, काही वेळा अडीअडचणीलाही पैसे लागतातच; ते देऊन ठेवणे वेगळे, पण रोज 'आज काय खर्च झाला?' हे विचारण्याचा आपला अधिकार मुलामुलीला प्रेमाने न्हाऊ घालणाऱ्या आईबाबांनी गमावू नये.

‘आमच्या मुलांना आम्ही चैनीत विलासातच वाढविणार, आम्हाला खात्रीच आहे, त्याला आयुष्यात काही कमी पडणारच नाही. दा रिद्र्याची सवय कशाला? अशा मनोवृत्तीच्या भ्रमिष्ट, धनदांड्या पालकांची मुलं जिद्दीने झुंजत शिकणाऱ्या कष्टाळू मुलांच्या डोक्या त मद्याची नारिंगी, किरमिजी स्वप्न देतात... आणि तेथून ध्येय दूर सरकतं. दरीचं शिखर होतं..!

या क्षणी मुंबई (किंवा तत्सम कोणत्याही मिश्रसंस्कृतीत चेहरा हरवलेल्या) शहरातील कोणत्याही कॉलेजात जा, सौंदर्य स्पर्धेसाठी घालावेत असे जवळजवळ असलेनसलेले कपडे घालून, ब्युटिपार्लरचा खर्च ज्यांचा रोज दोनचारशेचा आहे, असे तरुणतरुणी सिगार धुराच्या रिंगा हवेत उडवीत, एकमेकांच्या हातात हात गुंफून ‘निखळ’, ‘निर्मळ’, ‘वत्सल’ मैत्रीचे वस्तुपाठ गिरवीत उभे असलेली दिसतील. किती पालक अचानक कॉलेजात येतात, दिवट दिवटी कुठले गुण उजळतेय ते बघायला? मुलांनाही म्हणे ते येण्याची लाज वाटते. वाटू द्या, त्याहून लाजिरवाणं घडू नये, म्हणून तरुण मुलामुलींशी भांडणं परवडली. त्यालाही कळेल, आपण वाऱ्यावर सोडलेले नाही!

तरुणतरुणींच्या अतिसलगीचा परिणाम व्हायचा तोच होतो. मग सुरू होतं एक सूडचक्र! विपरीत परिणामाशिवाय अशा कृती असूच शकत नाही. नियती दंड वसुली करतेच. अगदी सव्याज!

घराघरातल्या प्रार्थनाही हरवल्या. होतात त्याही ‘ऑकेजनली.’ कोणतेही नामस्मरण, ध्यानधारणा काही नाही. एक टोक बुवाबाजीचे तर दूर दुसरे श्रद्धाशून्यतेचे. मन सुस्थिर व्हावे यासाठी घरात कोणतेही आचरण नाही. त्यातच अनेक वाहिन्यांवरून फसफसणाऱ्या ‘डेली सोप’ मालिका सतत कोणते प्रश्न मांडतात? म्हणजे संस्कारासाठी उपाययोजना नाहीतच, पण आहेत ते धुण्यासाठी. घराघरात या सोप मालिकांचा केंद्रबिंदू एकच घरात पत्नीविना कुणीतरी कडमडलेली ‘ती!’

बघा, आठवून पहा लोकप्रिय मालिका आज एकाच बिंदूभोवती साकळल्या आहेत. लग्नाविना पोटात वाढणाऱ्या ‘या’ प्रश्नाचं काय करायचं? ‘गलती से भूल कर बैठा.’ लाडल्याचा हा नवा लाडला गुळगुळीत सुखी घरात येण्याआधीच धिंगाणा घालू लागतो. विविध वाहिन्यांवरून ‘मालिका आया’ आपल्या मुलीला वेगवेगळ्या शब्दात एकच उपदेश करताना दिसत आहेत, ‘पोरी, या प्रश्नातून मोकळं व्हायचा एकच मार्ग आहे? अँबॉर्शन? मग ब्रेक के पहिले ही रडारड. ब्रेक के बाद पतीपत्नी ताणातील अबोल प्रवेश सुरू. झालं, पुढं सातआठ एपिसोड ‘अँबॉर्शन’ होतंय की नाही, या काळजीने करोडो घरं गर्भगळीत होऊन मांडी घालून बघत रहाणार. हा तात ताट नू डोळ्यांना हे च्युईगम! जणू मानवी आयुष्यात दुसरा कुठला जीवनसंघर्षच नाही. फक्त हे मूर्खपणाने प्रश्न निर्माण करणं नंतर ते साचेबंदपणाने सोडवीत प्रेक्षकांना गुंतवून टाकणं!

निसर्गनियमानं अंकुरलेला कोवळा जीव आपल्याला नको तेव्हा वस्तू काढावी तसा काढून टाकावा, याचं बाळकडू अगदी ममतेने दिलं जातंय. मूल होणं न होणं, त्याचं अकाली काढून टाकणं यातली तरलता, भावभावनांची हळवी गुंफण आपण सहज बोथट करून टाकतो. हे पहाणाऱ्या प्रौढावर काही नाही पण १५१७ वर्षांच्या मुलामुलींवर कुठला परिणाम होत नसेल/ असं वाटत नाही. आज जी तरुण मुलं हिंसेसाठी सज्ज होत आहेत, त्यांच्या मनात हिंसेचं बीज इथं कुठं तरी रोवलं जातंय. प्रसारमाध्यमांचा रिमोट कंट्रोल तुमच्यामाझ्या हाती आता उरलेला नाही, पण याहूनही वेगळे प्रश्न जगण्यात आहेत हे संवादाने सांगणारे ‘आईबाबा’ तर आपण होऊ शकतो. घराघरात हिंसेचीच प्रशिक्षण शिबिरं भरविली जाताहेत. त्यातूनच स्फोट घडतो. ‘मित्राने मित्राला खंडणीसाठी जिवे मारणं’ हे एक टोक झालं, पराकोटीचं! पण हल्ली छोट्या छोट्या कारणांनी मुलं एकदम स्टीक घेऊन कळपाकळपाने एखाद्याला संपवण्याच्या इराद्यानेच फिरत असल्यासारखी वावरतात! एका पालकाने सांगितलं, ‘सायकलवरून ढकललेल्या माझ्या मुलाची तक्रार घेऊन मी त्या मुलाच्या आईकडे गेले, तर ती आई म्हणाली, काय करायचं ते करा, माझे मिस्टर पोलीस इन्स्पेक्टर आहेत.’

वा! आपल्या नवऱ्याच्या पदाचा काय अभिमान! पण ही मर्दानी आई घरात एक गुंड शिजत घालतेय, ते तिला केव्हा कळणार? कॉपी पकडलेल्या एका मुलाच्या आईला मी म्हटलं ‘तुमच्यासारख्या सुविद्य घरातला मुलगा. आता वर्ष फुकट जाईल.’

‘चालायचंच. वय आहे. चुकतात मुलं. नाही कशी सुटका होणार? (पर्स दाखवीत) हे कशाला आहे?’

हादरलोच.

ही उदाहरणे नियम म्हणून कृपया मानू नका. अपवादासाठी अशी कुटुंबे आहेत, पण ती वेगाने वाढत आहेत. केवळ पोटासाठी, बेकारीमुळे, नोकरी गमावल्यामुळे होणाऱ्या घरफोड्यांबरोबर केवळ 'श्रील' म्हणून होणारे हे गुन्हे आणि गुन्हेगार अनेकदा घरातच शिजत ठेवलेले असतात. आईवडिलांच्या विसंवादाच्या गॅसवर! भ्रष्ट संपत्तीच्या कुकरमध्ये!

'श्रील' म्हणजे कुणाला तरी जिवे संपवणं नाही! पौरुषाचा अर्थ निरपराधाना कपटकारस्थानानं नष्ट करणं नाही! 'प्रेम' म्हणजे बळजबरीनं कुणाचा तरी अस्तित्वावरचे आपल्या मालकीचे शिक्कामोर्तब नव्हे!

थरार याचा अर्थ आपल्यामधील आदीम इच्छाशक्तीने नवं शिखर सर करताना जो जिवाचा, जिद्दीचा कडेलोट करावा लागतो तो. उत्कट संवेदनांच्या सामर्थ्यानं ज्ञान आणि विज्ञानाच्या शाखेत मानवाला सुखी करण्याच्या ध्यासातच खरं पौरुष! आणि प्रेम म्हणजे तरी काय? स्वतःसकट अवघ्या चराचरावरील डोळस भक्ती! ज्यातून अर्जुन साकारतो न् कृष्णही! कबीरही न् रामही!

३१. जुनीच पत्रं पुन्हा पुन्हा...

काल शेतावर हुरडा पार्टी छान जमली. तिथे तुझी आठवण झाली नाही. मग नदीकिनारी खूप भटकलो. तिथेही तुझी आठवण झाली नाही. मग नदीकाठच्या शंकराच्या मंदिरात कवितागायनाची मैफल बहरली. खरंच सांगतो, तिथे तर तुझी अजिबात आठवण आली नाही. अशा प्रकारे काल दिवसभरात अनेक ठिकाणी तुझी आठवण झाली नाही.

तुझा संजय''

एकोणीसशे व्यांशे सालचं संजूचं पत्र पत्रांच्या गठ्यातून पुन्हा समोर आलं. पुन्हा एकदा त्याचा रसणारा, लाघवी स्वभाव साऱ्या उत्कटेनिशी आठवला. कबूल करूनही मित्रांच्या सहलीला मी गेलो नव्हतो. त्याचा राग त्याने इतका लोभस रीतीने व्यक्त केला होता. पत्रांनं पुन्हा एकदा वीस वर्षं मागं नेलं. नवथर थरारीचे, वेड्या भरारीचे दिवस पुन्हा एकदा उजळले. डोळ्यांत त्या दिवसांचे पाणी भरले. पत्र पुन्हा पुन्हा वाचलं. न पुन्हा पुन्हा केव्हातरी वाचण्यासाठी सुरक्षित ठेवून दिले.

ही किमया फ्रेन संस्कृतीत साधते का?

सगळे गाढ झोपले आहेत. आपणही अंधरूणावर झोपण्यासाठी पडलो आहोत. पण मध्यरात्री अचानक मेजदिव्याच्या प्रकाशात शुभ्र कागदावर निळी अक्षरं पाझरती करावीशी वाटतात. संध्याकाळीच भेटलेल्या, पण रसून दुरावलेल्या तिला चार शब्द पत्रांतून साद घालीत येतात. कुठेतरी संवाद टिपला जातो, त्या शुभ्रघडीचे कबूतर तिच्या कौलारावर अलंगद जाऊन बसते.

अशी पत्रं पुन्हा पुन्हा साद घालणारी. विज्ञानाच्या नव्या सोयींमध्ये पत्राचे... खरं तर हृदयाचे हळवे अंकुर, आता उगवत असतील का?

जुनीच पत्रं पुन्हा पुन्हा
वाचत असतं कुणीतरी
दिवे सगळे विझल्यावर
जळत असतं कुणीतरी

पुन्हा पुन्हा वाचून, भूतकाळाचा एक रम्य धागा निसटून देण्याचं पत्राचं सामर्थ्य आजच्या 'हाय! ...हॅल्लो'च्या जमान्यात हरवणार तर नाही ना?

संवाद म्हणजे फक्त 'इथली हवा छान आहे. तू कसा आहेस? परीक्षा जवळ आली आहे' एवढाच असतो का? कित्येक संवादांतले हळवे... उष्ण उसासे.. हुरहूर.. थरथर... श्वास... निःश्वास शब्दांतून, पत्रांतून जे कुशीत सोबत करतात, ते कुठल्या तरी 'चॅट' प्रकारात होत असेल का? एका क्षणात अमेरिकेतला तुमच्या जिवाळ्याचा माणूस 'मी सुखरूप आहे' हे सांगतो, ते त्याच्या आवाजात ऐकाय ला मिळतं. ही तर मोलाची गोष्ट आहेच; पण त्याच जिवाळ्याच्या माणसानं, 'आई गं, अमेरिकेत सगळं सगळं आहे. इथल्या पंच तारांकित सुविधांनी मी थक्क झालोय. पण खरं सांगू? आई, झोपताना तू जे केसांतून हात फिरवायचीस, तो स्पर्श इथं नाही गं.' या ओळी पत्रातून आल्या तर मुंबईपुण्यातली, किंवा कुठलीही माऊली या पत्राची कितीतरी वेळा पारायणं कराल! कितीदा अश्रू ढाळेल! पत्राचेच पापे घेऊन म्हणेल, 'माझ्या शोण्या, शिकायला परदेशात गेला, पण अजून तोच बालवर्गातला स्वभाव नाही गेला. शाळेतून न आल्या आल्या मिठी मारणारा. हात धुतल्यावर पदरालाच पुसणारा, आणि 'खायला दे' म्हणून ओट्यावर फतकल मारणारा. एका पत्रांनं माऊलीच्या हातात मुलाचं बालपण जणू मूर्तिमंत हिंदोळू लागेल.

फ्रेनसंस्कृती तुम्हाला त्या क्षणीचा स्वर देईल. झटपट संवादाची उपयोगी यंत्रणा देईल. पण अक्षरात ओवलेल्या उबेची पुन्हा पुन्हा पारायणं करण्यातली गंमत देणार नाही.

पत्रलेखन, तेही आंतरिक उर्मीनं केलेलं पत्रलेखन तुलनेनं बरंच कमी झाल्यानां आपण अनेक गोष्टी गमावल्या आहेत. एक तर 'तो काय म्हणतोय?' ही वाट पाहण्याची गंमत गेली. भरभरून मन मोकळं करताना त्याक्षणीचं आपलं उत्कट आत्मरूप जे टिपलं जायचं, ती उत्कटता निःशब्दात विरून गेली. एकमेकांच्या नात्यांची जी घट्ट वीण या पत्रधाग्यानां विणली जायची, ती विलग झाली. दिव साच्या एकाकी प्रहरात अशा पत्रांची जी सोबत व्हायची; ती सोबत गेली!

कुसुमावती आणि कवी अनिलांचा पत्रसंवाद ही एक कविताच झाली! पं. नेहरूंनी इंदिराजींना लिहिलेल्या पत्रांतून समाजकारण, राज कारण यांचं मनोगत उलगडलं! साने गुरुजींनी लिहिलेली 'सुधास पत्र...' सगळ्या 'घडणाऱ्या' मुलांसाठीच होती. शिवशाहीतील अनेक पत्रांनी उसळत्या तलवारींचा सारा इतिहासच शब्दरूपात धरून ठेवला. आणि रामदास स्वामींनी शंभूरजांना लिहिलेले ते पत्र 'शिवरायांचे आठवावे रूप...' सांगणारे, हे पत्र साक्षात् रामदासांच्या मनातले शिवराय टिपणारे आणि जीवन कसे तळपते, डौलदार व्हायला हवे, याची परखड जाणीव करून देणारे!

समजा, त्या काळात फोन, इंटरनेट सेवा असल्या तर, हा बहुमोल ठेवा लाभला असता? काहीतरी वेगळं घडलं असतं. कल्पना करता येत नाही.

परवा एका परिचित गृहस्थांनी गप्पांच्या ओघात सांगितलं, "मी अमेरिकेतल्या मुलाला एकदाचं सांगून टाकलं. पंधरा दिवसांनी पो होचलं तरी हरकत नाही, पण फोनपेक्षा तू मला पत्र पाठवत जा. अरे, जेव्हा जेव्हा तुझी आठवण येते, तेव्हा तेव्हा हे तुझे पत्र मी वाचू शकेन." त्या हळव्या पित्याचं मनोगत योग्यच होते. मनःपूर्वक लिहिलेल्या पत्रामध्ये कवितेसारखं सामर्थ्य येते. प्रत्येक नव्या पा रायणात अर्थाचे नवे पदर जाणवतात.

एखाद्या प्रश्नाचे उत्तर अचूक दिल्यास एक वॉशिंग मशीन अशी जाहिरात एखाद्या टीव्ही मालिकेत होते. प्रश्न मुद्दाम अगदी सामान्य च विचारतात. त्यामुळे हजारे प्रेक्षक वॉशिंग मशीनच्या ओढीने त्या प्रश्नाचं उत्तर पत्रातून पाठवतात. त्यासाठी खास वेगळं पत्र पोस्टतून आणतात. ध्यास एकच वॉशिंग मशीन! लाखो पत्रांच्या ढिगाऱ्यातून कार्यक्रमाच्या लोकप्रियतेवर प्रकाशझोत टाकण्यात येतो. तोकड्या कपड्यातली, इंग्रजीत घोळले हिंदी बोलणारी निवेदिका त्यातलं एक पत्र काढून वॉशिंग मशीन मिळालेल्या भाग्यवंताचं नाव बटवटीत हावभाव करीत जाहीर करते. वॉशिंग मशीन आपल्याला मिळालं नाही, या हुरहुरीनं लाखो पत्रलेखक नव्या प्रश्नाकडे, नव्या पत्राकडे नव्या वॉशिंग मशीनसाठी किंवा टेरेकोर्डर विथ सीडी साऊंड सिस्टिमसाठी पत्र लिहायला बसतात. हरकत नाही. लिहा आणि मिळवा धुलाई यंत्र! पण कोकणात एक आजी आहे, एक आजोबा आहेत, त्यांना लिहिता का एखादं पत्र? मे महिन्यात आं बे खाण्यासाठी सुमो करून जाता. आजोबांनी कंपवाती हातानं आंबे अढीत पिकवून ठेवलेले असतात, मुंबईतल्या नातवंडांसाठी! रस पिता. बाटे टाकून येता. पुढच्या मे महिन्यासाठी आजीआजोबा आंब्याला पाणी घालत राहतात. पाठवता का त्यांना पत्र? 'आज्ये, तू कशी आहेस? तुझ्या हातचं वालाचं बिरडं, त्या बिरड्याचा वास न् गरम गरम भात अजून आठवतं?' पाठवता पत्र? या पत्राचं डबडबलेल्या डोळ्यांनी पारयणं करताना आजीआजोबांचं आयुष्य वाढणार असतं. 'कुणीतरी अजून आपल्याला आठवतंय' ही भावनाच माणसाला उमेद देते. घराघरातल्या आईबाबांनी आपल्या मुलांपुढे कोरी काई ठेवायला हवीत् न् सांगायला हवं. लिही पत्र... ते तिकडे आहेत. पण आपलेच आहे. एका पत्रानं सारा डोंगरघाट अदृश्य होईल. एका पत्रानं सारं कुटुंब एका छपराआड येईल.

'गेल्या आठवडा वर्षात कुण्णा कुण्णाला पत्र लिहिलं नाही.' याचा अभिमान मिरवताना अनेकांना पाहिलं की वाटतं, संकोच वाटायला हवा, त्या गोष्टीचा अभिमान कसला वाटतो? आता फोनच्या, इंटरनेटद्वारे चटकन मिळणाऱ्या ईमेलच्या जमान्यात पोहोचणं होतं, पण भिडणं होतं का? याचा अर्थ पुलंच्या शब्दांत 'ओव्या निर्माण व्हाव्यात म्हणून बायकांनी जाती ओढीत राहावीत' असा नाही. व्यवहार जरूर तत्परतेने व्हावेत, पण संवेदनांसाठी एखादं पत्र अधीरतेनं उजळवं.

काही घरांकडे पोस्टमन महिनोन्महिने फिरकत नाही. आला तर टेलिफोनची बिलं, एलआयसीच्या हप्त्याची आठवण देणारे पत्र घेऊन. जिथं पत्र पाठवलीच जात नाहीत, तिथं पत्र पाठवणार कोण?

एखाद्या कंटाळवाण्या दुपारी बेल वाजते. पोस्टमन 'पत्रं पत्रं' करीत चाहत्यांच्या पत्रांचा त्याच्या हातात न मावणारा गड्डा देतो. काही प्रेम करणारी, काही रसलेली, काही दयावणारी, काही मनातलं काहूर जीवलगसासारखी सांगणारी पत्रं देऊन जातो.

माझ्या इवल्याशा घरात इचलकरंजी, भुसावळ, रत्नागिरी, गडचिरोली... गावांचं संमेलन भरतं... कधी वाचताना हसू येतं. कधी सुन्न होतं मन. कधी वाटतं. अशी जगते ही व्याकुळ स्त्री? कधीएखाद्या विद्यार्थ्याची झेप !

दुपारचा कंटाळवाणा ढग भराभरत निघून जातो...

कोऱ्या पत्रांचा गड्डा समोर ठेवून एकेका पत्राशी बोलणं सुरू होतं.. चेहरे माहीतही नसतात; पण मनं जुळलेली असतात..

आपलं हे विस्तारलेलं कुटुंब अनुभवण्याइतका अपार आनंद पत्रं देतात. या पत्रांइतकी मोठी इस्टेट ती कुठली? जी 'विश्वात्मके देवे ...'ची अनुभूती देते...

३२. रहस्य गुंत्याचं !

समोरच्याच टेबलावर एक देखणं जोडपं येऊन बसलं. कुणाचंही लक्ष वेधून घेईल असं दोघेही एकमेकाला अनुरूप दिसणारे. रंग, उंची, बांधा... तरतरीतपणा. हातातला चिकू मिल्क शेक नकळत तसाच राहिला. पत्नीला डोळ्यानंच म्हटलं, 'सुरेख आहेत दोघं' तिनेही मानेनंच माझ्या डोळ्यांशी संमती दर्शविली. बस्स ! विषय संपलाही असता

...अचानक सातआठ मिनिटांत काय झालं कुणास ठाऊक, समोरचे पदार्थ तसेच टाकून हुंदका देत, त्या दोघांतली ती डोळे पुसत झटक्यात निघाली न तो गयावया करीत समजावल्यासारखा तिच्या मागे 'प्लीजप्लीज ट्राय टू अंडरस्टँड...'

सगळे वेटर्स, इतर लोक पाहतच राहिले. काय घडलं होतं कुणास ठाऊक !

येताना हसत हसत आलेले दोघे सातआठ मिनिटांत सारा मूड विस्कटून कसे गेले? काहीही झालेलं असो, कुठल्या तरी संवादानं, विषयानं गुंता निर्माण झाला होता. त्यांची सारी रुचकर संध्याकाळ त्या गुंत्यानं खाऊन टाकली होती.

गुंता निर्माण करण्यात काहीजणांचा मोठाच हातखंडा असतो. साधं सरळ काही चाललंय, आता हे क्षण मजेत घालवू, जगण्याचा जरा वेगळाही विचार करू, थोडी वेगळी पायवाट चालू, असा विचार करण्याचा विसाव्याचा क्षण येताच, काही माणसांना अस्वस्थता येते. ध्यानीमनी नसलेले पंचवीस वर्षांपूर्वीचे विषय उकरून काढतील, जुने अपमान उपसून काढतील, काहीतरी कडवट शब्दांची नांगी मारतील आणि छान, सरळ संबंधांचा गुंता करतील. असा गुंता झाला की यांचे आठदहा दिवस मोठे मजेत जातात. 'मजेत' याचा अर्थ त्या तडफडीचा, भांडणाचाही ही मंडळी एक हलक्या दर्जाचा आनंद घेतात.

दोन जावांचं चांगलं पटतंय, सूर जुळताहेत... मैत्रिणींसारख्या वागतात हे खरं तर किती विलोभनीय दृश्य आहे ! पण क्वचित एखाद्या सासूला, एखाद्या सासऱ्याला एकदम हुक्की येते. तो अचानक दोघींची तुलना करू लागतो. तुलना मनात केली तर ठीक आहे, पण ही एकीची अतिप्रशंसा, एकीवर प्रखर टीका यांचा इतका अतिरेक होतो की, चांगल्या घरात गुंत्यांचा जन्म होतो.

'बऱ्याच दिवसांनी छान उकडीचे मोदक खाल्ले गं, थोरलीला कधी जमले नाहीत असे' सासूबाई वाती वळता वळता पुटपुटतात. खरं तर मोठी जाऊही धाकटीच्या पाककौशल्याची तारीफच करीत असते, पण चार चौघांदेखत टोला मारला की एकमेकींत द्वेष निर्माण होतो अन् संबंधात विष कालवलं जातं, तर कधी मोठीला 'त्यांच्या रीती अजून आपल्यासारख्या नाही होत गं. किती खोबरं वापरता त त्यांच्यात. आपण चिंचगूळ, शिकव तिला. कसली शिकतेय म्हणा? मुळत हवं'

झालं ! नवं शिकण्याच्या तयारीची नवी सून बिथरते. गुंता सुरू ! दोन असमंजसपणाची टक्कर जुंपते.

गुंत्यानं साऱ्या घरातील प्रवाहीपणच मुळात साकळतं. इतर वेगळे विषय अशा घरात निघूच शकत नाहीत. घरातल्या पाच माणसांपैकी चार माणसं एकमेकांशी न बोलणारी, किंवा नीट न बोलणारी असली की मग ते घर कसलं? खरं, घरात खरंच काही मूलभूत समस्या आहेत का? पैशाची चणचण? नाही, जागेची, पाण्याची? कसली कमतरता नाही. जगात किती वेगवेगळे विषय आहेत ! वृत्तपत्रातल्या वेगळ्या घटनांपासून नवी पुस्तकं, नवा चित्रपट, नाटक, एकमेकांच्या ऑफिसमधल्या धमाल गमती, मुलांच्या शाळेतील स्पर्धा... एक ना दोन, हजार विषय गप्पांमध्ये रंग भरू शकतात. अशा निर्मळ गप्पांमधून घर एक पाऊल पुढं सरकतं. प्रगतीच्या दिशेने.

पण काही घरं पुढे न सरकणारीच घरं असतात. अकारण वितंडवाद, निष्पन्न शून्य. मानअपमान हेच या घराचे खांब असतात, न वि संवादातील अबोला हे या घराचं छप्पर ! स्वतःच ओढवून घेतलेल्या कटकटीत काही घरांचं, त्यातल्या उमेदीच्या, उमलत्या व्यक्तिमत्त्वाचं जगणं पार मातीमोल होऊन जातं.

माझ्या ओळखीची दोन घरं अशी आहेत, की त्यांना जणू स्थिर घराचीच ॲलर्जी आहे ! ठाण्यात घेतलेला सहा खोल्यांचा फ्लॅट पूर्ण बंद करून एक कुटुंब डोंबिवलीत जिन्याखालच्या खोलीत राहत आहे. आश्चर्य वाटेल हा वेडेपणा हे कुटुंब का करीत आहे? तर या कुटुंबातले गृहस्थ मोठे स्वाभिमानी आहेत. त्यांच्या घरमालकानं त्यांना सांगितलं ‘आता ठाण्यात स्वतःची जागा घेतलीय, तर आता आमची जागा सोडा’

झालं ! प्रतिष्ठेचा प्रश्नच झाला सगळा. ‘आम्ही नाही जागा सोडणार जा’ या भक्कम ईर्ष्येने त्या जगावेगळ्या स्वाभिमानी पुरुषाने आपला मोकळा, हवेशीर फ्लॅट बंद करून ठेवलाय आणि घरमालकाला धडा शिकवण्यासाठी जिन्याखाली ताठ मानेनं जगणं पसंत केलं .

घरातल्या तरुण मुलानं समजावलं. बायकोनं हस्तऱ्हेने सांगितलं, पण छे ! आमचा मराठी बाणा !

नव्या घराला कोळिष्टकं चढताहेत. वर्ष पुढे जाताहेत. मुलाचं लग्नही त्या जिन्याखालच्या खोलीतच करणार आहे आणि नवीन फ्लॅट नव्या लक्ष्मीसाठी बंदच असणार आहे.

कोण जिंकणार?

कोण हरणार?

आयुष्य मात्र निघून जाणार ! घरातल्या एखाद्या हेकट, मुजोर, अहंकारी माणसामुळे सारं घरच गुंत्यात सापडतं. प्रश्न अस्तित्वाचा असल्यानं बाकीचे घटक फक्त सोसत राहतात, घुसमटत राहतात.

तर दुसऱ्या परिचित कुटुंबातल्या बाईना घरच बदलण्याचा छंद आहे. आताचं घरअधिक पैशात विक्रायचं, नवं घर घ्यायचं, सातआठ महिने झाले की त्या नव्या घरात या बाईचे सांधे दुखायला लागतात. मग पुन्हा एखाद लाख अधिक भाव येईल, या लोभानं गिऱ्हाईक बघणं सुरू ! गिऱ्हाईक आलं की हे घर विकून कुठंतरी दूर जरा स्वस्तात ब्लॉक बघणार !

या व्यवहारात आपण आतापर्यंत अनेक लाख कसे मिळवले, याचा एक वेडा अभिमान या बाईच्या नजरेत नेहमी चमकताना दिसतो . पण या बाईना हे कधी कळत नाही. घर नेमकं कशासाठी असतं? एखादं झाड सारखं उपटत उपटत मातीत रुजवलं तर ते मातीशी नातं जोडेल का? आतून डवरून फुलेल का?

क्षमताशून्य लोभी माणसं घरातल्या इतरांनाही सुखानं जगू देत नाहीत. त्यांचा लोभाच्या इशाऱ्यावर सगळं घर नाचत असतं. अशा घरात कधी ना ओशोंची संथ, शांत कॅसेट लागणार, ना पं. भीमसेनजींची अभंगवाणी, ना पं. शिवकुमारांची संतूर...

एक असंच दुसरं घर नजरेसमोर येतंय. दोन भावांच्या भांडणात विचाऱ्या वृद्ध आईची ससेहोलपट चाललीय. या आईचीसुद्धा जानेवारी ते जून आणि जुलै ते डिसेंबर अशी वाटणी केलेय. आईला स्वाभाविकच दोन्ही मुलांची, दोन्ही मुलांच्या मुलांची ओढ. पण मोठ्याकडे राह्यला गेलं की धाकट्याचे दरवाजे बंद. दुपारी कधी आई सगळ्यांच्या नजरा चुकवून गेलीच धाकट्याकडे, की अपमानित झालेला थोरला आईची खरडपट्टी काढणार. म्हातारी रडवेली होत, ‘पुन्हा नाही जाणार’, म्हणणार. सहा महिन्यांनी हेच रामायण धाकट्याच्या घरात घडणार.

आईचा जीव दोघांत गुंतलाय.

पण दोन भाऊ एकमेकांच्या वैरात निष्पाप आईचा जीव घेताहेत.

किती मूर्ख गुंता !

आई आहे; कुणाकडेही जाऊ दे की ! तुम्ही तुमची भांडणं भांडत बसा, पण आईची रस्सीखेच का? ती मोठ्याकडे बसली की लहा नाच्या आठवणीनं रडणार. अश्रू काही सुटत नाहीत माऊलीचे ! घरातले पुरुषच असे असमंजस, अडाणी असले तर घरात फ्रिज, टीव्ही, एअरकंडिशनड असून कसलं आलंय सुख?

चार घास कमी परवडले, पण घरात शांती हवी. विरामाचे स्वस्थ क्षण हवेत; ज्या क्षणी घरातले सर्व घटक आपापल्या भविष्याचा वेध घेऊ शकतील, क्षमता आजमावतील, उड्डाण करण्याची जिद्द कमावतील !

आता जीवितासाठी वेगळा उद्योग नसलेली, पूर्वपुण्याईवर चार पैसे घरबसल्या मिळवणारी रिकामटेकडी माणसंही असे गुंते निर्माण करण्यात अग्रेसर असतात. कधी फुकटचे सल्ले दे, कुठे उगीच उणिवा काढ, तर कधी निंदेची खिरापत इथून तिथे झोपाळलेल्या दुपारी वाटत फिर. काळजीच्या अडाणी ध्यासाने ही माणसं नवी काळजीच निर्माण करतात. समोरच्या माणसाची इच्छा नसताना आपण दिलेला सल्ला बुमरँगसारखा आपलाच अपमान होऊन उलटतो. त्यातून निर्माण होतो नवा गुंता.

नवी पिढी काही धडे ठेचा खाऊनच शिकणार असते. सारखं नव्या पिढीचं बुलेटप्रूफ जॅकेट होऊन वावरण्यापेक्षा काही समस्या नव्या पिढीला झेलू द्याव्यात. समजूतदार, संवादी घटक असतील, तर अनाग्रही वृत्तीने एकदा फिर तर सांगावं; पण आपल्या सांगण्याचा काच होऊ नये.

सारख्या कोर्टकचेऱ्या, भाऊबंदकी, वादविवाद, मानअपमान, माझं खरं की तुझं खरं या वृत्तीनं जीवनातले मूळ प्रश्न बाजूलाच पडतात आणि अमूल्य आयुष्य अक्षरशः गंजून जातं.

काही माणसं बागेत जाऊन भांडतात. मंदिरात जाऊन किराणाचा हिशेब करतात. सिनेमाला गेल्यावर सूडाचे बेत आखतात. घरात आल्यावर जिवंत स्फोटकं पाठीवर बांधल्यासारखी वावरतात.

काय साधतं यानं?

अंगणातलं उमललेलं मोगऱ्याचं फूल ओंजळीत घेऊन हुंगल्याविनाच त्याचं निर्माल्य होतं.

...आणि आपण फुलल्याविनाच ओघळून जातो !

३३. या मकरंदचं काय करायचं?

शांततेचं ते भेदक अंतर कसं पार करावं मला कळेना. रूपालीनं विलक्षण तीक्ष्णपणे वाक्य उच्चारलं 'आता आपण सांगाल तो निर्णय.' उपदेश करणं ही जगातली सर्वात सोपी गोष्ट आपण मिळेल त्या सेकंदाला उरकत असतो. पण असा थेट पेच आपल्याच जवळच्या व्यक्तीनं टाकला तर...?

मकरंदला अनेक वेळा, अनेक प्रकारे समजावून झालं होतं. पण हे आईचं 'तान्हं लेकरू' काही केल्या वाढायलाच तयार नव्हतं. म्हटलं तर रूपाली परक्या घरची; मकरंद आम्हाला पूर्ण जवळचा. पण उलटच झालं होतं. रूपाली वेळोवेळी जे घडायचं ते सांगत असायची. एकदा मकरंदला खास बोलावून घेतलं होतं नि जरबेच्या स्वरातच त्याला सुनावलं होतं मी.

'मकरंद, थोडं अति होतंय हे. अरे, आई तुझं दैवत आहे, सगळं ठीक आहे. मातृभक्तीचा महिमा आम्हालाही माहितेय. पण आता तुझ्या लग्नाला तीन वर्षे होऊन गेली. घरात रूपाली नावाची तुझी बायको आहे, तिच्या अस्तित्वाची काही दखल घेशील की नाही? वडिलांमागे तुझ्या आईनं तुला हाताचा पाळणा करून वाढवलंय, वगैरे सगळं मान्य आहे रे! पण आता जरा त्या पाळण्यातून तू बाहेर येशील की नाही? प्रत्येक गोष्टीत तू आईआई, आईआई करणार असशील तर स्वतःचे निर्णय तू केव्हा घेणार? लहान आहेस का? तिशी ओलांडलेयस् ना? रूपाली बुद्धिमान आहे. बँकेतल्या पुढच्या परीक्षा देऊन ती वरच्या पदावर नक्की जाणार आहे. अशा बुद्धिमान असूनही नम्र, गुणी मुलीला प्रत्येक क्षणी बाजूला ठेवून सारखं 'आईआई' करशील तर पुढचे परिणाम भयंकर होतील.'

'आई माझा वीक पॉइंट आहे. तिनं अवघं आयुष्य वेचलंय माझ्यासाठी. मी दोन वर्षांचा असताना तिला वैधव्य आलं. मनात आणलं असतं तर ती दुसरं लग्नही करू शकली असती. पण तिनं नोकरी करून मला घडवलं. आतापर्यंत कुठलीही गोष्ट आईच्या संमतीनंच मी केलीय. कॉलेजमध्ये असताना, त्याआधी शाळेत असताना शर्टपॅट कोणत्या रंगाची घ्यायची, ते तीच निवडायची. मी आयुष्यात स्वतःहून एकही वस्तू आणलेली नाही. सगळं तिनंच आणलं माझ्यासाठी'

'तुझी मानसिकता, आईचे कष्ट याबद्दल काही म्हणत नाही आहोत आम्ही. वेड्या, पण आता लग्न केलंयस तू'

'रूपालीचीही निवड तिचीच.'

'ठीक आहे राजा. पण रूपाली शर्टपीस नाहीये, एक संवेदनशील मन असणारं माणूस आहे. स्वतंत्र व्यक्तिमत्त्वाचं भान असणारी स तेज मुलगी आहे ती. घरात ती नाहीच, असं वागून चालतोस तू. फक्त 'आई आणि तू' एवढेच घरात नाहीयेत आता. तिसरं माणूस ही आलंय घरात. तिचा विचार करशील की नाही? आईची उपेक्षा कर, तिला अपमानित कर, असं कुणी म्हणतंय का? अरे रूपाली ही तुझ्या आईची तुझ्याएवढ्याच आपुलकीनं सेवा करतेय. आईचं स्थान हृदयात असू दे, पण त्याच हृदयात रूपालीलाही स्थान हवंय. वेड्या, मातृभक्ती वेगळी न् मातृगुलामी वेगळी. जन्मभर सगळे निर्णय आईनंच घेतल्यानं, आता तुझी निर्णयक्षमताच दुबळी झालेय. एक विकलता आलेय तुला. हेच नकोय रे रूपालीला. हे बघ तिच्या सहनशक्तीचा फर अंत पाहू नकोस.'

'का? काय करेल ती?'

'सगळंच का बोलायला लावतोयस्? जरा अंतर्मुख हो ना!'

मकरंदला काही भिडल्याशिवाय अशा अनेक भेटी आटोपल्या होत्या.

एकदा मकरंदच्या आईलाही भेटलो. सगळं सांगितलं.

'रूपालीनं तुम्हाला येऊन घरातलं सगळं सांगावं हे तरी बरं आहे का?' हा पहिला सूर जाऊन 'मकरंदबाबत मी जरा जास्तच पझेसि व्ह आहे हेही खरंच, मी मलाही बदलेन. रूपालीच्या जागी मी असते तर तर मीही सहन करू शकले नसते. त्याला समजावीन मी,' इथपर्यंत मकरंदची आई अंतर्मुख झाली होती.

घरात फक्त एकच मुलगा मकरंद. सर्वस्व तोच. यामुळे आईचं विश्वही तेच, हेही खरं. पण लग्नानंतर हक्कांचे केंद्रबिंदू काहीसे बदलतात. प्रेमात वाटेकरी न येता अजूनही प्रेम करणारं कुणी येतं. शिवाय प्रत्येकाचं स्वतःचंही असं एक विश्व असतंच. हे मानण्याइतकी मकरंदची आई समजूतदार होती. संवादांमुळे तर ती अघटित घडू नये म्हणून सावधही झाली होती.

पण या मकरंदचं काय करायचं, हाच एक प्रश्न होता.

रूपाली मध्येच एकदा आली न म्हणाली 'वाढतंच नाहीये हो, माझा नवरा. कुक्कुल बाळ आहे अजून.'

'म्हणजे?'

'म्हणजे काय? मूल केव्हा होऊ द्यायचं, द्यायचं की नाही? हा निर्णय आम्ही दोघं घेऊ शकत नाही?' '!'

'आईला विचारूया' या त्याच्या वाक्याचा मला तिटकारा आलाय. काय काय विचारणार आहे तो तिला? तो इतका दुबळा का? हे मी समजू शकते; पण झाली की आता दोनअडीच वर्ष. स्वतःही स्वतःच्या कण्यानं जगायचं असतं, हे त्याला कळेपर्यंत मी होईन पत्राशीची. माझी काही हौस आहे की नाही? माझ्या मनात आईबद्दल आदरच होता; आहेही. पण माझ्या नवऱ्याच्या या फजील आई प्रेमांमुळे त्यांचाही तिरस्कार वाटायला लागलाय मला. वाटतं, सायकीक होईन मी. सारखं वाटतं प्रत्येक क्षणी आम्हा दोघांमध्ये 'ती' वावरतेय.' संतापाचा कढ अश्रूत बदलला होता. ते वाहू दिले होते.

रूपाली घरी आली की काळजीचा एक नवाच पदर पुढे मांडत असे. एका भेटीत तिने आम्हा दोघांना सांगून टाकलं

'बघीनबघीन नाहीतर सोक्षमोक्ष लावून टाकीन. मी स्वतःच्या पायावर उभी आहे. मलाही आईवडील, भाऊवहिनी आहेत. आमचंही सर्वांचं आमच्या आईबाबांवर प्रेम आहे. पण हा आचरटपणा पाहिला नव्हता. घराला रंग आईला विचार, एल्.आय.सी.च्या नव्या योजनेतली गुंतवणूक आईला विचार, घोडबंदरच्या नव्या फ्लॅटचं बुकिंग आईला विचार, नात्यातल्या एका लग्नाला आहेर कुठला? आईला विचार. सगळंच आईला विचारून! तर लग्न का केलं? बायको का आणली घरी?'

आजच्या काळात अशीही समस्या निर्माण होऊ शकते? विश्वास बसत नव्हता. पण सत्य समोर येतं.

'आता तर ऑस्ट्रेलियातली एक उत्तम ऑफर मकरंद नाकारतोय. पाच वर्ष दोघांनाही नव्या देशात, नव्या संस्कृतीत वावरता येईल. मी म्हटलं आईना घेऊन जाऊ. मला माहितेय तू एकट्या मुलगा आहेस ते. पण आई अंबरनाथ सोडायला तयार नाहीत; म्हणून माझा नवरा त्याचं करीअर सोडायला तयार झालाय. आता किळस आलेय. बस्स. पुरे झालं. या माणसाबरोबर मी अशी मन नसलेल्या सावलीसारखी अजून किती वर्षं वावरू? तुम्हीच सांगा. आता तुम्हीच सांगाल तो निर्णय'

आम्हा पतीपत्नीला पूर्ण ठाऊक होतं. रूपाली सुचवीत असली तरी ती समंजस मुलगी आहे. हक्काची माणसं असल्यामुळे ती मन मोकळं करते. पण तिचं मकरंदवर जिवापाड प्रेम आहे. तिला उद्देग येतोय तो त्याच्या अकारण हतबलतेचा! परिस्थितीच्या संदर्भानं आईनं सगळी काळजी घेऊन मकरंदला वाढवलं खरं; पण घडवायचं राहून गेलं. 'एकुलता एक', तेही पतीविना आयुष्य त्या वेळची मानसिकताही ठीक. पण त्याचा नकळत विपरीत परिणाम दिसत होता. पोहायला जाण्यास भीतीनं नकार देणाऱ्या श्यामला विहिरीत उडी मारण्यास भाग पाडणारी श्यामची कठोर आई हेही तिच्या प्रेमाचंच एक मंगल रूप होतं. वात्सल्यानं न्हाऊ घालताना जगण्यात दुबळं ठेवणारे अनेक 'मकरंद' असतीलही; पण त्यामुळे रूपालीला हवाय तो कणेदार पती मित्र मिळू शकत नाही. आईबाबांच्या छायेचा तुरंग होता कामा नये; पंख व्हावेत. प्राण्यांमध्येसुद्धा मूल जन्मल्यावर धडपडत उभं राहतं. ती धडपड प्राण्यांमधली आई करू देते. माकडीण आपल्या पिल्लाला योग्य काळजी घेत झाडावर फेकते, घसरू देते, खरचटू देते, त्यातून ते पिल्लू स्वतःच्या हातांनी फांद्या धरायला शिकतं. जे प्राण्यांना निसर्ग शिकवतो; ते अति शिकल्यामुळे माणूस विसरतो.

मकरंदच्या घरातले तीनही घटक एकमेकांवर प्रेमच करणारे आहेत. मकरंदलाही त्याची चूक कळत नाहीये असं थोडंच आहे? पण स्वतंत्र निर्णय घ्यायचं धाडस तो हरवून बसलाय. निर्वात पोकळीत यानातून फेकून द्यावं, तशी त्याची स्थिती स्वतंत्र जगण्याच्या नुसत्या कल्पनेनंही होते. कदाचित काही काळ जाईल, अभ्यासात गुणवत्तायादीत आलेला मकरंद जगण्याच्या प्रगतीपुस्तकातही गुण मिळवू लागेल.

असं नको व्हायला आईऐवजी आता रूपाली त्याच्या निर्णयशक्तीची सूत्रधार व्हावी. मग पुन्हा मकरंद दुबळ्याच ! संवेदनांचा मालक बदलला !

एकमेकांची नाती घट्ट गुंफतानासुद्धा प्रत्येकाचा श्वास वेगळा आहे, पंख स्वतःचे आहेत न् भरारीही; एवढी जाण आली, तर या तिघांच्या संसारत कमतरता 'एकाचीच' आहे.

तीही मग भरून येईल !

३४. अध्यात्म : मनातील, जनातील !

बियास खळाळत वाहात होती. हिमालयातला बोचरा गारवा. त्यात माझ्याकडे स्लीपिंग बॅग नाही. सगळे शिबिरार्थी बॅगेत गुडगुप्प झोपलेले. आणलेल्या चादरी आणि होते तेवढे सगळे शर्ट अंगावर चढवून झालेले. त्याही स्थितीत घड्याळ पाहिलं पहाटेचे पावणे चार वाजलेले. नीरवता. काळोखात प्रकाशाचे कण विरघळू पाहत असलेले. फक्त बेफाम वाहणाऱ्या बियासच्या पाण्याचं गाणं.

क्षणात निर्णय घेतला असू दे थंडी; आता या क्षणीचा रामप्रहरीचा हिमाचल कसा आहे? एक शाल लपेटून उठलो. काळजीपूर्वक ज वळचे शिबिरार्थी ओलांडत बाहेर आलो. चंदेरी तबकावरील काळी जांभळी मलमल तांबूस बोटांनी कुणी तरी हळुवार दूर करीत असल्यासारखं वातावरण.

आणखी पुढं आलो. पक्ष्यांचा किलबिल दंगा! असंख्य फुलांचे अनेकरंगी ताटवे. जवळचाच मोडेल की काय, वाटणारा नाजूक पूल. बियासचा कल्लोळ. स्वच्छ खडक.

आणि दचकलोच. खडकावर कुणीतरी पद्मासन घालून ध्यान लावून बसलेलं.

कुणालाच न दिसलेली एका अरूप कवितेची ही रूप कडवी.

कोण बसलंय ध्यान लावून?

आणखी जवळ गेलो.

अं?

हरीश? आमच्या डब्ल्यू.डब्ल्यू.एफ.मधला शिबिरार्थी? अवघा बारावीतला हा गुणी मुलगा?

कितीतरी वेळ मी ते 'ध्यान'च पाहत होतो. जणू ते ध्यान पाहतानाच माझी झपूझा लागली होती.

तासदीड तास तरी हरीश ध्यानात होता. नंतर शांतपणे खडक उतरून मी उभा होतो त्या ठिकाणी तो आला.

'सर... तुम्ही?'

'हरीश, ध्यानात... तू?'

'हो सर, सकाळी मुलांचा गोंगाट एकदा सुरू झाला की, बियास ऐकता येणार नाही. आता ही ऊर्जा दिवसभर उपयोगी होईल.'

'हरीश, अवघा बारावीत तू. तुला हे...?'

'सर, बालपणापासूनच. कधी तास, कधी अर्धा तास, शांतपणे मेडिटेशन करण्याची सवय माझ्या आईबाबांनीच मला लावली. आमच्या घरात रोज आम्ही सगळे एक उदबत्ती संपेपर्यंत तरी मेडिटेशन करतो. सर, खूप बरं वाटतं. अभ्यास छान होतो. वर्गात शिकवलेलं लक्षात राहतं. मुख्य म्हणजे माझ्याभोवतीच्या मित्रांच्या डोळ्यात जे अनेक गोंधळ आहेत, त्यापासून मी वेगळा वाटतो.'

'कुठले गोंधळ?'

'बारावीनंतर पुढे काय? पैशाच्या मागे किती लागायचं? बारीकसारीक भांडणं हे माझ्याबाबत संभवतच नाही. फक्त काही वेळ ध्याना नं हे साध्य होतं.'

हे सांगताना त्याच्यात कुठलाही अहम् नव्हता. साधकाची नम्रता होती. घरातल्या संस्कारांचं निरांजन डोळ्यांत तेवताना दिसत होतं.

वर्गातही मी काही वर्षांपूर्वी ध्यानाचा प्रयोग केला. 'फक्त पाच मिनिटं निर्विचार व्हा. स्वतःकडे अलिप्तपणे पाहा. शांत व्हा', असं सांगितलं. या प्रयोगातून कित्येक मुलं एकाग्र झाली. त्यांना एक दिशा मिळाली.

अध्यात्म जगणारी किती तरी माणसं साध्यासाध्या व्यवहारात दिसतात. एखाद्या शेतात पाण्याबरोबर तनमन शिंपून शेतात पेरणी करणारा शेतकरी दिसतो. सावतामाळ्याचा अभंग ओठात रंगलेला असतो. 'शांती शेवती फुलली, प्रेम जाईजुई व्याली। सावताने केला मळा, विठ्ठल देखियेला डोळा॥' म्हणत छान मोट सुरू असते. वाटतं वेगळं ध्यानात कशाला बसायला हवं? 'ध्यान'च मोट हाकतंय. पाणी शिंपतंय.

भुकेल्या बाळासाठी आई गरमगरम भात, वरणात कालवून देत असते. जवळ बाळ बसलेला असतो. त्या वरणभातात काऊचिऊची गाणी मिसळून गुणगुणत असताना तिचा स्पर्श, तिचं मन बाळाला जीवनसत्त्व ठरतं, तेव्हा त्या आईचं 'ध्यान'च सुरू असतं.

कोणतीही गोष्ट विलक्षण मनापासून साकारताना त्याच्या व्यक्तीचं ध्यान होतच असतं. ध्यान हा मन सुरेल करण्याचा रियाज. आपो आप तारा जुळत राहतात. गाणं उमलू लागतं.

हजारो लाखो घरातल्या समग्र अशांतीचं कारण एकमेव असतं. आणि ते म्हणजे घराघराचा अध्यात्माचा पायाच दासळलाय. घरं उभी होत आहेत, ती एकमेकांच्या तात्पुरत्या स्वार्थावर. आयुष्य मृत्यूपर्यंत कसंबसं रेटायचं इतक्याच अल्पसंतुष्टतेवर! घरातसुद्धा कुटुंबीय राहत नसतात; एकमेकांचे प्रतिस्पर्धी राहत आहेत. या विलक्षण रोगात भावनांवर आज घर नावाच्या अधर्मशाळा गुजराण करीत आहेत. मग अशा घरात प्रत्येक व्यक्ती वेगवेगळ्या छटांचा मनोरुणच होतो. वेगळ्या मनोरुणालयात जावंच लागत नाही. घराची प्रत्येक खोली मनोरुणालयाचा एक वॉर्डच होतो.

वृत्तपत्रांची गरज आहे, दूरदर्शन संचाद्वारे मिळणाऱ्या अनेक ताज्या वृत्तांची गरज आहे. 'जनरल नॉलेज' वाढवणाऱ्या प्रत्येक पुस्तकाची गरज आहे, आधुनिक जगातल्या वैज्ञानिक पंथांची गरज आहे. पण हे सगळं मिळवून झाल्यावर किंवा आधी, मानसिक स्थिरतेची गरज आहे की नाही?

आम्हाला ही स्थिरता दगडाची नको आहे. संवेदनाक्षम मानवी मनाची सौहार्दपूर्ण स्थिरता हवी आहे. त्यासाठीच प्रकार कुठलाही असो, कुठल्या ना कुठल्या प्रकारच्या आंतरिक साधनेची गरज आहे आणि आपल्या शिक्षणव्यवस्थेत, आपल्या हजारो घरांमध्ये ही गरजच स्वीकारली जात नाही. उपचार होतात, पण रोगात जे जीवन व्यर्थ जाणार आहे, ते येणार आहे का परत?

कुठल्याही सामाजिक कार्यात समरसतेने समर्पित होणं ही मला आंतरिक साधनाच वाटते. मेधा पाटकरांचं नर्मदेच्या वाळवंटात जिव्याच्या आकांतानं झगडणं काय, बाबा आमट्यांची कुष्ठरोगावरची फुंकर काय, कोसबाडच्या टेकडीवरील अनुताई वाघांची अंगणशाळा काय, प्रेमाताई पुरवांचे वेश्यांच्या पुनर्वसनाचे कार्य काय, कांजूरमार्गचे वात्सल्य केंद्र काय, लोणावळ्याचे मनःशक्ती केंद्र काय, सहज आठवली ती नावं अशी शेकडो सामाजिक चळवळींची केंद्रं ही मला अध्यात्म केंद्राच वाटतात. भिंतीत न मावणारी ध्यानमंदिरांचा वाटतात.

कुठल्या तरी... कुठल्या तरी एका कार्यात जिथं कणभर स्वार्थ नाही, अशा कार्याशी स्वतःला जोडणं, हासुद्धा मनःशांतीचा सुंदर मार्ग आहे. 'समाजसेवा' हा शब्द पुढाऱ्यांनी बुळबुळीत केला. शेकडो निष्क्रिय दांभिकांनी साधू शब्द 'संधि'च्या जवळ नेला. कर्मकांडाच्या अतिरेकी स्तोमानं अध्यात्मालाही भोंदूगिरीची लागण झाली. सोयीसाठी वापरतो हे शब्द; पण त्यातही न गुंतता कुठे तरी स्वतःपलीकडे विचार सुचू लागला की मनातच अध्यात्माचा अंकुर फुटू लागतो.

'कौन्सिलिंग' शब्दाची आज अनेकांना झिंग आली आहे. सांभाळायचा तरी कसा एवढा पैसा? अशी काळजी असणाऱ्या तुपट श्रीमंतांना तर कौन्सिलिंगला जायचं म्हणजे एखाद्या लग्नसमारंभाला गेल्यासारखं वाटतं. खरं तर रोजच्या प्रार्थना... अर्थपूर्ण श्लोकांचे शांत उच्चारण, घरात एखाद्या मंदमधुर संतूर किंवा बासरीची ध्वनिफीत बरसणं... हेसुद्धा कौन्सिलिंगच आहे. जे कुठल्या पैसे घेऊन सल्ला देणाऱ्याकडे न जाता मिळतं. दिवसभराच्या आकडेमोडीच्या कासाविशीत, एका लाखाचे पन्नास लाख कसे होतील, याची जी

सारखी वळवळ मेंदूत सुरू असते, ती केव्हा तरी थांबायला हवी. नाही तर मेंदू फुटून बाहेर येईल आणि पैशाची, स्पर्धेची, सतत जिंकत घायाळ होण्याची, घायाळ करण्याची हाव अनमोल जन्म गमावून टाकेल.

ठाणेदादर लोकल प्रवासाच्या चाळीस मिनिटांतही प्रतिष्ठित दिसणारे लोक कचाकचा भांडतात. 'धक्का कायको मारा?' वरून 'गाडी तून फेकून देईन' पर्यंत हद्द जाते. दोघा भांडणाऱ्यांचे आणि हे भांडण अनिच्छेने कानावर सांडणाऱ्यांचे पुढचे तास विस्कटून जातात.

नीट बघा, सहनशीलताच कमी झालीय. नेभळटपणा म्हणजे सहनशीलता नाही. समर्थ सहनशीलता, समजून घेणं नव्या पिढीचं जवळजवळ संपलंय. 'जन्माला घाला म्हणून आम्ही अर्ज नव्हता केला?' असं विचारण्याइतपत उद्धटपणा आज ८०-९० टक्के तरुणांक डे आहे. आदर हरवला. कारण घरातला तो सहजसंवादाचा पाया हरवला.

निसर्गसंगीत सर्वांनी मिळून ऐकायला जाणाऱ्या कुटुंबसहली कमी झाल्या. उत्सव कॅलेंडरपुरते उरले. दिवाळी रेडिमेड करंज्यांतून साजरी होऊ लागली. रात्री ऑफिसमधून पिझ्झा आणि बर्गर आणणारे पप्पामम्मी घरात गवताप्रमाणे वाढले. गप्पांच्या वेळत टी.व्ही.चा हात आडवा येऊ लागला. पैसा अमाप येतानाही लक्ष्मीला सरस्वतीचा स्पर्श हरवला. त्यामुळे पैशाला मद्याचीच दुर्गंधी येऊ लागली. या सगळ्या भोगवादाला 'बुद्धिवाद' असे नाव समाजातल्या संस्कारशून्य विचारवंतांनीच अलिखितपणे दिले. त्यामुळे सामान्यजनांना त्यांचा किता गिरवणे सोयीचे झाले.

'संस्कार' या शब्दाचीच अलर्जी असणारी केवढी माणसे भोवती आहेत! माणसाने माणसाशी माणसाप्रमाणे वागणं यासाठीची ही आंतरिक साधना!

नाव काहीही द्या!

पण घराघराला जे तडे पडले आहेत, त्याचं एकमेव कारण अध्यात्माचा पायाच ढासळला! ते अध्यात्म मनातील असो की जनातील!

३५. दूर घर माझे !

सावर रे!
• प्रवीण दवणे

लाखो दमलेल्या मनांचे लोंढे घेऊन धडाडणाऱ्या लोकलने मध्यरात्री साडेबारा वाजता त्यातल्या एकाला फ लाटावर उतरविले. आंबलेल्या, श्रमलेल्या त्याने सर्व अवयवांसह उतरलो हीच चैन झाली. एवढ्या क्षीण आनंदाने त्याही वेळी, कुठपर्यंत पोहोचलेय कळत नव्हती, अशा बसच्या रांगेकडे पाहिलं.

केव्हा पोहोचणार घरी ? नरिमन पॉइंटहून स्टेशनपर्यंत बस मग लोकल पुन्हा बस अजून अर्धा तास सहज ... त्याच्या मनात चमकून गेलं. रिक्षानं जावं ? पण लगेच लक्षात आलं, चौदा रुपये ! जाऊ दे. अजून कळ सोसावी. नाहीतरी घरीच जायचंय... अर्धा तास उशिरा न लवकर... आता कुठला फरक ?

वाढलेल्या ताटावर दुसरं ताट झाकण म्हणून ठेवून ती श्रमून झोपली असणार... बाबांना प्रगतिपुस्तक स्वतः दाखवून, त्यावर सही घ्यायची म्हणून वाट पाहत थांबलेला बबलू आणि 'आज पण आईस्क्रिम नाही नं आणलं' म्हणणारी खारुताई तीही आईच्या कुशीत बाहुलीला घेऊन झोपली असणार. लॅचने दरवाजा उघडायचा. स्वतः जेवायचे... अंथरुणावर पडायचे...

बसमधल्या दांडीला अगतिक हात बांधलेला तो, ठरलेले चित्र पुन्हा नव्या रेषांनी गडद करित होता. तसेच घडले.

जेवण करून मध्यरात्री सव्वादीडला एकट्याने वाढून घेऊन कसाबसा तो अंथरुणावर लवंडला. टेबलावरून पुढे सरकलेलं आजचं वर्तमानपत्र टेबललॅम्पच्या मंद प्रकाशात उद्याकडे सरकत होतं अरे, आज धड पेपरही नाही वाचला आपण ! खळबळजनक घडतंय जगात. ऐकतो उडत उडत वाचतो तेवढंच. अस्वस्थतेनंच त्याला अंथरुणावरून उठवलं. कितीतरी बातम्या वाचल्याच नव्हत्या.

'हा' ठळक मथळ्यासुद्धा कसा काय निसटला ? स्वतःला सुविद्य मध्यमवर्गीय समजत असल्याचा त्याला त्याही स्थितीत संकोच वाटला. टेबलावर पुस्तकांचा हा ढीग. हौशीनं पुस्तकजत्रेतून आणलेली ही पुस्तकं. केव्हा बरं ? सही न तारीख घातली होती. अं ? दीड महिन्यांपूर्वी आणलेली ही पुस्तकं ! एका पुस्तकाचं एक पानही चाळायला फुरसत नाही मिळाली आपल्याला !

इंदिरा संतांचा 'निराकार', जीएंचा पुन्हा वाचावा म्हणून आणलेला 'पिंगळवेळ'. रेणेंचा 'पुष्कळ' न काळजावर पुनःपुन्हा वार करणारी वेडेकरांची 'रणांगण'.

आता वाचनाला वेळ द्यायचाच; पुरे झालं हे केवळ पोटाचं भाकन्या भाजणं ! राहून गेलेलं, विसरू पाहात असलेलं... पुनःपुन्हा हरवून जावं असं हे वाड्मय वाचायला वेळ द्यायचाच हे ठरवून, चक्क पाचशेची नोट मोडून आणलेला हा गड्डा, तेव्हा जिथे होता तिथंच तसाच आहे. त्या गड्ड्याखालच्या हिरवटपोपटी पातळ कागदाकडे त्याची दृष्टी गेली.

त्याच्या नकळत तो कागद ओढला गेला बाहेर. संयोजकांनी आवर्जून पाठविलेल्या संगीत महोत्सवाच्या या प्रवेशिका. फोनेवर निमंत्रण दिलं तेव्हा मारे केवळा उत्साही टवटवीत स्वर लावला होता आपण ! त्यांनाही खराच वाटला. चक्क बी रांगेतला सोळासतरा क्रमांक देऊन ही प्रवेशिका पाठविली होती.

एकेका नावावरून त्याची नजर सरसरली... पं. हरिप्रसाद चौरासिया... त्याच्या रंध्रांत बासरीची नदी घुमू लागली. पं. डी. के. दातार व्हायोलीनचा आर्त स्वर त्याही क्षणी त्याला व्याकुळ करू लागला. स्वरयोगिनी प्रभाताई अत्रे. प्रभाताईची मनातली मैफल जागी झाली न सायंकाळचे सारे क्षितिजरंग त्याच्या संवेदनांतून प्रभाताईच्या स्वरांसोबत रिमझिमू लागले. अरेरे ! हे सारे दिग्गज आपल्या गावात आले. तिकिटे न मिळालेल्या निराश लोंढ्यामध्ये न सापडता घरीच आयती प्रवेशिका आली. पण...

जनरल मॅनेजरची आयत्यावेळची मीटिंग, अचानक उद्भवलेलं कुठलं तरी कारण मध्ये तडमडलं आणि ही प्रवेशिका... सुगंध न घेताच खिशातल्या खिशात कोमेजून जाणाऱ्या सोनचाफ्यासारखी सुकून गेली.

अभावितपणे तो हिरवट कागदच तो हुंगू लागला. सुरांच्या शाली मोगऱ्याच्या गंधात माळून तृप्त होत जाणारे रसिक त्याला त्या मंद काळोखप्रकाशातही दिसू लागले.

त्याला त्याच रसिकांमध्ये असावयाचे होते; पण त्यावेळी तो कॉम्प्युटरच्या समोर पडद्याला नाक न् डोळे खुपसून सहकाऱ्यांच्या बरोबर कुठली तरी जटिल 'डिफिकल्टी सॉल्ट' करण्यात मग्न होता. स्वतःच्या नकळत त्यानं टेबलवर मूठ आपटली... ध्वनीचं भेदक व तुळ काळोखात तरंगत राहिलं. 'जेवलात ?' दमल्यामुळे औपचारिक झालेला तिचा प्रश्न. 'हो.' कर्तव्यपूर्तीच्या आनंदात ती पुन्हा चटकन् झोपली; चटकन् जागी झाली होती तशीच. खास्ताईची झोप चाळवली.

उठली तर बरं! रडली तरी चालेल. कडेवर घेता येईल. बाल्कनीत उभं राहून चांदोमामा दाखवता येईल. मुख्य म्हणजे दहाबारा दिवसांत घ्यायचा राहून गेलेला गच्चपापा घेता येईल. खट्याळ, म्हणते कशी 'मिशी टोचते पप्पा तुमची' मग पापा घ्यायला अजूनच मजा येते. घुसमटल्यासारखंच झालं त्याला. वाटलं एकटंच बाल्कनीत उभं राहावं. एक खोल खोल श्वास घ्यावा.

खरंच ! कित्येक महिन्यांत असा श्वासही घेतलेला नाहीये का आपण ? श्वाससुद्धा मनःपूर्वक न घेता जगत असलेल्या स्वतःची त्याला उबग आली... काय हे ? कशात गाडून घेतलंय आपण स्वतःला ? सातला निघायचं, रात्री केव्हाही पोहोचायचं. आपल्या बुद्धि मत्तेच्या बळावर कंपनीचा होत असलेला विकास फोनवरून बायकोला ऐकवायचा. ठीक आहे... ठीक आहे... सगळं... पण फक्त एवढं करतानाच संपून जाणार आहे का आयुष्य ? झोप तर उडालीच होती.

कॉलेजमध्ये मराठी वाङ्मय मंडळाचे प्रमुख होतो आपण... आपल्या कवितेचं पटवर्धनबाईंना केवढं कौतुक होतं ! आपल्या वक्तृत्वाचं प्राचार्य मुळगावकरांना केवढं अप्रुप होतं ! दुर्मिळ असल्यानं अनमोल वाटणारी केंदूरकरसरांची दाद आपल्यालाच कशी मिळत होती !

कुठं गेलं ते वक्तृत्व ! कुठं गेली ती कविता ? कुठं गेलं ते ललित लेखन ? कुठं गेलं ते तास न् तास मराठी ग्रंथसंग्रहालयात बसणं ? आपण जिवंत असतानाच आपल्या त्या जगण्याचा भूतकाळ झाला ? जे जे व्हायचं ठरवलं, ते ते झालोच नाही ! कालच भूषण भेटला होता... अभावितपणे विचारलं त्याने 'काढतोय का रे अजूनही चित्र ?' 'यार, सगळ्या चित्रांवरून रणगाडा फिरला.' 'म्हणजे ?'

'डिफेन्समध्ये लागलो न् संपलं सगळं. आपला तो चाफेकर नाटकात काय झकास काम करायचा ! आता झालाय टीचर गांधी हायस्कूललात. काय रे, तुला ती मीनाक्षी आठवते ?' मीनाक्षी !

पिंगट डोळ्यातलं गहिरं बोलकेपण तोलत हसणारी, दोन वेण्या लांबसडक असणारी, खांडेकरांच्या कादंबरीत असायला हरकत नसावी. अशी मीनाक्षी जोशी ! सुरेल गायची. सतार तर अप्रतिम ! 'मुंबईब'च्या 'युववाणी'त तिचे कार्यक्रम व्हायचे.

'हं... तिचं काय ?' 'अनल की रे' 'का ?' 'नवरा संशयी, त्यात बेवडा. सगळं संपवायला लावलं त्यानं. दोन मुलं आहेत. पार खं गलेय. गेल्या आठवड्यात पुण्यात भेटली होती...'

मनातलं घर दूर राहिलेले असे कितीजण असतील ! मीही त्यातलाच एक. नाही ! कुठं वेळ गेलेय अजून ? फक्त बेचाळीसचे तर आहोत ! 'केवळ नोकरी करत नाही मरायचं मला. केवळ केवळ नोकरीसाठी नाही जगायला आलो मी.

त्याही पलीकडचा आतला आनंद जो मला गाठायला माझ्या वाचनानं, ललित कलांनी शिकवलं. तो मी मिळवणारच. आताच पूर्ण सावध व्हायचं. हा हा निश्चय घट्ट पकडून ठेवीत निरवल्यासारखा... आतलं घर जे खोळ हरवलंय... व्यवहाराच्या सिमेंटच्या ढिगाऱ्यात ते शोधीन. विचारानंच त्याला केवढं बरं वाटलं !

नकळत तो बेसिनकडे आला. खळबळून तोंड धेऊन फ्रेश झाला. ड्रॉवरमधले कागद अलगद त्याने वर काढले. किती महिन्यांनी त्याला काहीतरी सुचत होतं. हरवलेलं 'काहीतरी' सापडत होतं ! कागदावर प्रगटत होतं !

३६. पाहुणे आणि पाहुणचार

मिरासदार साहेबांना मी म्हटलं, 'संकोचू नका. पोटभर होऊ द्या.' द. मा. मिरासदार त्यांच्या नेहमीच्या खुमासदार शैलीत म्हणाले, 'खरं म्हणजे मी संकोचानं जरा जास्तच जेवतोय!'

प्रेमानं आग्रह करण्याच्या भरात आपण आपल्या प्रिय पाहुण्यावर काही वेळा अत्याचार करीत असतो. काही वेळा न आवडलेला पदार्थ घाईघाईने संपवून टाकून दुसऱ्या आवडणाऱ्या पदार्थाकडे आपला पाहुणा वळणार, तेवढ्यात गैरसमजापोटी आपण भस्सकनू ताटात त्याला न आवडलेला पदार्थ वाढून मोकळं होतो. होतं ते प्रेमापोटीच! पण ते पोटी बाळगणं त्रासाचं होतं. काही वेळा आपला आग्रह इतका भयानक होतो

की पाहुणा चक्क कासावीस होतो. आपण त्याचे दोन्ही हात जबरदस्तीने दूर करून वाढणाऱ्याला सांगतो, 'बघताय काय? वाढा दहा बारा जिलब्या.'

घरात काय न पंगतीत काय, समारंभात उरलेलं अन्न पाहिलं की वाटतं, माणसं योग्य तितकंच खातील तर भारतातले कितीतरी अर्धपोटी पोटभर जेवू शकतील. उरलेल्या ढीगभर अन्नाची आपल्याला काहीच तमा वाटत नाही. आपल्या हातून अन्न टाकलं जातंय, याचा संकोच अनेकांना नसतो. आपणही अति आग्रहानं दुसऱ्याचा अन्न न टाकण्याचा निश्चय धुळीला मिळवतो. टाकलं तरी चालेल, पण खा! काहीजण तर अभिमानाने सांगतात, 'आमच्याकडे जेवणानंतर आठदहा जणांचं जेवण उरतंच. केव्हाही या फ्रीजमध्ये दहा माणसांचं जेवण तयार!' आता हे अभिमानास्पद आहे की आणखी काही आहे; शोध ज्याचा त्यानं घ्यायचा आहे.

तर काही वेळा पाहुणचारचं वेगळंच टोक बघायला मिळतं. ठरवून जेवायला बोलावलं जातं; पण चार माणसं जास्त आली आहेत याचा मुळी विचारही केलेला नसतो. पोळ्या तेवढ्याच; आमटीभात यांचं प्रमाणही बदलत नाही. भुकेल्या पाहुण्यांना पहिलीच चतकोर पोळी वाढताना ती गृहिणी 'वाढू? ...वाढू?' विचारीत राहते. पन्नास ग्रॅम भातावर ठिपकाभर वरणआमटी हळदकुंकवासारखी लावली जाते. जेवणारा बिचारा इतका संकोचून जातो की त्याला वाटतं कुटून 'हो' म्हटलं न आलं! मग त्या घरातनं बाहेर पडल्यावर एखादं हॉटेल गाठावंच लागतं. कृपण पाहुणचारचं हे दुसरं टोकही तिडीक आणणारंच असतं. भातुकलीपेक्षा जरा मोठी भांडी न पडिल्या एका मिनिटातच पातेल्याचा खडखड आवाज.

पाहुणचारप्रमाणे पाहुण्यांचेसुद्धा धमाल प्रकार आपण अनुभवतो. एकदम अनोळखी गँग भल्या सकाळी आपल्या घरात उतरते. आपल्या नेहमीच्या पोटपळपळीत 'हे कोण बुवा?' प्रश्न पडतो.

'ओळखलं नाहीस?' त्यातली एक ठमा.

'नाही.'

'बरोब्बर आहे. आता मोठ्ठा झालास ना?'

'...अं?'

'हंदाद, लहानपणी लहान होतास एवढुस्सा. अरे, अस्सा खेळवलाय रे तुला...'

आता ही पुढं काय सांगणार याची भीती वाटतानाच दुसरे गृहस्थ

'प्रशन्नस्त फ्लॅट आहे रे तुझा'

आणि ते आपल्या गॅलरीतून, इतर खोल्यांतून फिरून येऊ लागतात.

‘पण हे कोण?’ मनात प्रश्न छळत असतानाच..

‘आईझाबेथ यांचा फोन बघ वेगळ्याच आहे.’

सरळ आपल्या फोनच्या कुठल्याही बटणाला ठमाबाईची चावनेट लेक हात घालते.

‘पण... मी खरंच ओळखलं नाही?’

‘लब्बाड! फिरकी घेतोयस्? आम्ही तुला रोज बघतो.’

‘अं?’

‘टीव्हीवर!’ ते कुटुंब खदाखदा हसत एकमेकांच्या हातावर टाळी देतं.

कोण आलंय न कळून, बावरून, न समजून पाहुणचार म्हणून आपली बायको त्यांना पाणी देते.

‘बघ वत्से, याला म्हणतात संस्कार! बघ पाणी आलं, मी म्हटलं ना तुला. चार तासांसाठी जायचं तर लॉज कशाला? इथं गेलो की पाणी येणार. चहा येणार. पोहे होणार, पुन्हा चहा. संस्कार बरं. अतिथी देवो भवं म्हटलंय ना हॅ हॅ हॅ...’

मी गंभीर होत ‘हंहं’ म्हणू लागतो.

बायको अर्थातच पोह्यांकडे वळते.

‘संस्कार बरं’, म्हटलं ना त्यांनी!

‘अरे, तुझ्या आईचा दूरचा आत्येभाऊ मी. म्हणजे तुझा आत्येमामा. न् ही मामी तुझी. ही शकू. दुसऱ्यांदा दहावीला आहे. बघू या.. आता उडाली तर शिकवायची. तुझ्याचकडे येणार ॲडमिशनला..’

बापरे!

पण शकू तो ताप मला देईल असं वाटत नव्हतं. तशी ‘गुणाची’ होती पोर!

फोन खेळून झाल्यावर आता ती टीव्हीवरल्या शोपीसकडे वळली.

अकराचा मुहूर्त म्हणून कुणाच्या तरी लग्नाला आलेलं हे कुणा आत्येमामाचं कुटुंब थोड्याफर फरकाने अनेकांच्या घरी केव्हा तरी येतंच. अतिशयोक्ती सोडा; पण ज्यांच्या घरी जन्मात गेलेलो नाही, फोनपत्र कधीहीकुठलाही संवाद नाही, तिथं आखखीचा अखखी छावणी घेऊन, लॉजचा खर्च नको म्हणून मनमोकळेपणाचा आव आणून गळ्यात पडणारे पाहुणे आपण भिडेने टाळू शकत नाही. आपण ज्यांच्याकडे जात आहोत तिथं काही आत्मीयतेचा सूर आहे का आपल्याबद्दल, याचा जरा तरी विचार हवा की नको?

काही पाहुणे आपल्यासाठी खास भेटी आणतात.

‘खास तुझ्यासाठी ही शाल. गावोगावी जातोस, थंडीवाऱ्यात. विचार केला, काय घ्यावं? म्हटलं मफ्लरच घ्यावा. इथनं रेमण्डमधनंच घेतला.’

आपण धन्य होतो.

‘माहेरच्या साडी ‘प्रमाणे ‘मायेचा मफ्लर’ देऊन मंडळी पाहुणचार घेऊन जातात. आपण शालीची घडी उघडतो. धक्काच बसतो.

‘मेडिकल कॉलेज, सोलापूरकडून सप्रेम भेट.’

बाप रे!

म्हणजे त्यांना कुणीतरी भेट दिलेला मफ्लर त्यांनी आपल्या गळ्यात टाकला तर...? मफ्लरच्या उबेपेक्षा खोटेपणाच टेचू लागलो. जवळच्या माणसाला आपण हे सांगू शकतो. 'मला भेट मिळालाय. माझ्यापेक्षा तुला त्याचा उपयोग आहे, म्हणून आणलाय.'

त्यात राग येण्यासारखं काही नाही. पण 'खास इथनं रेमण्डमधनं' कशाला?

प्रत्यक्ष पाहुण्यांप्रमाणे काही पाहुणे फोनमधून टपकतात. वेळ नाही काळ नाही. आपल्याला वेळ आहे की नाही, याची विचारणा नाही. कुठलेही प्रश्न काहीही फोनमधून विचारत राहतात.

भल्या पहटे साडेपाचला फोन 'दवणे, कवी ग्रेस यांचं पूर्ण नाव काय?'

क्षणभर झोपेत काहीही कळत नाही.

'काय?'

'ग्रेस यांचं नाव?'

'तुम्ही कोण?'

'तुम्हाला मी माहीत नाही. एक वाचक असं समजा. अहो, एका स्पर्धेत प्रश्न आलाय. एवढा सुटला की मलाच बक्षीस मिळणार आहे.'

वा रे रसिक!

पहाटे साडेपाच? बक्षीस? स्पर्धा?

रागावणार कुणावर?

दोन फोनवर दोघे आपण!

मी ग्रेस यांचं नाव सांगून मोकळा होतो.

'अच्छ! पुन्हा फोन करेनच. खात्रीच आहे आम्हाला.'

मी आपटलेल्या दूरध्वनीकडे माझ्या फोनमधून बघू लागतो. अनपेक्षित, अवेळी, अकारण आलेल्या फोनमुळे झोप करवतीसारखी तुटते; ती सांधली जात नाही. दिवसभर डोकं ठणकत राहतं.

हा एक प्रकार, तर दुसरे फोन पाहुणे आणखीनच धीट! कॉलेजची वेळ काढावर आलेली. निघणार, तोच फोन

हा फोन घ्यायचा नाही ठरवतो; तरीही महत्त्वाचा असला तर?

घेतो. 'हॅलो..'

'हा बरा सापडलास...'

'बापरे! गुलाबकाकी?'

'काय रे?'

‘काकी... सॉरी आता...’

‘हे बघ, एकतर उंबराचं फूल तू. भेटलास ते भेटलास. हे बघ मंजिरीच्या मुलीसाठी पाळणा लिहिलाय तुला ऐकयलाच हवा.’

‘काकीदाद’

‘पाळणा ऐक धन्येदाद कन्येदाद...’

अशा गुलाबकाकींच्या ज्येष्ठत्वाचा मान मनात असतो. हो, पण त्या दर वेळी कुणासाठी तरी पाळणा, कुणाचे साठीशांतीचे गीत, कुणासाठी डोहाळे गीत लिहितात आणि ते ऐकवत राहतात. एरवी निर्मळ, भाबड्या असलेल्या लाडक्या गुलाबकाकी अशा वेळी ‘न को’ वाटतात. या काकी म्हणजे ना कुठल्या नात्याच्या. एका महिलामंडळाच्या कार्यक्रमात आपण त्यांना वाकून नमस्कार केलेला असल्याने हे नाते त्या पकडून ठेवतात. तेव्हा आपण मनापासूनच वाकलेले असतो. पण केव्हा कुठे किती आणि कसं या आयुष्यात त्या चार गोष्टी न कळल्यामुळे आता कोपरापासून वाकतो.

पाहुणे येणं, पाहुणे म्हणून जाणं आणि एकमेकांचा पाहुणचार करणं, हा आपल्या मध्यमवर्गीय आयुष्यातला छानसा उत्सवच असतो.

पण उत्सवच राहावा, याची काळजी एकमेकांनं घेतली की, अशा पाहुण्यांची आपण वाट पाहत राहातो.

... आणि मग आपलीही कुणीतरी!

३७. पाळणाघर : आधुनिक सुगरणीचा 'खोपा'!

सावर रे!
प्रवीण दवणे

‘नाही हं सोन्या, असं ललायचं नाही; आज मी लवकल येनाल आहे; उद्या मला सुट्टी; उद्या तुला कमल आजीकडे नेनाल नाई मी. उद्या तू नि मी दोघंच खूप खेलायचं. तलावपालीवर ज्यायचं. आईत्वलीम खा यचं. उद्या बाबांना कालेज नाही, काल्यक्लमपन नाई ललू नको हं.. ओ... ओ... ओ.. शोन्या.. आज मी लवकल येनाल..!

... माझे डोळे भरून आले.

वेदश्री बाहुलीशी बोलत होती. अगदी मनापासून बोलत होती. प्रज्ञा वेदश्रीशी बोलते.. तेच शब्द.. तसंच समजावणं.. ती झाली हो ती आई.. आणि तिच्या मांडीवर होती स्वतः तीच!

माझ्या अगतिकतेचीही त्या क्षणी मला कीव आली.

सकाळी जाताना वेदश्रीला परब आजीआजोबांकडे द्यायचं न संध्याकाळी घेऊन यायचं. जरा उशीर झाला तरी तिला आतलं घड्याळ सैरभैर करतं ‘बाबा केव्हा येनाल आजी?’ खिडकीच्या गजाना धरून पाखरासारखी ती वाट पाहते. आपल्याला पाहिलं की ते आपलं च पिल्लू आनंदानं चिवचिवाट करतं; निघताना ‘उद्या येईन हं मी’ असं परब आजीआजोबांना सांगतं.

या नव्या आजीआजोबांचाही तिला लळ लागलाय.

सुदैवानं नातवंडांची ओढ असणारं, मूर्तिमंत वात्सल्य डोळ्यात तेवणारं एक घर पाळणाघर म्हणून मिळालं. माझ्या आईजवळ माझं बाळ असण्यातली निश्चिंती तिथं आम्हा दोघांना मिळते. व्यवहार आणि संगोपन यांची काहीशी सांगड घालता येते.

“...आपण लवकर घरी आलोय न् ती तिथंच आहे ही जाणीव बेचैन करते. झोपेतनंही उठवून तिला मी घरी आणतो. आपण अस ताना आपलं तान्हुलं आपल्या आरामासाठी बाहेर, हेच जिवाला पटत नाही. पण भाकरीसाठी जगात वावरताना अशी वत्सल पाळणा घरं आपला सुगरणीचा खोपा होतात. जीव झाडाला टांगून सुगरणीसारखे आजचे आईबाबा घराबाहेर पडतात. पण सुरक्षित पाळणाघरामुळे त्या नाईलाजातही मनाला दिलासा असतो.

एखाद्या ऑफिसमधल्या वाड्मयमंडळात ‘दिलखुलास’ रंगलेला असतो; अगदी टिपेला गेलेला असतो, तोच दोनचार स्त्रिया पर्स उचलून अस्वस्थ झालेल्या दिसतात. मला कार्यक्रम सादर करतानाही ती व्याकूळ अस्वस्थता थेट काळजाला भिडते. ‘कसं उठायचं?’ ही त्या इतक्या वेळ दाद देत शब्द झेलणाऱ्या रसिक स्त्रियांची पंचाईत मी जाणतो. कार्यक्रमाच्या सुस्वातीला कुस्ती संघटनेचे अध्यक्ष असावेत, अशा बलदंड संयोजकांनी खडसावलेलं असतं ‘ज्याला निघून जायचंय त्यांनी आत्ताच जा; नंतर कुणाला उठून जाता यायचं नाही.’ या धाकत बावरणारी मनं मला भिडतात. मी कार्यक्रम स्वल्पविरामासारखा थांबवून म्हणतो, “तुम्ही न संकोचता निघा; तुम्ही निघताय ते कार्यक्रमाचा कंटाळा आला म्हणून नाही, हे मला माहीत आहे. तुमची मुलं पाळणाघरात आहेत. ती वाट पाहतील. कदाचित पाळणाघर चालविणाऱ्यांचीही वेळेची अट असेल, तुम्ही न संकोचता निघा.”

मुंबईपुण्यासारख्या हल्ली तर कुठल्याही शहरात आपली उत्कट रसिकताही घड्याळाच्या काट्याला बांधूनच जोपासावी लागते. त्या स्त्रियांची वेदना माझ्याही जगण्यात असल्यानं वेदना वेदनेशी बोलून जाते.

आदित्य लहान असताना, अगदी चिमुकला असताना घरात एक अशी ‘क्रिटिकल’ अवस्था आली होती. जी अनेक घरात येतेच. प्रज्ञानं नोकरी सोडावी का ? खरंच तिच्या नोकरीची गरज आहे का ? घरात आईवडील आहेत. ते हौशीनं नातवंड सांभाळणारे आहेत. पण त्यांनी अवघं आयुष्य समर्पित करून आपल्याला वाढवलं, आता त्यांचं पुढलं आयुष्य फक्त आपल्या मुलांना वाढवण्यासाठीच आहे का ? त्यांना वाटलं, मुलीकडे आठपंधरा दिवस जावं, त्यांना वाटलं, ट्रॅव्हल्सकडून महिनाभर काश्मीर ते कन्याकुमारी भटकावं,

तर त्यांना आता या वयात तरी मानसिक उसंत आपण द्यायला नको का ? आपल्या घराव्यतिरिक्त इतरत्र सोय करायला आमचं मन तयारच नव्हतं. संवेदना नसलेल्या एखाद्या वस्तूसारखं आपलं गोजिरवाणं कुठल्यातरी अपरिचित कुटुंबात सोडून यायचं आणि आपल्या सवडीनं त्याला आपणून मग घड्याळ पाहून वात्सल्याचा वर्षाव करीत राहायचा, या गोष्टीला मनच तयार होत नव्हतं. त्या काळात असे ताणतणावाचे हजारो क्षण यायचे. आईवडील टोकाचे समजूतदार म्हणून प्रश्न नाही आला. पण त्यांना केव्हातरी 'अडकल्यासारखं' वाटतंय हेही जाणवायचं. तेव्हा पुन्हा प्रश्न तळहातावर यायचा 'तिनं नोकरी सोडावी का ?'

या मनःस्थितीत आमचे मुलांचे डॉक्टर सुधीर साने यांनी छान सल्ला दिला. ते म्हणाले, 'प्रत्येक घरात हे घडतं. आम्ही पाहतो हे. पण यावर वहिर्नीनी नोकरी सोडणं हा उपाय नाही. पाचसहा वर्षांत मुलांचं स्वतःचं एक विश्व तयार होतं. शाळा, व्यायामशाळा, स्विमिंग, अनेक मित्र, त्यांचे वाढदिवस, क्लासेस या सर्वांमध्ये हे मूल इतकं व्यग्र होतं की, त्याला कित्येक तास, म्हणजे विशेष करून दिवसभरात आईची गरज वाटेनाशी होते. उलट पुढल्या काळात आपल्या ८० टक्के मित्रांच्या आया कुठेतरी व्यवसायात बिझी आहे त आणि आपली आई घरीच बसून आहे, या गोष्टीचाही एक न्यूनगंड त्याच्या मनात निर्माण होऊ शकतो. तुम्ही असं करा. सर्व वेळ पाळणाघरात नका ठेवू त्याला. आजीआजोबा छान आहेत त्याचे. पण सोय म्हणून असू द्या. अगदीच वाटलं त्यांना बाहेर जावं, तर सोय आहेच. पण वहिर्नीनी भावनेभरात नोकरी सोडून चालणार नाही. प्रश्न आर्थिक गरजेचाही नाही. प्रश्न मुलांच्याच मानसिक गरजेचा आहे. शिवाय काळ अस्थिर आहे. दोघंही मिळवती हवी असण्याचा हा काळ आहे.'

ट्रीटमेंट मुलांसाठी घ्यायला जातो, पण उपचार आम्हा पालकांवर होतो, अशा डॉक्टर सुधीर सानेंचा सल्ला वेदश्रीसाठी उपयोगी पडला. आजीआजोबांचंच प्रेम देणारं एक नवं घर तिला मिळालं. पण म्हणून घरातले आजीआजोबा दूर गेले नाहीत. मुलांची उपेक्षा करणं हे मनात जेव्हा नसतं, तेव्हा ती उपेक्षा होत नाही. व्यवहार आणि भावना यांची तारेवरची कसरत आधुनिक पालकत्वाला करावीच लागते.

काही पाळणाघरां मी पाहिलेयत. आपल्या स्वतःच्या घराहूनही अधिक उत्तम रीतीनं मुलं तिथं वाढवली जातात. स्वच्छता, आरोग्य, संस्कार आपल्या घराहूनही तिथं अधिक काळजीपूर्वक जोपासले जातात. एका सहज आठवणाऱ्या पाळणाघराचा उल्लेख करावासा वाटतो. सायन सांताक्रूझ भागात सानेगुरूजी विद्यालयाने चालविलेलं पाळणाघर शाहीर लीलाधर हेगडे यांनी मला दाखवलं. विशेष म्हणजे झोपडपट्टीत राहणाऱ्या, कष्ट करणाऱ्या श्रमिक स्त्रिया आपली मुलं लीलाधरजींच्या पाळणाघरात ठेवून निश्चितपणे कामाला जातात. या पाळणाघरातील आया बाळांची सर्व प्रकारची काळजी घेतात. स्वच्छता, आरोग्य हा त्या पाळणाघराचा आत्मा आहे आणि सेवाभाव हा सानेगुरूजी विद्यालयाच्या पाळणाघराचा जीव आहे.

पाळणाघर सावर रे जोड २ पाळणाघर ही आधुनिक काळातील विलक्षण महत्त्वाची संस्था आहे. वादात हारजीत काहीही होवो, ती एक नितांत महत्त्वाची गरज आहे. परंतु आपल्याकडे शाळा, दवाखाने, रात्र महाविद्यालये इ. अनेक महत्त्वाच्या गोष्टींकडे जसे ठामपणे दुर्लक्ष आहे, तीच गत पाळणाघराबाबत आहे.

व्यावसायिक पाळणाघरां चालविणाऱ्यांची व्यवस्थित नोंद हवी. तिथल्या आरोग्यविषयक बाबींवर अधिकृत नजर हवी. कुणीही उठून आपल्या घराचं पाळणाघर करून चारपाच हजार मिळवावेत, पोटासाठी नाइलाज म्हणून नोकरी करणाऱ्या मंडळींच्या अगतिकतेचा फायदा लुटवा, पाळणाघरातली मुलं जेवलीत की नाही, त्यांचं आजारपण, शरीरधर्म यांच्याकडे नीट लक्ष आहे की नाही, हे बघायलाच हवं. मुळात पाळणाघर हा केवळ व्यावहारिक व्यवसाय नाही. तिथं काम करणाऱ्या मंडळींमध्ये भावनांचा ओलावा हवा. प्रत्येक बाळाला लळा लावणारे वत्सल स्पर्श हवेत. कृष्णाला गोकुळात ठेवून देवकी कामावर गेली खरी, पण त्या नंदलालाला एक यशोदा तिथं भेटायला हवी. अशी 'यशोदा' ज्यांना होता येईल त्यांनीच पाळणाघराची जबाबदारी घ्यावी.

रोपाचं नातं एकदा जमिनीशी दृढ जुळलं की हलकेच त्या रोपाचं रूपांतर तरूत होऊ लागतं. मुलांचंही तसंच आहे. रोप ते तरू हा विलक्षण संवेदनाशील काळ नव्या मुलांचा घराबरोबर पाळणाघरातही जाणार आहे. तिथं एखादा व्यसनी, मनोरुग्ण, शिवराळ माणूस नाहीये ना, याची खात्री पाळणाघरात मूल ठेवताना करायला हवी. नाही तर 'आहे आपली घराजवळ सोय' म्हणून कुठंही आपल्या काळजाचा तुकडा ठेवायला, तर न जाणो, काही दिवसांनी नको ती काळजी उद्भवायची.

मुलांची आवड, हौस, जिवाळा म्हणून मुलं जेव्हा रक्तापलीकडल्या हृदयाच्या नात्यानं वाढवली जातात, तेव्हा अशा पाळणाघरात मुलं अधिक धीट, स्वावलंबीसुद्धा होतात. वयापेक्षा थोडी लवकरच सुजाण होतात. एका मोठ्या फ्लॅटमध्ये एकलकोंड्या वाढणाऱ्या लाडावलेल्या मुलापेक्षा पाळणाघरातली मुलं मनमिळावूसुद्धा होतात. घरापलीकडलं वेगळं घर, परिसर, नाती, पंर भावनाविवश न होता नव्या परिस्थितीशी जुळवून घेणारी समंजसही होतात.

बहिणाबाईंनी किती तरल, हळुवार शब्दातून खोप्यात पिल्लू सोडून जाणाऱ्या सुगरणीचं मन व्यक्त केलंय.

पिलं निजली खोप्यात

जसा झुलता बंगला

तिचा पिलामधी जीव

जीव झाडाले टांगला !

अरे खोप्यामधी खोपा

खुगरणीचा चांगला

देखा पिलासाठी तिनं

झोका झाडाले टांगला !

...आजचे पाळणाघर हा आधुनिक सुगरणीचा 'खोपा'च आहे ! तो तितकाच मायेनं गुंफायला हवा ! जीव तर टांगणीला लागणारच, पण आपला तान्हा तिथं काळजीपूर्वक उमलायला हवा !

३८. रॅगिंग हवे आहे ऊर्जेचे रूपांतरण

सावर रे!
• प्रवीण दवणे

‘प्रिय पालक हो, तुमचा पाल्य आमच्या महाविद्यालयात अभियांत्रिकी शिक्षणासाठी आणखी पंधरा दिव सांणी दाखल होणार आहे, त्याबद्दल अभिनंदन. त्याच्या उत्साहवर्धक, अभिमानास्पद वाटचालीसाठी शुभेच्छा देतानाच त्याला काही गोष्टी आपल्याहीकडून कळव्यात म्हणून हा प्रपंच. आमच्या महाविद्यालयात रॅगिंगची पद्धत नाही. मुले रॅगिंग करीत नाहीत, कुठल्याही प्रकारचे रॅगिंग प्रशासनाला मान्य नाही. येथे सर्व व्यवहार शिस्तीने, मैत्रीने, मोकळ्या, पण जबाबदारीच्या वातावरणात होतात. या आमच्या धोरणामुळे तुमच्या पाल्यावर जर काही अन्याय होणार असेल, तर तुम्ही प्रवेश रद्द करू शकता. मात्र महाविद्यालयाच्या

आणि स्वतःच्या विकासासाठी, त्यातून होणाऱ्या राष्ट्रविकासासाठी तो येथे अध्ययनासाठी येणार असेल तर आम्ही त्याचे/तिचे स्वागत करतो.

पत्रक वाचताना डोळे आदराने, कौतुकाने भरून आले. महाडजवळील गोरेगावमधील डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर पॉलिटेक्निक कॉलेजच्या उत्साही, चैतन्यमय प्राचार्यांनी हे पत्रक माझ्या हाती दिलं. प्राचार्य आहेत डॉ. सुभाष आवळे. अतिशय सकरात्मक दृष्टीने, एका विशिष्ट विधायक दृष्टिकोणातून संस्था अंतर्बाह्य विकसित करणारे कलावंत मनाचे डॉ. सुभाष आवळे हे शिक्षणक्षेत्रातील एक प्रयोगशील व्यक्तिमत्त्व आहे. संस्था बघताना मी सहज विचारलं, ‘सर, आपल्या महाविद्यालयात हॉस्टेलही आहे आणि मी ऐकलंय मेडिकल, इंजिनीअरिंग अशा महाविद्यालयांत रॅगिंगचं प्रमाण जबरदस्त आहे. आपल्याकडे काय स्थिती आहे?’

डॉ. आवळे यांनी उत्तर म्हणून पालकांसाठी पाठविलेलं हे पत्रकच माझ्या हाती दिलं. पत्रात संवादी सूर जसा आहे, तशीच सूचक जखबी आहे. प्राचार्य आवळे म्हणाले, ‘आमच्याकडे कॉलेज सुरू झाल्यावर एक कार्यक्रम आम्ही करतो, तो म्हणजे सीनियर्सज्युनियर्सचं हार्दिक स्वागत करतात. मुलं मुलांना संस्थेची शिस्त, अपेक्षा सांगतात, सर्व कॉलेज दाखवतात. सुरुवातच आम्ही एकमेकांच्या मैत्रीनं करतो. एकमेकांच्या शोषणाची मुळी एकमेकांला इच्छाच होत नाही. रॅगिंगची ऊर्जा मैत्रीत रूपांतरीत होताना रॅगिंग तर दूरच, एक सुंदर कुटुंब आमच्या महाविद्यालयात, हॉस्टेलमध्ये तयार होतं.’

विद्यार्थ्यांचं सूर जुळतं करणारं असं नेतृत्व शिक्षणक्षेत्रात संख्येनं वाढलं तर ‘रॅगिंगच्या भयानं विद्यार्थ्यांची आत्महत्या’ किंवा ‘सहज रॅगिंग करताना चार विद्यार्थी मनोरुग्ण’ अशा तऱ्हेच्या बातम्या वाचणं हतबल वाचकांच्या नशिबी येणार नाही.

मुळात कॉलेजमध्येच आपण येतो कशासाठी? हे सांगणाऱ्या ‘काऊन्सिलिंग’ची आज प्रचंड गरज आहे. पाचवीतून सहावीत जाण्यासाठी खं दहावीतून अकरावीत जाणं नाही. जीवनाच्या एका जबाबदार वर्तुळात आपण प्रवेश करीत आहोत, यापुढे आपल्या आयुष्याचं स्वरूप ठरवण्याचा क्षण समीप आला आहे, प्रत्येक क्षण अनमोल आहे हे कुणीतरी विद्यार्थ्यांच्या आतअगदी आत सांगायला हवंय आणि छोट्या प्रमाणावर हे कॉलेजच्या नेतृत्वाचंच; मग ते प्राचार्य, प्राध्यापक, अधीक्षक या मंडळींचंच काम आहे. अर्थात् पालकांचं ही आहेच!

बेशिस्त विद्यार्थ्यांसाठी शिस्तभंगाची कारवाई करण्यात अतिउत्साही असणाऱ्यांनी मुळात शिस्तीसाठी काय केलं? हा प्रश्न उरतोच. एखादा भ्रष्ट पोलिस ज्याप्रमाणे समोर गुन्हा घडत असताना तो गुन्हा घडू देतो, मग ‘बरा सापडलास!’ या आनंदात ‘संध्याकाळची सोय’ करतो; असा खाक्या कॉलेजच्या शिक्षणवयात उपयोगी नाही. कित्येक शिक्षकांची भाषा आणि खाजगी जीवनातील वर्तन, शिक्षण संस्थांचा गैरव्यवहार, याचे प्रतिबिंबही समोरच्या बेशिस्तीत परावर्तित होतं. भरमसाठ देणग्या देऊन मेडिकलला प्रवेश घेतलेला भविष्यातला डॉक्टरविद्यार्थी जसा मनोमन ठरवतो, ‘लाख घेतलेत काय? कोटी जमवीन. एकदा डॉक्टर तर होऊ दे. पेशंटची मुंडी माझ्याच हातात आहे,’ कॉलेजनं केलेलं हे रॅगिंग सूडरूपात विद्यार्थ्यांच्या मनातही उफळतं.

अजूनही... होय आजच्या पूर्ण नासत चाललेल्या सामाजिक स्थितीतही सर्वोत्तम, सालस व्यक्तिमत्त्वांना, संस्थांना तरुण मान देतातच. निदान अवमान करीत नाहीत. मात्र पालक आणि प्राध्यापक, प्राचार्य यांच्या सामर्थ्यशाली करुणेचा स्पर्श त्यांना मिळायला हवा. अगदी ‘साधुसंत’ हे एक असाध्य टोक झालं, पण सभ्य सामान्याची सहनशीलता तर असायलाच हवी. ‘शिस्तभंगाच्या कारवाईआ

धी समुपदेशन किती केलं? विद्यार्थ्यांच्या वर्तणुकीतील विकृती, त्यातली भविष्यातली भयानकता त्याला कशी समजावून सांगितली ? न् मुख्य म्हणजे त्याच्या तरुण उफळत्या ऊर्जेला दिशा देण्यासाठी मी काही वेगळे होकारात्मक उपक्रम माझ्या संस्थेत राबवले का ? याचा परखड अंतर्शोध प्रत्येक प्राध्यापक, प्राचार्याने घ्यायलाच हवा. प्रश्न दुसऱ्याने विचारला की युक्तिवादाचे चातुर्य येते. स्वतःला स्वतःच विचारला की प्रगतीचा प्रवास सुरू होतो. महाविद्यालय म्हणजे कैद्याला थर्ड डिग्री लावणारी पोलिस चौकी होऊ नये. ते एक संवादकेंद्र व्हावं ! संस्कार केंद्रही ! हे एकट्यादुकट्याचं काम नाही. हजारे, लाखोंच्या संख्येनं ही जाण निर्माण व्हायला हवी. विद्यार्थ्यांवर डोळस विश्वास दाखवला तर मुलं त्या विश्वासाला पात्र ठरतात, असा माझा अनुभव आणि निरीक्षण आहे. प्राचार्य डॉ. सुभाष आवळे यांच्यासारखे अजूनही काही प्राचार्य असतील. त्यांनी ठरवून एकत्र येऊन राज्याला जमलं तर देशाला एक दृष्टी द्यायला हवी. शासनाच्या धोरणाची वाट पाहण्याचं कुठलंच कारण नाही. नव्या पिढीला विकासाच्या पैलतीरी नेण्याचं कार्य नियतीनं तुम्हाला दिलं आहे, त्याची जबाबदारी ओळखली नाही, तुमच्या काचेच्या वातानुकूलीत खोलीत तुम्ही बंद होऊन बसलात, तर नियती तुम्हाला क्षमा करणार नाही. तुम्ही कार्यकर्ते आहात, मानसिक नेतृत्वाचे कर्तबगार शिलेदार आहात. कारणांच्या ढाली इतरांनी पुढे करायच्या. या चळवळीत प्रसंगी वार झेलीत, जखमांचे, पराभवाचेही दागिने मिरवीत आपल्याला पुढे जायचे आहे, हे प्रत्येक प्राध्यापक, प्राचार्यानं ठरवायला हवं आहे.

लाखो पालकांनाही आपला मुलगा कॉलेजला जातोय की पिकनिकला जातोय, याचंही भान नसतं. अनुत्तीर्ण झाल्यावर डोळ्यांत अश्रू आणि पुढची पायरी म्हणून खिशातली नोटांची पर्स घेऊन येणारा भ्रष्ट पालक वर्षभरात मात्र कॉलेजकडे फिरकलेला नसतो. मुलांना ही पालक कॉलेजमध्ये आले तर लाज वाटते. वाटू द्या, लाजला तर लाजू द्या. आपण न लाजता कॉलेजात संबंधितांना भेटतो का? का आपला टाकला कॉलेजात, आता सुवर्णपदकाच्या सत्कारालाच जायचं? दिवसभर बोकाळल्यासारखं हिंडणारी तरुणतरुणी 'डेटिंग हवं की नको' अशा दूरचित्रवाहिन्यांवरल्या फलतू चर्चा, 'जस्ट अ फ्रेंडशिप' करीत मोहाच्या घसरत्या वाटेवर टाळकं फुटलेली कन्या आणि वणवाच झालेले कुलदीपक बघायचे नशिबी नको असेल, तर पालकानेही मैत्री आणि कठोरता यांचं योग्य मिश्रण स्वतःत तयार करायला हवं आहे.

एक पालक आणि पालकीणबाई माझ्या घरात चेहरा लांबडा करून विचारत होत्या, 'सर, मुलगा वाढवताना आमचं चुकलं कुठं? हा च प्रश्न पडलाय हो ! असा पळून जाईल वाटलं नव्हतं, त्याला काही म्हणजे काही कमी पडू दिलं नाही.'

मी म्हटलं, 'हेच चुकलं आणि 'वाढवताना' म्हणू नका, त्याचा तोच वाढलाय, तुम्ही त्याला वाढवण्यासाठी काय केलंत? सांगा किती उत्कृष्ट पुस्तकं तुमच्या घरात आहेत? सांगा लवकर कुठल्या लायब्ररीचे तुम्ही सभासद आहात, बोला लवकर.'

दोघांनी एकमेकांकडे पाहिलं.

'बरं वीस वर्षांत शहरातल्या किती व्याख्यानमाला, किती चित्रप्रदर्शनं, किती अभिजात संगीत मैफलींना तुम्ही गेलात? आणि त्याला घेऊन गेलात? लवकर सांगा माझा वेळ महत्वाचा आहे.'

'एकही नाही.'

'मग 'वाढवलात' कसं म्हणता? रोज तिन्ही त्रिकाळ आईस्क्रीम खिलवलंत... पिझ्झा, बर्गर, हॉटडॉग, तंदुरी चिकनचे तोबरे भरलेत ... व्हिडीओ लायब्ररीतून भिकारडे चित्रपट आणण्यासाठी मोजून मोजून शंभराच्या नोटा दिल्यात... ढुंगणाखाली फटफट्या आणि खिशात हवा तेवढा पॉकेटमनी 'चिअर्स' करायला दिलात... म्हणजे 'वाढवलं' का? त्याला कधी 'वेळ' दिलात? त्याच्या समस्येबद्दल चर्चा केलीत? त्याच्या मित्रमैत्रिणी कोण पाहिलंत? 'सॉरी सर. आम्ही निघतो.' ते दोघं उठलेच.

खरं तर माझा सूर असा वरचा लागायला नको होता. पण आपण जबाबदारी योग्य पार पाडली, हा पालकांचा व्यर्थ भ्रमच अनेक घरांना पुढे नेत नाहीये.

एका शिबिरात खूप बोलका संवाद सहज ऐकला मी. अजूनही तो मनात ऐकू येतो.

झाडलोट करून शिबिरार्थींना पत्रावळीपाणी देणारी गुणी मुलगी दाखवून मुलीचे बाबा मला म्हणाले, 'ती माझी मोठी मुलगी. समा जासाठी काही करावं, ही तळमळ तिच्याकडे आहे. पण धाकट मुलगा मात्र घरात व्हिडीओगेम खेळत बसलाय. त्याला आपल्या सुर क्षित कोषातून बाहेरच यावंसं वाटत नाहीए. सर, असं का हो?'

मी काही बोलायच्या आत त्या मुलीची आईच पटकन् आपल्या मिस्टरांना म्हणाली 'कारण उघड आहे. ती कामगाराची मुलगी आहे आणि तो आहे एका मॅनेजरचा मुलगा. एवढाच फरक आहे.

मी चमकलो. क्षणभर कळेना या बाई काय बोलताहेत ! माझा गोंधळ त्या बुद्धिमान बाईंनी जाणला. हसून त्या म्हणाल्या,

'ती पोटात होती तेव्ही हा माझा नवरा साधा कामगार होता. दहा बाय वीसच्या खोलीत चाळीत आम्ही राहात होतो आणि मुलगा झा ला तेव्हा हे होते कंपनीचे मॅनेजर. तेव्हा आम्ही एका आलिशान बंगल्यात तेही समोर गाडी असलेल्या राहायला गेलो होतो. त्याला श्रम, भूक, समाज काही माहितीच नाही.'

आदराने हात जुळले.

फरक स्पष्ट होता.

आम्हाला हवे आहेत सावलीचा तुरंग न करणारे पालक ! आणि प्रकाशाचे पंख देणारे कार्यकर्ते शिक्षक ! शैक्षणिक नेतृत्व !

३९. एक दिवस 'खऱ्या माणसां'चा !

सावर रे!
• प्रवीण दवणे

जगात वावरताना दोनच प्रकारची माणसं हल्ली भेटतात. एक 'खरी माणसं' अन् दुसरी 'खोटी माणसं!' दुसऱ्या प्रकारची अधिक, काही वेळा आपणही त्याच प्रकारात असतो. आणि प्रत्येकाला अगदी आत ते नक्की माहीत असतं !

अशा वातावरणात खऱ्या माणसांच्या भेटीनं एक आख्खा दिवस बहरला तर त्या आनंदासाठी माझ्याजवळ या क्षणी शब्द नाहीत.

परवाचा पुण्यातला एक संपूर्ण दिवस खऱ्याखऱ्या पूर्ण समर्पित व्यक्तिमत्त्वांच्या सहवासात गेला.

धुतलेल्या शुभ्रवस्त्राला एक अंतर्दामीचा मंगल गंध येतो, तसे प्रा. ग. प्र. प्रधान ! निमित्त होतं कॉलेजच्या एका व्याख्यानमालेचं ! प्रधानसरांचं अवघं अस्तित्व वयाच्या ऐंशीतही कवठी चाफ्याच्या फुलासारखं प्रसन्न आहे ! टवटवीत आहे. 'सर, मानधनाचं काय ?' 'काही अट नाही, जे काय द्यायचं ते तुम्ही 'साधने'ला द्या.' 'सर, प्रवासाची सोयगाडी ?' 'छे, छे, शासनानं रेल्वेचा फ्री पास दिला य ना; वेगळा खर्च कशाला करता ?' अंतर्बाह्य पूर्ण पारदर्शक स्वभाव ! 'निखळ' हा शब्द आपण सरसकट कुठेही वापरतो. ग. प्र.ना भेटल्यावर वाटलं आज हा शब्दच त्यांच्यासाठी वापरावा. 'अहो, आमचं पेन्शनही 'साधने'साठीच !' 'सर, राहण्यासाठी लॉज की ?' 'कमाल करता; माझा परममित्र दत्ता ताम्हाणे, त्याच्याकडे उतरेन मी. नाहीतर तुमचं घर नाही का ?'

'समाजवादी' शब्द जगताना मी अनुभवत होतो. साधेपणातला प्रशस्तपणा अंथरलेलं घर ! वत्सल पतीपत्नी ! बोलताना प्रधानआई म्हणाल्या, 'अहो, आम्हाला स्वातंत्र्यपूर्व काळात जेवढा त्रास नाही झाला, तेवढा 'आणीबाणी'त झाला. अठरा महिने हे तुरुंगात. त्या त घर पडलं. ही ताराबळ' सांगताना उत्साह, पण तक्रार नाही. तो उत्साह ! ती प्रांजळता ! शब्द आशयघन कसे होतात ? केवळ प्रतिभेने ? दैवदत्त 'देण्याने' ? की हे असे जगण्यातील उत्कट समर्पणाने !

...त्याच दुपारी गेलो नटवर्य चित्तरंजन कोल्हटकरांकडे ! आमचे बापू ! बापू म्हणजे चैतन्य ! बापू म्हणजे सकारात्मक विचारांचा खळ खळता निर्झर ! बापू म्हणजे सतत अन्याय, उदासीनता याविरुद्ध प्राणांतून लढणारं ऐंशीतलंच तरुण व्यक्तिमत्त्व.

गेल्या महिन्यात मिरजेत माझ्या कार्यक्रमाला बापू उपस्थित होते. ती काळाचा मोठा पट जगलेली, ती भिडणारी आकाशासारखी दाद, मी शालीसारखी मनावर पांघरली. दोन्ही हात घट्ट धरून नटवर्य चित्तरंजन कोल्हटकर म्हणाले, 'प्रवीण, तुम्ही माझं देणं लागता' मला कळेचना. हसून म्हणाले, 'दोन तासांचं एकपात्री लिहून द्या.' बापू अजूनही उत्साही आहेत, उमेदीत आहेत. ते पुढे म्हणाले, त्या एकपात्रीत 'रंगभूमीवर' आयुष्य समर्पित केलेल्या नटाचं 'वेड' यायला हवं !

बापूसाहेब कोल्हटकर रंगभूमीवर चैतन्याने, नव्या जोमाने झेप घेऊ इच्छितात. परवाच्या पुण्याच्या भेटीत ते म्हणत होते. 'रंगभूमीवर तंत्र विकसित झालं, न नट आपली क्षमता हरवून बसले. केवढे माईक, केवढं नेपथ्य, प्रकाशयोजना. हिराबाई गायच्या; माईकशिवाय ठणठणीत सूर पोहोचायचा शेवटपर्यंत. मला असं काहीतरी सादर करायचंय जे माईकशिवाय, कुठल्याही बाह्य साधनाशिवाय केवळ केवळ शब्दाच्या वजनाने, शक्तीने पोहोचवाचंय. !

आणि बापूंनी राम गणेशांचं पल्लेदार वाक्य थरारून टाकणाऱ्या सुरात उच्चारलं. भरदुपारी आषाढातल्या विजेचा महोत्सव उरात सळसळला. समर्पणाला कॅलेंडरचे उंबरठे नसतात ! या... या माणसांनीच रंगभूमीला नव्या पाऊलवाट दिल्या. बालगंधर्वांच्या काळापासून आजच्या क्षणापर्यंत एवढा आयुष्यपट केवळ एका एकाच ध्यासानं बेधुंद झाला ! आश्चर्य वाटतं, या पिढीनं असं कुठलं तूप खाल्ल होतं की, त्यांचं सत्त्व या क्षणापर्यंत टिकून आहे ? कुठेही जा, याच पिढीतली माणसं आवेगानं, नव्या जिद्दीनं, नव्या उर्मीनं बोलताना दिसतात. वाटलं, काळोखात मशालीच्या तलवारी केलेल्या, क्रांतिकारक कार्यकर्त्या कलावंतांना, सच्च्या समाजकारणी राजकीय नेत्यांना, आजचा वीट आणणारा खोटेपणा पाहून आत काय होत असेल ?

खोटी माणसं काही क्षण झगमगतात. मग त्यांच्याच पायाशी त्यांचा कृत्रिम वर्ख गळून पडतो. मनाच्या आरण्यात बघताना आतले कु रूप काळेपण त्यांना घायाळ करते. खोटेपणाने ओरबाडलेली संपत्ती निस्तेज पताकांसारखी त्यांना काळवंडून टाकते. आज राजकारण, कला, साहित्य, शिक्षण सर्वच क्षेत्रात खोट्या माणसांची जत्रा भरली असतानाच त्या दिवशी खऱ्याखुऱ्या माणसांनी पुन्हा एकदा जगण्याचा सूर दिला नूर दिला.

त्या सुरत भेट झाली शिवशाहीर बाबासाहेब पुरंदरे यांची !

हजारो तलवारींच्या ढिगात बाबासाहेब ऐटीत बसले होते. रायगडावर सूर्यफूल झुलावं तसं कोवळं हासू ! 'या राजे' असं स्वागताचं तो रण... पाठीवर ममतेची थाप ! बाबासाहेबांना म्हटलं, 'एवढ्या तलवारी ? अबब !' त्यांच्याजवळ काम करणाऱ्या मुलाने आत नेलं. तिथंही तेवढाच ढीग तलवारींचा ! साक्षात् युद्धभूमीवर शूर सेनापतीसारखे वावरणारे बाबासाहेब पुरंदरेही ऐंशीचेच ! पण या क्षणीही कठोर दिनचर्या ! शिवसृष्टीचं स्वप्न पूर्ण करण्यासाठी शिवशाहीराचा उष्ण डफ घेऊन आजही रानोमाळ भटकंती सुरू आहे ! त्यांचे स चिव प्रतापराव समर्पण भावनेने सहकार्य करीत आहेत. मिळणारं सारं मानधन 'शिवसृष्टी'साठी प्रतिष्ठानला समर्पित होत आहे. बाबासाहेबांना विचारलं, 'बाबासाहेब, लेखन ? सध्याची दिनचर्या ?'

'पहाटे साडेचारला उठून लेखन करतो. आत्मचरित्र लिहायला घेतलंय.'

नव्या नव्या संकल्पांचे गड आजही शिवशाहीर बाबासाहेबांना साद घालत आहेत. ते गड काबीज करण्याचा प्रचंड जीवनोत्साह त्यांना कुठून मिळतो ?

स्वतःच्या अभिजात खरेखुरेपणातून !

जगण्यातला पूर्ण सच्चेपणाच माणसाला अमाप बळ देतो. अशाच उत्तुंग व्यक्तिमत्त्वांकडून इतिहास सांगता सांगता इतिहास घडवला जातो.

कारणांच्या ढालीमागे, आपला अभिजात उदासवाणेपणा जपत, जगताना कंटाळून गेलेल्या, जांभईसारख्या समुदायात अशी माणसं भेटली की माझ्यासारख्या या पिढीच्या ध्येयवेडेपणावर निस्सीम भक्ती करणाऱ्या सामान्य माणसाला एक पाऊल पुढे टाकण्याचं बळ मिळतं.

...आज कॉलेजच्या, शाळेतल्या मुलांना ही खरीखुरी माणसं दाखवायला हवीत. त्यांच्या पालकांना आधी त्याचं महत्त्व कळायला हवं. पुस्तकी टक्के 'विणारा' न् अमेरिकेतून हजारो डॉलर्स पीक काढणारा 'कॉम्प्युटर' होण्यापेक्षा आपला मुलगा, आपली मुलगी सच्चा खरीखुरी माणूस व्हावा असं वाटायला हवं. पोटाला काळीज भिडायला हवं !

अहो, माणूस घडला तर तुमचा अवाढव्य पैसा न् तुमची श्रीमंती ! नाहीतर ती प्रेतावरच्या रेशमी कफनासारखी !

आज सर्वच क्षेत्रात बोकाळलेल्या भोंदू, लाचार गांडुळांमध्ये सच्चे गरुड कुठे कुठे आहेत. कधीमधी या गरुडांचं दर्शन घ्यावं ! त्यांना मागणं मागावं, 'तुमचे सच्चेपण आमच्यात उतरू द्या.'

...आणि मग आभाळ थरारून टाकणारी झेप घ्यावी ! तेजाकडे ! भविष्याकडे !

४०. जाणिवांचा दीपोत्सव

सावर रे!
• प्रवीण दवणे

आपण फक्त आपल्या दृष्टीनेच विचार करतो. त्यांच्या 'दृष्टी'नं विचारच करीत नाही. हे त्या क्षणी विजेचा झटका बसावा तसं जाणवलं. आपल्या तथाकथित डोळसांच्या जगातलं आंधळेपण त्यांनी चक्क 'दाखविलं!' न त्यांच्या अंधत्वातला प्रकाश माझ्या मनात दीपोत्सव उजळून गेला.

अंधांच्या शिबिरात पथनाट्यासाठी वेगवेगळे विषय दिले होते. त्या समूहाला विषय होता 'रेल्वे प्लॅटफॉर्म'. पाच मिनिटांच्या कालावधीत दहाबारा अंध मुलामुलींनी साक्षात रेल्वे प्लॅटफॉर्म तर उभा केलाच, पण आपल्या आपमतलबी दुनियेची लक्करं माझ्या डोळ्यांसमोर उभी केली. रेल्वेच्या भयानक गर्दीत अंधाला तुडवणारी गर्दी... गर्दीतून अंधाला बाहेर पडताना त्यांची होणारी घुसमट, कधी लोककला नऊ डबे, कधी बारा... कधी लोकल उगीच दोन डबे पुढे उभी राहते, कधी मागे! आपण सहज धावत डबे गाठतो. पण अंधांना हा बदल न 'दिसल्याने' फलाटावर त्यांची होणारी जीवघेणी तारांबळ... अनाऊन्समेंटमधला गोंधळ... शेवटी तर कळसच गाठला... रेल्वे स्टेशनवर अनाऊन्समेंट होते, 'आज चार नंबरपे आनेवाली कर्जत लोकल छे पे आयेगी.' नुक्ताच ब्रीजवरून कसाबसा आलेला एक अंध पुन्हा धावत प्लॅटफॉर्मच्या या बदलाने कसावीस होती... जीव मुठीत घेऊन बदललेल्या प्लॅटफॉर्मवर जाताना त्याची होणारी कसाविसी! अन् पुलावर मधोमध गेल्यावर पुन्हा अनाऊन्समेंट 'माफ कीजिए, कर्जत लोकल आज प्लॅटफॉर्म नंबर एक पर आयेगी...' झालं! पुन्हा त्या अंधाची दमछाक!

ओवळ येथे झालेल्या रेटरी क्लबने आयोजित केलेल्या अंधांच्या या शिबिरात स्वतःच्या स्वार्थात गोठलेल्या आपल्या जगाचे धिंडवडे दिसत होते. नैसर्गिक अपुरेपणा हा त्यांचा दोष नाही, न नैसर्गिक पूर्णत्व हे. आपले कर्तृत्वही नाही, असे असताना आपण किती एकारल्याप्रमाणे जग हाकारतो! अंधांचा, अपंगांचा, कर्णबधिरांच्या जगण्याचा विचारच न करता, 'मार्गदर्शन करा...' अशी पाहुणे म्हणून मला विनंती झाली. मी तंद्रीतून तुटलो. 'मार्गदर्शन? मी? खरं तर मार्गदर्शन तुम्ही केलंत आज माझ्या स्वार्थी प्रकाशात जाणिवेचा एक दीप तुम्ही लावलात.

जाणिवेचा, संवेदनाचा एक... एक दीप जेव्हा एखाद्या अद्भुत क्षणी उजळतो, त्यावेळी कॅलेंडरवर असोनसो, माझा दीपोत्सव होतो.

पत्रांच्या गड्यात एक सहज दुर्लक्ष केली जावी अशी दहापंधरा पानांची पुस्तिका माझ्या हाती येते. पण स्वतःच्या मस्तीत धावणाऱ्याचा कपडा काटेरी झुडपाने अडकावा तसे होते. मस्ती उतरते. पुस्तिका लक्ष वेधून घेते. 'गाथा किडनीदानाची'. बहात्तर वर्षे वयाच्या पुण्याच्या वामन महादेव महाजन यांच्या समर्पित ध्यासाची किमया माझ्या कणाकनात प्रकाश पेरते. पण विनायक रामचंद्र ठेकणे यांचं आयुष्य जेव्हा किडनी निकामी झाल्यामुळे संपणार, असं त्यांना जाणवतं, तेव्हा त्यांचं मन क्रांतिकारकासारखं, सळसळतं! 'डोळे, फुफुस, मूत्रपिंड असे अवयव निसर्गानं प्रत्येकास दोनदोन दिले आहेत. या मागे निसर्गाची काही योजना असावी', असा विचार करू लागतं. आपली एक किडनी विनायकना दिली तर... तर'च्या आधी 'जर' नसतं तेव्हा कार्याची मूहूर्तमेढ उभी राहते. किनडीरोपण यशस्वी होतं. डॉक्टर रवींद्रनाथ हॉस्पिटलमधून डिसचार्ज देताना वामनरावांना म्हणतात, 'अंकल, यू हॅव डन अ ग्रेट सॅक्रिफाइस!'

सौंदर्यस्पर्धेत गुणांच्या लालचीनं एखादी पंचतारांकित सुंदरी 'याला माझं जीवन अपंगांसाठी व्यतित करावंसं वाटतं', असं गुलाबी गुबगुबीत विधान मर्सिडीज टाळ्यांच्या गजरात ऐकवते, तेव्हा जाणवणारं, दांभिकपण चीड आणतं, तर वामनराव महाजनांसारखं एक मन हिरीरीने स्वतःचं किडनी देऊन दुसऱ्याला जगवतं, तेव्हा उरात, स्पंदनांमध्ये अंकुरणारी दिवाळी कुठल्या कालानिर्णयात बंदिस्त होणार असते?

मध्यरात्रीच्या शेवटच्या कसारा लोकलमधली ऑक्टोबरच्या उन्हाळ्यातली एक तहानेनं तल्लखली करणारी घडी. उतरून पाणी प्यावं, तर शेवटची गाडी चुकेल.

तेवढ्यात 'पानी ले लो... पानी ले लो... मेरा नाम न पुछो, काम न पुछो... सिर्फ पानी पी लो'

एक प्रवासी म्हणतो, 'तो पैसे घेत नाही.'

'आँ ?'

तरीही मी पैसे काढतो. त्याला देऊ पाहतो. तो बंधू म्हणतो, 'अरे, दाम काहे का ? पानी पिवो, प्यास बुझालो, दाम न दो...'

कमाल आहे! 'ये सब क्यों ?'

'गाडी माँ की सेवा करत हो बिटवा. चालीस बरस यह गाडी माँने मुझे जिंदगी दी है इसलिये यह गाडी माँ की सेवा है.'

हसत तो पुढच्या तहानलेल्यांवर बरसायला निघून जातो.

एक नेहमीचा प्रवासी सांगतो, 'अनेक वर्ष तो हे करतोय. प्रवासी पाणी पितात. पण माणसं हलकट किती असतात बघा! काहीजण त्याची प्लॅस्टिकची बाटलीही परत देत नाहीत. बॅगेतून ढापून घरी नेतात...'

माणूसपणाचा हा परिचय तरी किती तऱ्हेचा !

अनंत काणेकर म्हणतात, 'दुसऱ्यासाठी जगलास तर जगलास; स्वतःसाठीच जगलास तर मेलास!' वर्गात ही ओळ शिकवली होती. त्या क्षणी, लोकलमध्ये ही ओळ मी जगलो होतो अन् जगताना पाहिली होती.

कणभर स्वार्थ नाही. फक्त 'गाडी माँची सेवा! 'गाडी माँ' संकल्पनाच किती जबरदस्त! यायला अजून उशीर असलेली दीपावली... त्या क्षणी त्या 'पाणीवाल्या बाबा'च्या हसऱ्या, निष्काम कर्मयोगात उजळत राहिली.

कुठे कुठे माणसं अथक जिद्दीनं राबतात, अनेकांची जीवनं उभारतात. ना राजकारण, ना समाजसेवेचा प्रचार, ना पुरस्कारांची प्रसिद्धी ची ओझी. रानफुलासारखं उमलतात. प्रसन्न, सुंदर जगतात. अशी माणसं भेटली की वाटतं, आहे! या जगात जगण्याचं सुंदर निमित्त आहे.

विष्णूनगरातले आमचे विष्णू रत्नपारखीसाहेब जिन्यातच भेटतात. हातात हळद, तेल, कापूस, आयोडिन... काय काय! 'कुणाला ला गलंय ?'

'चल्. पेशंट दाखवतो...'

अर्ध्यातच त्यांच्याबरोबर खाली उतरतो. रत्नपारखीसाहेब बरोबर रस्त्यावर येतो. कोणी पेशंट दिसत नाही.

'पेशंट कुठाय ?'

हसत म्हणतात, 'तो काय...'

एक गाढव आपला लंगडा पाय पुढं करून आसवं तरळत्या डोळ्यांनी उभं असतं. रत्नपारखीसाहेब त्याला हळद लावतात. पट्टी नीट बांधतात. लंगडत लंगडत गाढव निघून जातं.

मी अवाक्!

'उद्या पुन्हा येणार पेशंट... ' खांदे उडवीत मिशिकलपणे रत्नपारखीसाहेब म्हणतात.

ना काही विशेष केल्याचा भाव चेहऱ्यावर, ना त्याचं कौतुक ओढवून घेणारी प्रस्तावना... काम केलं, पुढे निघायचं.

जवळपास राहणारी एक अनाथ वृद्धा मरण पावल्यावर तिचं उत्तरकार्य असंच रत्नपारखींच्या पौरोहित्यानं पार पडलं. 'अरे, हे काम अमक्याढमक्याचं असा बाऊ कशाला ? आपलं समजूनच काम करीत राहायचं ?' 'कोन्या पाटीसारखं जगायचं.' हे ओशंचं वाक्य विष्णू रत्नपारखी नुसतं वाचत नाहीत; जगण्याचा प्रयत्न करतात. त्या जगण्याचं कौतुक होतं. क्वचित टवाळीही होत असेल; पण आपला आनंद हा आपला आहे. लोक काय बोलतात, बोलू द्या कुठे कुडूवाडी प्लॅटफॉर्मवरच्या विकल वृद्ध भिक्षुकाला पोटभर इडल्या खिलवल्याचा आनंद घेतील. आळंदीला ज्ञानोबाचं समाधी मंदिर दाखवायला नेणाऱ्या पाचसात वर्षांच्या गरजू भिक्षुक मुलानं 'मला लंगोटीला कापड द्या' म्हणणाऱ्याला नवी कोरी लंगोटी विकत घेऊन देतील, तर पोटात विष गेलेल्या कुत्र्याला पोटभर ताक पाजून, ते विष ओकायला लावून नवं जीवन देतील. ना कुठे गाजावाजा, ना फुशारकी. गप्पांतून, केव्हा प्रत्यक्षातून दिसतं, तेव्हा ते व्हा माझ्यापुरता ऋतू प्रकाशाचा असतो.

आपल्या जगण्याच्या कक्षेत आपण जाणिवेनं उजळलो, तरी समाजातली केवढी तरी कामं करू शकतो. समाजासाठी नंतर; स्वतःसाठी खरंतर !

आधीच प्रचंड श्रीमंत असलेल्या बहिणीला आपण पाच हजाराचा शालू भाऊबीज म्हणून देतो. द्या, द्यावासा वाटतोय; पण कांजूरमार्ग ला 'वात्सल्य' संस्था आहे, तेथील अनाथ मुलांनाही दिवाळी भेट द्या, हिंगण्याला महर्षी कर्वे यांच्या शाळेत कित्येक परित्यक्ता, अनाथ, गरीब मुली आपल्या भाऊबीजेची वाट पाहताहेत. पत्ता नाही. कसं पाठवू ? ही ढाल नको. पत्ता सोधा. जा धडपडत पोस्टात. करा मनिऑर्डर. बघा वेगळं समाधान मिळेल. जवळ अनाथांसाठीचे वृद्धाश्रम असतील, जवळच्या झोपडपट्टीत शिकणारी बुद्धिमान मुलं असतील, एखादा आदिवासी पाडा असेल तेथे आपल्या घरातल्या फराळाच्या करंज्याचं आखसून स्वागत होईल. 'वीट आला आता गोडाचा !' अशा घरात फराळाचा डबा पाठवताना एक डबा इथेही पाठवा... तिथे तो गोड होईल.

लक्ष्मीला सरस्वतीचा स्पर्श होऊ द्या.

बघा, मग दिवाळी चार दिवसांनी जाणार नाही. आपल्या जगण्यात रुजेल... सतत... सतत... बहरत राहील ! त्या अभंग... अक्षय बहराच्याच शुभेच्छा !

४१. सर्वात सुंदर स्त्रिया

सावर रे!
• प्रवीण दवणे

‘ओळखलं का ? मी तुझी वर्गमैत्रीण...’ गेल्या वर्षीची एक सकाळ. वेदना डोळ्यात लपवून वावरणारा... वीसएक वर्षांनी दिसलेला, म्हणून अनोळखी झालेला प्रौढ चेहरा काहीसा भीतभीतच घरात आलेला.

‘या... बसा.’

तिचं सहज एकेरीनं बोलणं न् माझ्या बोलण्यातलं तिच्हाईतपण. ‘नाही लक्षात येत माझ्या नीट’.

‘मी मेधा जोशी. कॉलेजमध्ये आपण एकाच वर्गात शिकलोय.’

मग तिने त्या वेळेचे प्राध्यापक, स्नेहसंमेलनं, काही आठवणी उजळून माझ्या डोक्यात काही प्रकाश पडतोय का, याचा प्रयत्न केला. वर्गमैत्रीण असल्याचा पुरावा देण्याची तिची धडपड चालू होती. या धडपडीत तिला अजून धडपडू देण्याऐवजी मी म्हटलं

‘आठवलं जरा... जरा...’

तिचा चेहरा या वाक्यानं उजळला. उत्साहानं ती म्हणाली, ‘एका कामासाठी आले होते.’

आता खरी सुरुवात झाली होती.

‘एखाद्या बँकेत तुझी काही ओळख आहे का ?’

‘का ? कशासाठी ?’

‘थोडं कर्ज हवं होतं. काही कढ्या, स्टेव्ह, मोठी पातेली, थोडं धान्य... डाळी...’

केव्हाची तरी एक वर्गमैत्रीण एका सकाळी अनपेक्षितपणे ही वस्तूंची यादी मला का सांगत होती, कळेना. तिची नेमकी अपेक्षा काय होती ?

मी थेटच विचारलं, ‘माझ्याकडून आर्थिक मदतीसाठी तुम्ही आला आहात का ?’

‘मला मदत नकोय. कर्ज हवंय. तेही तातडीनं. दिवाळी जवळ आलेय. बराच फराळ करायचाय. ऑर्डरी मिळताहेत. माझ्या धावपळीवर माझा विश्वास आहे. सगळे पैसे मी तीनचार महिन्यांत फेडू शकेन.’

याच बोलण्यात तिनं तिचं आयुष्य गुंफलं. त्या घटनांमध्ये नियतीच्या अनेक आघातांमागून आघातांचा उल्लेख होता. अनेक व्यक्तींच्या आयुष्यात येणाऱ्या संकटांनी जणू तिच्याच आयुष्याकडे मोर्चा वळविला होता. आणि हे आघात पेलताना कुणीही मोडून संपलं असतं; अशा स्थितीत मेधा मात्र अंगावरची धूळ झटकून पुन्हा धीरानं उभी होती. मनसुलभ दुःखाची एक रेघ सोडली, तर तिची जगण्याबद्दल तक्रार नव्हती. ‘ठरवलं. रडायचं कशाला ? नातेवाईक येतील, चार अश्रू गाळतील. जिना उतरल्यावर आपण कुणाच्या लक्षातही राहणार नाही. आता तर अशी मनःस्थिती झालेय गमतीदार, एका संकटातून मोकळी झाले की मीच वाट पाहते, आता कुठलं बरं अनपेक्षित संकट येऊ शकेल ? खेळतेच जशी मी नियतीशी...’

मेधा चहा घेताना आता थोडं हसतही होती. मुद्दाम घरातली कामं सोडून बायकोला समोर बसवलं. म्हटलं, ‘परवा मोलकरीण आली नाही म्हणून कासावीस झालेलं आपलं घर, वॉशिंग मशीन नाही म्हणून नवऱ्याशी भुणभुण लावणारी शेजारीण, जीनची पँट या दिवाळीला मिळाली नाही म्हणून कुरकुरणारी तळमजल्यावरची मोनाली यांची दुःखं आणि डोंबिवलीतापात एका मागोमाग मरण पावलेले

दोन्ही मुलगे, टप्प्याटप्प्यानं अपंग करीत शेवटी नक्की मृत्यू असा नवऱ्याला झालेला आजार आणि या सगळ्या धावपळीत लोकल गाडीत चढताना मोडलेला तिचा पाय... तरीही आता 'कुठलं बरं नवं संकट धाडणार ?' म्हणून नियतीलाच प्रश्न विचारणारी मेधा !

बहिर्गोल भिंगातून पाहिल्यासारखी मोठी दिसणारी आपली सुखवस्तू दुःखं, तिच्या आघातांपुढे केविलवाण्या झुरळींसारखी होती.

मी म्हटलं, 'ठीक आहे, इतकी रक्कम आहे. मी देतो.'

'तू... नको...'

'बँकेतून मिळणं, लगेच मिळणं अवघड आहे. दिवाळी तोंडावर आलेय. जो गृहउद्योग तुला उभारायचा आहे, तो तुला उभारता येणार नाही. बँकेवर अवलंबून राहिलीस तर...'

'ठीक आहे, मी सव्याज परत करीन.'

'मी भाऊबीज म्हणून देतोय !'

आताचं तिच्या डोळ्यांतलं पाणी त्या पाण्याला नाव नव्हतं. गाव नव्हतं. कृतज्ञता होती; पण नवी जिद्दही होती.

चारआठ दिवसांनी ती कळवत राहिली. साऱ्या गावानं केलेलं सहकार्य सांगत राहिली. मध्ये तिनं नवरा गेल्याचंही कळवलं. आणि त्याच वेळी गावात वाचनालय सुरू करतेय, ही बातमीही दिली आणि सातआठ महिन्यांनी रक्कमही देण्याची तयारी !

सुखी आयुष्याच्या शुभेच्छा एकमेकांला देतानाही वळचणीला बसलेल्या सुखदुःखाच्या पाली एकेका कणानं प्रत्येकाच्या आयुष्यात सरकत असतातच. मेधा हे एक खरंखुरं नाव झालं; पण अशा असंख्य मेधा समाजात स्वतःच्या हिमतीनं केवळ स्वतःलाच नव्हे, साऱ्या घराला सावरताना दिसतात.

शशीमामाची कंपनी बंद झाल्यावर त्याला निराश न होऊ देता श्रीमंत वकील घरातून येऊनही वडापावची गाडी दारासमोर टाकणारी माझी संध्यामामी आठवली. जिच्या माहेरी आठदहा नोकर सहज वावरत होते; पण प्रेमलग्न करून 'मीलन वा मरण पुढे हे तिला न से ठावे,' असं नदीसारखं सर्व बंध तोडून धावत आलेली माझी मामी, एखाद्या अजिंक्य योद्ध्यासारखी उभी राहिली. याच वडापावच्या व्यवसायावर तिनं मुलाला इंजिनीअर केलं. घरचंच उदाहरण. अशी कित्येक आठवली.

रडून रडून प्रश्न सुटतात का? का अश्रू पुसून कंवर कसून कामाला लागल्यानं सुटतात?

आशा भोसले मलाच दिलेल्या एका मुलाखतीत म्हणाल्या होत्या 'मी अशी हसले की लोकांना वाटतं, काय सुखी औरत आहे ! पण त्या हसण्याच्या आत काय काय जळत होतं, मला माहीत. मुलं लहान होती. आई कामाला जाऊ नकोस, म्हणून रडत असायची विचारायची 'आई, काम का करावं लागतं?' 'पैशासाठी.' 'पैसे कशाला लागतात?' मन पिळवटून निघे, मुलांचं सगळं करून एकादं आनंदी गाणं गाण्यासाठी निघावं लागे.'

जीवनाचं गाणं आयुष्यातल्या या जखमांमुळेच खोल होतं. मात्र, मैफल सोडून भागून चालणार नसतं.

आपल्या स्वतःच्या वेदनेतून अनेकांना आधार देणाऱ्या, प्रसिद्धीची झगमग व्यक्तिमत्त्वावर न पडलेल्या अनेक स्त्रिया याही क्षणी डोळ्यांसमोरून निरांजनांची वरात गात जावी, तशा जाताना दिसत आहेत.

स्वतः अंध असूनही इतर अंधांना कार्यप्रवण करणाऱ्या पूर्वी वरळीच्या टॉकिंग बूक लायब्ररीत ज्यांच्याबरोबर काम केलं त्या कुसुमता ई नाईक जिद्दीनं एकट्या परदेशी गेल्या. 'जेथे जातो तेथे तू माझा सांगाती' या श्रद्धेनं संशोधन करून कार्य करीत राहिल्या. प्रज्ञाचक्षूंच्या बळावर सतत हसतमुख असलेल्या शांता नरसिंहन् ! जांभुळपाड्यात काम करताना महापुरात संस्था वाहून जाऊनही रात्रभर पाण्यात थांबून पुन्हा संस्था उभारणाऱ्या... अंध असून आयुष्याची प्रकाशयात्रा करणाऱ्या विशाखा मेहता !

ऊर्जा प्रत्येकात असतेच. संकटं ऊर्जेवरच्या बंद झडपांना जणू आतून धक्के देतात. आपल्यालाच अनोळखी असलेली, आपल्यातच असलेली एक प्रचंड शक्ती प्रत्येकीला 'दुर्गा' करते! केवळ 'शांता' आहे असं वाटणारी स्त्री जगण्याला सामोरी जाते; तप्त सत्याची प्रखर वाळू दोन्ही मुठीत घट्ट आवळून ती सूर्याला जेव्हा बजावते 'येऊ दे अजून आग ती पचवून मी जीवनाला सामोरे जाणार आहे,' तेव्हा ती सर्वात सुंदर दिसते. जे सौंदर्य काळालाही पुसता येत नाही.

अशा अनेक तेजस्विनींच्या गाथा लिहिल्या गेल्यात. पण त्या पुन्हा पुन्हा सांगणं, मांडणं आवश्यक आहे. स्वतःतली शक्ती न ओळखणाऱ्या, कधी पुरुषी अहंकाराने ठेचाळलेल्या, कधी पाशवी वृत्तीला बळी पडून भेगाळलेल्या, कधी व्यसनांध जीवनसाथीमुळे घरातच वनवासी झालेल्या, स्वतःला कमनशिबी समजून खचलेल्या अनेक स्त्रियांना अशा कर्तृत्वगाथा कोषात अडकलेल्या, कर्तृत्व विसरलेल्या स्त्रीपुरुषांना सांगायला हव्यात. एकच क्षण फक्त एकच क्षण उभारी घेण्याच्या निश्चयाचा असतो. तो 'क्षण' कुणी प्रेमानं दिला की त्यांना सूर गवसतो.

परवा आकाशवाणीतील 'माहेर' कार्यक्रमात एक स्फूर्तिदायी मुलाखत उत्तरा मोने यांनी घेतली. पत्रकार संध्या नरेपवार यांची मुलाखत! एक नव्हे, अनेक उदाहरणांतून सहज एक तेजस यात्रा उलगडत होती. स्त्रीच्या बलदंड शक्तीची कर्तृत्वगाथा! एक स्त्री पत्रकार पंचतारांकित विश्वाच्या पलीकडे जाऊन भूकंपापासून वेश्यावस्तीतील विदीर्ण आयुष्यांचा कसा भेदक वेध घेते; आणि तो मांडतेही किती प्रत्ययकारी शब्दांत! त्याच मुलाखतीत पत्रकार संध्या नरेपवारांनी सांगितली एक वेगळ्या आईची कथा. गुन्हेगाराला स्वतःहून न पोलिसांच्या हवाली करणाऱ्या आणि 'याला शिक्षा व्हायलाच हवी. आता शिक्षा झाली तरच हा पुढे चांगला माणूस होईल; नाहीतर त्यातून एक अट्टल गुन्हेगार तयार होईल', हे सांगणारी पाणीदार आई त्यांना दिसली. वडील वृद्ध झाल्यामुळे आणि मुलगा नसल्यामुळे आपल्या वडिलांच्या ट्रकने मालवाहतूक करण्याच्या व्यवसायाची जबाबदारी स्वतः पेलणारी दहावी शिकलेली एक मुलगी, त्यांना याच वाटचालीत दिसली. एक मुलगी ट्रक चालवते, याची कुजबुज काही दिवस झाली. आपोआप गावाने, गावकऱ्यांनी तिला स्वीकारले. तशीच सावंतवाडीची गॅरेज चालवणारी तरुणी! चर्चेची धूळ तिच्या निश्चयाने खाली बसली न स्वतंत्र पुरुषाचे म्हणविणे जाणारे काम तिने 'स्त्रीही हे करू शकते' हे भाषण न करता दाखवून दिले.

जगण्याचा कोर्स चार भिंतींच्या आत करता येत नाही. त्यासाठी प्रत्यक्ष जगण्यातच स्वतःला फेकून द्यावे लागते. न सुटणारी गणिते हाताची घडी तोंडावर बोट ठेवून किंवा उसन्या सांत्वनी रमालांनी सुटणार नसतात. त्यासाठी पुनः पुन्हा आणि पुनः पुन्हा गणित सोडवतच राहावे लागते. काही वेळा उत्तर मिळत नाही. पेन्सिल संपून जाते; पाटी फुटून जाते. पण जगणे प्रवाही राहते. शेवाळ साठत नाही. धावण्यानेच जीवनाला अर्थ येतो.

प्रत्येक वेळी जागतिक कीर्तीच्या प्रतिभावंत, उत्तुंग, नामवंत स्त्रियांचीच उदाहरणे कशाला? ती दूरची म्हणून म्हणून आपण पुस्तकात ठेवतो. आपल्या घरात क्वचित आपल्यातही, शेजारी, पलीकडेही अशा अनेक स्त्रिया स्वबळावर जिद्दीने आयुष्य अर्थपूर्ण करित आहेत. पती मरण पावल्यानंतर स्वकर्तृत्वाने आयुष्य उभारणाऱ्या बहिणाबाई हातावरच्या रेषा पाहून नशीब सांगणाऱ्या ज्योतिष्याला म्हणतात

'नको नको रे ज्योतिषा,
नको हात माझा पाहू
माझं दैव माले कये,
माझ्या दारी नको येऊ !'

'दैव' स्वतः घडविणाऱ्या अनेक स्त्रियांमुळे आज कित्येक कुटुंबं उभी आहेत.

त्या दिवशी भाऊबीज झाली !

मेधा जोशीला गेल्या वर्षी दिलेली भाऊबीज आठवली ! ती आठवली, याचे कारण एकच समोरच्या दिवाळी शुभेच्छापत्रात तिचे एक पत्र आहे. ती म्हणते, 'त्या भाऊबीजेच्या आधारे व्यवसाय उभारला. चार गरजू स्त्रियाही व्यवसायात घेतल्या. आता व्यवसाय वाढतो आहे. वाचनालय उभं राहतं आहे. त्याच्या उद्घाटनाला तुला यायचं आहे !
दिवाळीची याहून मोठी भेट कुठली ?

४२. फक्त 'आपल्या' माणसांसाठीच !

सावर रे!
• प्रवीण दवणे

खास 'आपल्या' म्हणून दुकानात गेलो. दुकान बंद करण्याची वेळ झाली असावी. कारण दुकानदारसाहेब चिडचिडल्या स्वरात म्हणाले, 'अजून काही हवंय का? विचार करायचा असेल, तर रात्रभर विचार करून उद्याच या?'

'माफ करा. विचार आताच केलाय. उद्या नाही येणार मी?' मनाने दुखावूनच पुढच्या दुकानात गेलो. का ही वेळ इतर वस्तू बघता बघताही काय घ्यायचं ते सुचतं, म्हणून आधी भीत भीतच त्या शेठजीला म्हटलं, 'दोचार मिनिट आपके पास होंगे तो...'

'भई, दोचार घंटे खडे रहो. आपकी ही दुकान है' पायच्या उतरता उतरता... अगदी साध्या घटनेतून चक्रं फिरू लागली.

आपलं चुकलं कुठं?

उगीचच एखाद्याचा पाणउतारा केल्याशिवाय मालकी प्रस्थापित करता येतच नाही का?

कधी तरी परखड अंतर्शोध घ्यायलाच हवा. नाही तर महाराष्ट्रात 'मराठी' माणूस दिसला तर त्याचा शिवाजी पार्कवर सत्कार करण्याची वेळ येईल.

हॉटेलमध्ये गेलो.

'काय स्पेशल?'

त्यानं 'शब्द शब्द जपून ठेव' गाणं ऐकलं असावं. सारे शब्द जपून ठेवत त्यानं फक्त कटाक्ष टाकला पाटीवर, न तो पुढे वळला. 'काय बकवास माणूस आहे' अशा अर्थाचा कटाक्ष माझ्याकडे टाकत !

'अस्मिता' आणि 'अहंकार' यातल्या सीमारेषा पूर्ण पुसून टाकण्यात आम्ही यशस्वी होत आहोत का? 'दहा ते पाच' ही कारकुनी मराठी वृत्ती परंपरेने जतन करून आजही आपल्यातले बरेचसे प्रमाण व्यवसायापेक्षा विशिष्ट टेबल दिलं, की नेमून दिलेलं काम करणं, यातच धन्यता मानतात.

मुलींना 'नोकरी' करणाराच नवरा हवा असतो. नवऱ्याबरोबर व्यवसायाचं 'रिस्क' पत्करायला त्या कमी वेळ तयार होतात. एक ते सात तारखेपर्यंत पगारचं पाकीट. (किंवा धनादेश), सातला (उशिरात उशिरा) नवऱ्यानं घरी यावं न साडेसातला फिरायला घेऊन जावं, कोपऱ्यावरच्या गजऱ्यांत 'बार्गेनिंग' करून पाच रुपयाचे तीन गजरे घ्यावेत, तलावपाळी वा संभाजी पार्कात 'मीडियम तिखी' ओली भेळ खावी, न 'साँस भी कभी...' बघायला घरी यावं ही एकमेकांची मध्यमवर्गीय मराठी जीवनशैली काही अपवाद सोडले तर अजून बदलायला का तयार नाही?

'आपल्या'च माणसांना संधी द्यायची, या विचारानं झपाटलेल्या माझ्या परिचित मराठी हॉटेलमालकाने सहा महिन्यांत मराठी नोकर बदलले. त्याच्याकडे अन्य भाषिक वेटर दिसू लागले. मी विचारलं त्याबद्दल. ते म्हणाले, 'अहो, पगार झाला की अनेकजण चार दिवस फिरकतच नाही. सुट्ट्या हव्यात सारख्या, सुट्ट्या. आपल्यात सण तर पायलीचे पचास. वर्षप्रतिपदासुट्टी हवी. अक्षय्यतृतीया सुट्टी हवी, गणेश चतुर्थीहक्काची सुट्टी, नागपंचमी गावाला जायचंय कपिलाषष्ठी... शितलासप्तमी...'

मला हसू आवरेना !

'अहो, शेवटी मी सगळ्यांना एकत्र करून मीटिंग घेऊन सांगितलं. उद्यापासून येणारे सगळे सण तुम्ही घरोघर साजरे करा. उगीच नो करीचा अडथळा तुम्हाला नको. तुम्हाला मुक्त केलंय.' शेठ सांगत होते. आपल्याच माणसाला संधी देण्याची काही मराठी व्यावसा

यिकांना प्रामाणिक इच्छा असतेही; पण नोकरांची साथ नाही मिळाली, तरी शेवटी त्याला धंदा महत्त्वाचा ठरतो. त्याला संधी आणि आपल्याला 'संधिवात' नको.

झडझडून सपाटून कष्ट करणं आणि प्रयत्नाने भाग्योदय करणं ही नव्या युगाची गरज आहे. आताच्या काळात 'यूज अँड थ्रो'च्या जमान्यात वस्तू काय नि व्यक्ती काय, जी 'यूजलेस' ती फेकलीच जाणार. अहो, भिकाऱ्यांमध्येही मला दोन तऱ्हेचे भिकारी दिसतात. पहिले आळशी, झोपाळलेले भिकारी आणि दुसरेचपळ भिकारी. चपळ, उत्साही भिकारी त्या मानाने भिकाऱ्यांमधले संपन्न भिकारी असतात. जिथं दरिद्री माणसांची ही गत, तिथं नव्या युगातल्या तरुण तरुणींना काळाबरोबरच किती प्रचंड गतिमान, अद्ययावत राहायला लागेल, याचा विचार, लेखावर खुणेचं बोट ठेवूनकेल्यावर लगेच कळे.

समजूतदारपणा, सुसंवाद म्हणजे लाचारी, अशी कुणीच न शिकवलेली शिकवण आपण कुठे शिकलो कुणास ठाऊक? त्यामुळे एखादा मराठी व्यावसायिक प्रेमानं बोलणारा असला की आपण लगेच त्याला 'लोचट' हे लेबल लावून मोकळे होतो.

एकमेकांच्या मदतीने व्यवसायाची साखळी उभारायची नाहीच, हा विडाही आपण कुठल्या मैफलीत घेतलाय कुणास ठाऊक! 'आमची कोठेही शाखा नाही' या गोष्टीचा आम्हाला प्रचंड अभिमान असतो. तर अशी कोणतीही पाटी न लावता सर्वच आपल्या शाखा आणि त्याआधी पाळेमुळे रुजविलेले अन्य प्रदेशबांधव आपल्या द्वेषाचा विषय होतात.

नोकरीच्या शोधात असलेल्या एका विद्यार्थ्याला मी म्हटलं, 'हे बघ रांगेने केळीवाले उभे आहेत. टाक नं इथं तुझी गाडी'.

'सर, एवढं शिकलो ते केळी विकायला का?'

'अरे, पण दुसरा व्यवसाय शोधत रहा. अगदी रिकामा राहिलास तर निराशा येईल. आळस हाडात मुरेल. मग काहीच जमणार नाही'

एका केळीवाल्याला विचारलं 'तुमचे किती नातेवाईक आहेत या धंद्यात?'

'हम एक आते है, तो सौ को लाने की कोशिश में लगते है. यह सब हमारे ही भाईबंद है. हमसे नही लिया तो कुछ नही लगता क्यों की दुसरी गाडी भी हमरी ही है'

पानाची लंबीचौडी पिचकारी टाकीत त्यानं माझं सामान्यज्ञान वाढवलं.

आमच्या अशा साखळ्या का नाही तयार होत?

बघता बघता माझ्यासमोर धंद्यात प्रगती केलेल्या अमराठी व्यावसायिकांना मी विचारलं, 'तुमचं भांडवल कोणतं? किती?'

हसून एका हातानं माझा खांदा दाबत त्यानं म्हटलं, 'तुमचा आळस हे आमचं भांडवल. अरे, हम कितना काम करते है तुम देखते है ! रातको दो बजे सोते है, और चार को माल लानेके लिए भायखला भागते है.'

ही पळपळ आपण बघतोच. कुठेही राहायची, काहीही खायचीप्यायची, त्यांची हिम्मत पाहिली की वाटतं आपल्याला टाकलं एकदम भोजपूरला किंवा पाटण्याला तर आपण तिथं स्वतःचा धंदा उभारू शकू? टाण्याहून गिरगाव, ब्रांद्र्याला बदली झाली तर पुन्हा मुलुंड किंवा फरर फरर तर भांडुप कसं मिळेल याचा विचार आपण करतो.

लोक मुंबईत येऊन तळहातावर नसलेली धनरेषा कोरून लांबरुंद करून इथं शाळा काढतात, संस्था उभारतात, उत्सव करतात. करू द्या. मुंबई भारतातच आहे. पण आपण मुंबईच्या गर्दीला, कटकटीला घाबरून दूर निवांत ठिकणी पळतो आणि तिथल्या गारव्याची, मंदपणाची जाड अशी करून, टिपॉयवर तंगड्या टाकून यशस्वी उद्योजकांच्या मुलाखती टीव्हीवर बघत राहतो. म्हणत राहतो, 'काय जिद्द! टेरिफिक्! अगं, जरा कांद्याची भजी होऊ दे.'

मी राहतो त्या भागातील माझ्या रस्त्यावर एक चर्मकार हातात एक फाटकी पिशवी घेऊन जागा शोधत वणवण हिंडताना एका रणरणत्या दुपारी मी पाहिला. जरा दुकान लावण्याचा प्रयत्न केला रे केला, की जवळच्या सोसायटीतले लोक त्याचं विनम्रतेचं दुकान उ

चलायला लावायचे. पंधरा दिवस वेगवेगळ्या वेळी जागा बदलताना पाहिलं त्याला. पण बेट्याची चिकाटी थोर. 'जी साब' म्हणत पुन्हा तिथंच दुकान लावी. अखेर दुकान हटवणाऱ्यांची चिकाटी कमी पडली. आणि त्याने छान पत्रे लावून, छप्पर टाकून दिवसाला शेदीडशेची सोय केलीय.

याला काय म्हणणार?

आक्रमण? चिकाटी? जिद्दीने जीवन उभारायचंच, ही बलदंड आकांक्षा? तुम्हीच सुचवा.

काही वर्षांपूर्वी दाभोळला एक लघुउद्योग केंद्र पाहिलं. परदेशी पाठवण्यासाठी कोलंबी बर्फात ठेवून पॅकेट भरण्याचा उद्योग. सगळ्या मुलीच काम करीत होत्या. कोकणातल्या या उद्योग केंद्रात मद्रदेशीय मुली रात्रंदिवस राबत होत्या. मुंबईत एका मित्रानं रेडीमेड कपड्यांच्या दुकानासाठी शिलाई करणाऱ्या कपड्यांच्या कारखान्यात नेलं. शेकडो मुली बहुतेक अमराठी. अधिक अगतिक असल्यामुळे शोषणाची तयारी असल्याने त्या संख्येने अधिक असतील, हेही मान्य. पण 'काय करू? काय करू?' म्हणत मंदिरांना प्रदक्षिणा घालून काहीही होणार नाही. आळशी माणसापुढे देवही हतबल होतो. तोही मनात म्हणतो, 'देवा, याला दासबोधातील 'सामर्थ्य आहे. चळवळीचे, जो जो करील त्याचे', हे वचन कुणीतरी समजावून सांगा रे!'

काही वर्षांपूर्वी कोल्हापूरला एका दंगलीत आम्ही सापडलो. (आम्ही म्हणजे कुटुंबीय.) समोर एक हॉटेल चक्काचूर होताना पाहिलं. मला वाटलं, आता ते नसेल. पण पुन्हा गेल्यावर अधिक चक्काचक करून हॉटेल रूबाबात उभं! विचारल्यावर गेल्ल्यावरचा इसम म्हणाला, 'इतने दूरसे आये है, जानेके लिये थोडे आये है? ये तो होताही रहेगा' कुठेही बोलण्यात विखार नाही. संताप नाही. जणू जीवनातले हे संघर्ष गर्भातच शिकून ही मंडळी कुठेही रुजायला, उगवायला तयार होतात. आपण आपले 'आक्रमण आक्रमण' म्हणत अंतर्मुख व्हायचे विसरून जातो. स्पर्धेला उत्तर स्पर्धेने, अधिक सर्वोत्कृष्ट सादरीकरणाने द्यायचे असते. तोच टिकतो. मला आठवतं. काही वर्षांपूर्वी एक पत्र मला आलं. अर्थात खोठ्या नावानं, खोठ्या पत्त्याचं ते पत्र. त्या पत्रलेखकानं लिहिलं होतं, 'हे काय, लावलंय काय तुम्ही? इथं बघावं निवेदन तुमचं, तिथं मुलाखततुमचीच, गाणं बघावं तुमचंच, अनुक्रमणिका बघावी ललित लेख तुमचा च लावलंय काय हे?' मी त्या पत्रमित्राला उत्तर दिलं 'खरंय. माझं हे जरा अतिच होतंय. पण याला तुम्ही कारण आहात. घरात हा ताची घडी घालून टीव्ही पाहात बसता, म्हणून हे होतं. ती घडी सोडून तुम्ही सर्व क्षेत्रात उतरा नि आम्हाला दूर करा.'

अर्थात, उत्तरासाठीचा माझा अहंकारी दर्प वजा करून मी असं म्हणून सक्षम, समृद्ध मनं स्वतःचा विकास दुसऱ्याच्या विनाशावर अवलंबून ठेवत नाहीत. कुणीच स्पर्धेत भाग घेऊ नये. का? तर मला 'पहिलं' यायचंय. याला काय अर्थ आहे?

आईबाबा बायकोपोरं सणवार फिरणं, वेळेवर जेवण... सगळं सगळं सांभाळून फक्त दोन वेळा (कसं बसं) पोट भरता येईल. पण त्या पलीकडली समृद्धी आणणं त्यामुळे शक्य होणार नाही. स्पष्ट सांगतो केवळ... केवळ एका नोकरीवर, एका पगारावर महिना भागविण्याचे दिवस संपलेत. व्यवसायाव्यतिरिक्त एखादी व्यावसायिक कला, एखादी आणखी नव्या व्यवसायाची कुवत व्यवसायाच्या सर्व सद्गुणांसकट मराठी माणसामध्ये यायलाच हवी. ती यावी म्हणून ना कुठला पक्ष पुढे सरसावणार, ना कुणी कोचिंग क्लास काढणार ना त्यावरचे छापील गार्ड मिळणार.

अन्य प्रांतीयांच्या व्यवसायाचे, जिद्दीचे, संवादाचे, चिकाटीचे निरीक्षण हाच तो कोर्स! आणि सखोल आत्मपरीक्षण करून, धोका पत्करून समर्पण भावनेनं नव्या नव्या वाट शोधण्याचे धाडस ही त्या कोर्सची फ्री! प्रश्नही आपल्यातच, न उत्तरही!

४३. त्याच्या व्यक्तिमत्त्व विकासाची झिंग

डोळे सापडतील तर शप्पथ, अशा जाड भिंगाचा चप्पा लावलेला फिक्का किडकिडीत मुलगा माझ्यापुढे चि मटीत धरल्यासारखा सरकवीत ते गृहस्थ म्हणाले, 'हा माझा मुलगा. फिफ्थमध्ये आहे.' त्या अश्राप जिवा ला प्रश्न पडलेला, त्याच्या जाड भिंगातूनही मला दिसला मला 'या' गृहस्थापुढे का आणला आहे? आणि आता मी उपदेशाचं कोणतं नळकांडं त्याच्या उरलेल्या डोक्यातून, कुठून घुसवणार आहे? पण मी त्या निरागसाला कुठलाही प्रश्न विचारायचा नाही, अगदी गेला बाजार 'नाव काय रे तुझंSS' हाही नाही, हेही मी ठरवून टाकलं.

पण त्याच्या जागरूक 'पेरेंटन' त्याचं बकोट धरलं आणि 'अंकलना नमस्कार कर' म्हणून वाकवलंच. बिचारा आणखी वाकला. उ ठवताना त्याची जवळजवळ सगळी हाडं हाताला लागली. बरं खाण्यापिण्याची आर्थिक परिस्थितीमुळे आबाळ असावी, अशी परि स्थिती त्याच्या वडिलांच्या, क्षितिजाला भिडू पाहणाऱ्या पोटावरून तरी वाटत नव्हती. चांगले तुपाळलेले सुखी वाटत होते गृहस्थ. पण पोरगाच्या वाटेला थेंबभर तरी तूप येत होतं की नव्हतं कुणास ठाऊक!

मी त्याच्या वडिलांनाच प्रश्न केला. 'अहो, खेळायला बिळायला पाठवता की नाही याला?'

पोरगा भिंगातूनही चमकला न् अंगातून दचकला. पालनपोषण झालेले त्याचे पिताजी मात्र गदगदून हसले. ते का हसले हे मी माझा प्रश्न आठवूनही मला समजेना. मनात म्हटलं, असू दे, हसू दे, हसतात काही जण उगीच. पण पुढे ते म्हणाले न् माझी वाचाच बंद व्हायची वेळ आली होती, मुलाबाळांचं नशीब म्हणून वाचलो.

गृहस्थ गदगदून हसणं संपवून म्हणाले, 'वेडे की काय राव, एक क्षणभर टाइमपास त्याला करू देत नाही आम्ही. सात ते बारा स्कूल , घरी आला रे आला की लगेच तीन तास कॉम्प्युटर, साडेतीन ते पाचसाडेपाच मॅथ्स इंग्लिश सायन्सचा क्लास. लगेच घरी होमवर्क नऊ वाजेपर्यंत होमवर्क, मग तास दीड तास सक्तीने एनसायक्लोपिडिआ रीडिंग. मग...'

'पुरे पुरे, अहो ऐकून दमलो मी. या मुलाचं काय होत असेल?'

'फ्रॉम धिस मुमेंट पर्सनॅलिटी डेव्हलपमेंट व्हायला हवी. अहो, आमच्या चाइल्डहूडमध्ये काही सोर्सेस नव्हते. खरं तर वेळ कमी प डतो; त्याला बॉटनीमध्येही इंटरेस्ट आहे. जनरल नॉलेज? काहीही विचारा! त्याला सगळं माहितेय! भले भले तोंडात बोट घालतात त्याचं जनरल नॉलेज पाहून. लहान पडतो म्हणून, नाहीतर 'करोडपती' साठी अमिताभकडेच पाठवणार होतो. पण सांगा, कसं वाटलं प्रोग्रेस ऐकून. पर्सनॅलिटी डेव्हलपमेंटसाठी घ्यावीच लागते मेहनत...'

काही क्षणात डोळे भरून त्या फिक्का मुलाला मी पाहून घेतलं. व्यक्तिमत्त्व विकासाचा मारा करणारा हा पागल महापागल बाप या पो राला किती वर्षं जगू देणार होता कुणास ठाऊक! अशा पागलपणाचा कमी अधिक संसर्ग झालेली शेकडो कुटुंबं तुम्ही आसपास क्व चित घरातही पाहाल. दोन किलोच्या पिशवीत दोनशे किलोची वस्तू कोंबणं झालं की पिशवीचा 'विकास' होतोच; कारण आकारी आत येऊन पिशवीच्या चिंध्या होतात. व्यक्तिमत्त्व विकासाच्या इरेला पडलेली महामूर्ख मंडळी स्पर्धा होऊन आपल्या पिल्लांचं बालपण कुस्तडून टाकताहेत. 'त्याला सगळं आलं पाहिजे'च्या नादात तो लवकरच मेन्टल होतो, तोही पूर्ण नाही अर्धवट. मग सका ळ दुपार संध्याकाळ गोळ्या सुरू होतात.

पात्रतेपेक्षा कितीतरी पटीनं अधिक नोट मिळालेले अत्याधुनिक मॉमडॅड केव्हा एकदा या नोट्यांच्या जिन्यानं मी माझ्या मुलाला किंवा मुलीला उंच करतो न् 'यशस्वी पालक' होतो या नशेने पछाडलेले तुम्हाला दिसतील. आधुनिक मूर्ख पालकांची ही नशा ओळखून अशा व्यक्तिमत्त्व विकासवाल्यांचेही मग धंदे बोकाळतात. मग लागते वेगवेगळ्या क्लासची भली मोठी रंग. त्यात कुणीतरी सांगतं, नुसतं 'बुकिंग' करू नका कलावंतही व्हायला हवा बरं तुमचा 'सन्' किंवा 'डॉटर'! की मग त्याला जबरदस्तीने कलावंत करण्याचे ही मनसुबे रचले जातात. बरं त्यात मुलाला आवड आहे की नाही याचा विचारच नसतो. आईला वाटतं म्हणून त्यानं तबलजी व्हाय

चं. बाबांना वाटतं म्हणून त्यानं तासभर भूप आळवायचा. मुलगी असेल तर कथक किंवा ओडिसी भरतनाट्यमला जायलाच हवी. शिवाय छकुला (छकुली) खेळाडूही व्हायला हवा. की पहाटे ऊठऊठ उठवून हाकललाच त्याला टेबल टेनिसला, नाहीतर बॅडमिंटन ला. गुडघ्यापर्यंत शुभ्र स्टॅकिंग घातलेल्या पांढऱ्या बुटतला आपला मुलगा रॅकॅट झुलवीत नऊला येताना झोपेतून उठलेल्या बाबांना दिसला की आमचं पालकत्व धन्य होतं. एवढं करून त्यानं 'सत्याणव पॉइंट सात' पर्सेंट मिळवायचेच असतात. पुढे मेडिकलला जायचंय ना? ही सुद्धा जन्मदात्याचीच इच्छा!

पोरं बिचारी या व्यक्तिमत्त्व विकासालाच्या माच्याने हतबल होऊन वेगवेगळ्या मनोरोगानं पछाडतात.

मग कालांतराने हे फॅशनेबल पालक एकमेकांचं डोकं धरून रडत विचारतात, आपलं कुठं चुकलं कळलं नाही!

त्याला सातव्या वर्षी सत्तावीस वर्षांचा करण्याचा हट्ट, ही सर्वात मोठी चूक आज असंख्य घरात होते आहे.

एखादा क्लास, एखादी कला, खेळ अशा वेगवेगळ्या घडामोडी हव्यातच. तो रात्रंदिवस टीव्हीपुढं बसलाय, हे दृश्य जसं रोगट तसं तो रात्रंदिवस त्याला न पेलवणारा 'एनसायक्लोपिडिआ' घेऊन बसलाय, हेही दृश्य रोगटच! बघितलं अर्धा तास काढून नेटवर्क तर लगेच बिघडत नाही. सोसायटीच्या मैदानात बॅटनं २५३० वेळा चेंडू फटकावला तर लगेच कुणी घसरत नाही. चिंचाबोरचं, नदीत लावाचं, सूरपारंब्यांचं बालपण आम्ही शहरातले पालक त्यांना देऊच शकत नाही. ते आपल्या हाती नाही; पण बालपणी बालपणा सारखं जगूच द्यायचं नाही, या हट्टाला विचारपूर्वक आवर घालायला हवा. इतर मुलांच्या तुलनेत त्याला धाकदपटशानं मोठं करण्यापेक्षा त्याच्या क्षमतांची जाण हवी. दबलं गेलेलं बालपण तारुण्यातल्या सुडात बदलू शकतं.

बालपणीच मित्र, मैत्रीण न होऊ शकलेले आईबाबा तरुणपणी उघडउघड शत्रूपक्षात जाऊन बसतात. तेव्हा मुलाच्या मनगटात रग असते. अन् आम्ही शिणून गलितगात्र होत चाललेलो असतो. याचं दुसरं टोक 'म्हणजे काहीच का नकोत एकस्ट्रा करिक्युलर अॅक्टिव्हिटीज?' हे नाही. बारा डब्याच्या गाडीसारखं एकामागोमाग एक विकासचं टुमणं नको.

फुलायलाही विरामाच्या जागा हव्या असतात. आयुष्यात काही वेळा काहीच न करता फक्त गच्चीतून आकाशही बघावंसं वाटू शकतं. वेळ फुकट गेला असं वाटलं तरी अंगणातल्या पाण्यात कागदाची होडी सोडावीशी वाटू शकते. कागदाच्या निरर्थक तुडक्यांसारखं एका रंगीत कोलाज मनाशी जुळवावंसं वाटू शकतं. हे सगळं करण्यासाठीही व्यवहारातून वेळ ठेवावाच लागतो, किंबहुना या वेळ्यातच झपकन मन डवरून येतं, बहरून येतं.

मुलं मुलांसारखीच वागणार. हल्ली दर घरटी एक मूल. तेही बिचारं पाळणाघरात. स्वतःच्या फ्लॅटमध्ये असलं तर त्याच्यापेक्षा खूप अधिक वयाच्या आईबाबांसोबतच. त्याच्या वयातल्या मुलांमध्ये हुंदडण्याची, बागडण्याची जागाच उरलेली नाही मुलांना! काही शाळांमध्ये तर शिस्त इतकी की नामवंत म्हणवणाऱ्या अनेक शाळा म्हणजे पोलिसांची ट्रेनिंग सेंटरच झाली आहेत. सगळं कसं शिस्तीत! शिस्त एके शिस्त आणि शिस्त दुणेही शिस्त! मग जरा मन मोकळं वागण्याची मजा साठून राहते न् तारुण्यात उफळून येते. तेव्हा मात्र ती गुंडगिरी होते. काय करणार जरा सैल व्हायला दिलेलेच नसतं ना या वेगवेगळ्या नावाच्या, नात्यांच्या फ्रैजदारांनी!

कागदावर प्रचंड बुद्धिमान असणारी अनेक मुलं प्रत्यक्षात पाहिली की अगदी सोंगं वाटतात. कारण त्यांना सारखा आत मेंदूच कुस्तडण्याची सवय लावलेली असते. बाहेरच्या जगात काय चाललंय आणि त्या जगात जगायला कुठलं धाडस लागतं याचा विचारच केलेला नसतो. नऊशे त्रेपण गुणिले सातशे एकोणसाठचा गुणाकार सेकंदात सांगणारा बालगणितयोगी रस्ता क्रॉस करताना सैरभैर होतो. गणित आकड्यांचंच नसतं, हे सांगायला आईवडिलांना सवड कुठाय? त्यांना तर मुलाचं नाव लिम्कामिनीज गेला बाजार शाळेच्या गॅदरिंगमध्ये 'गणित बहादूर' म्हणून तरी येण्याची ओढ लागलेली असते. टेबलावर बसवून बालगणितयोगी भराभर गुणाकार, भागाकार करतो, न् पाचसात वर्षांत कुठल्या तरी...

मुलाला नंबर वन् तेही सर्वच क्षेत्रात करण्याची असंख्य पालकांची झिंग वेळीच उतरायला हवी. झेंडूचा जबरदस्तीने गुलाब करणे, गुलाबाला इंजेक्शन देऊन मोगरा करणे म्हणजे व्यक्तिमत्त्व विकास नाही. तो जी क्षमता घेऊन या जगात आला आहे, ती क्षमता जागवून त्याला स्पर्शित माणूसपणाकडे नेणं हे शिक्षण. आधुनिक जगातील सोयींचा, विज्ञानाचा उपयोग करून त्याला त्या पाऊलवाटेवर

नेणं हे आपलं काम; पण त्याच वाटेवर त्याच्या पावलांना खिळे मारून जीवनातल्या इतर वाटा हुंदाळण्यापासून दूर करणं ही सुद्धा हिंसाच !

...सगळं घडतंय प्रेमापोटीच !

पण झाड वाढावं म्हणून फांदी कापताना चुकून मूळ तर उपटत नाही ना आपण, याकडेही मधूनमधून जाणीवपूर्वक पाहिलं तर काय हरकत आहे?

...शेवटी आपलं रोप पूर्ण फुललेलं पाहण्यासाठीही मुळं आसुसलेली आहेत. म्हणूनच झिंग नको, निगा हवी ! सबुरी हवी !

४४. विद्यार्थी मित्रांनो, फेब्रुवारी-मार्च येतो आहे !

सावर रे!
• प्रवीण दवणे

तुम्ही म्हणाल त्यात विशेष काय नवीन सांगितलं ? डिसेंबर गेल्यावर जानेवारी येणार आणि जानेवारी गेल्यावर फेब्रुवारीमार्च, हे आम्हाला पहिलीदुसरीलाच शिकवलंय ! आता आम्ही बारावीला आहोत, काहीजण दहावीला आहोत, इतकी साधी गोष्ट आम्हाला माहीत आहे. माहीतेय ना ? मग अजूनही टीव्ही बघण्याच्या वेळेचं प्रमाण तेवढंच कसं ? उडाणटप्पूपणाला आवर घालण्याचा विसर कसा पडलाय ? सहज गेले की जून ते डिसेंबर, आता काही दिवसांत वार्षिक परीक्षातीही आयुष्याची दिशा ठरवणारी परीक्षा, स मोर येऊन ठाकलीय, तरीही 'आहेत अजून दोन महिने, करू उद्या सुखात', अशा गाफिलपणे राहण्याची, गेल्या वर्षीची परंपरा गुणांची भरपूर हानी सोसूनही तुम्ही सोडलेली दिसत नाही ?

तुमच्या घरात तुम्ही आईबाबांची लाडकी कुक्कुल बाळं असालं, पण व्यावहारिक जगाच्या दृष्टीनं पुरेसे मोठं व्हा, आणि आताचा गाफीलपणा, आळस, प्रचंड झोप, बेफिकीर मित्रांची संगत झडझडून सोडून द्या. नाही तर या मुजोरपणाची फार मोठी किंमत तुम्हाला मोजावी लागेल. तुम्हालाच नाही, तुमच्या साऱ्या घराला.

४०/४२ टक्के मिळाले तरी कुठेतरी सरकारी हपिसात रेव्हेन्यूसारखे चिकटण्याचे दिवस केव्हाच संपलेत. काही मुलंमुली एका वेगळ्याच खात्रीने निर्धास्त असतात. बाबा रेल्वेत, कोर्टात किंवा पोलीस खात्यात आहेत, ते रिटायर झाल्यावर घरातल्या कुठल्या तरी एकाला नोकरी मिळतेच, ही ती अभ्यासबचाऊ खात्री. केवढा स्वयंभू नेभळटपणा ! काठावर पास, सामान्य नोकरी, त्याच पात्रतेचा जीवन साथीदार, जिन्याखालचा संसार... पुढे अंधार... हे चक्र तुम्ही भेदणार आहात ना ? मग हाच क्षण पराक्रेटीच्या निश्चयाचा आहे, उड्डाणाचा आहे.

जवळचे नातेवाईक कितीही मोठ्या पदावर असले तरीही गाफील राहू नका. आपल्यासाठी कुणाला शब्द टाकण्यासाठीही भरीव टक्के हवेत. किमान गुणवत्ता हवीच. आपण नगरसेवक किंवा मंत्र्यांची मुलं आहोत का ? आपल्याला कष्टानेच पुढे जावं लागणार आणि कष्टाची वाटच समाधानाकडे नेते.

किती विलक्षण वेगाने वेळ जात आहे, याचा विचार करतो का आपण केव्हा ? आता तिसरीचौथीत होतो, आलो की पट्कन् दहावीला, लगेच बारावी... इयत्तांची वळणं घेत आयुष्य पुढे सरकतच आहे.

कालचा संपूर्ण दिवस मनातल्या मनात नीट आठवा. अखंड जागृत विद्यार्थ्यांसारखा तो गेला असेल, तर तुम्हाला शाब्बासकी. पण तोंडात च्युईंगम चघळत कुठली तरी क्रिकेटची मॅच बघतच तो संपला असेल, तर तुम्हाला स्टेडियमवर चणेच विक्रावे लागणार या बदल खात्री बाळगा. कुठल्यातरी चित्रपट वाहिनीवर सलग तीन चित्रपट बघण्यात कालचा दिवस रात्रीला भिडला असेल तर परिस्थिती गंभीरच आहे. मनोरंजन केव्हा ? मनोरंजनाचं प्रमाण किती ? कष्टाचे किती ? आयुष्याला आकार देण्याच्या क्षणी फक्त 'टाइमपास' करणाऱ्यांना जेव्हा खडबडून जाग येते, तेव्हा आयुष्याचा पथ संपलेला असतो.

टक्क्यांचा आग्रह दुसरा कुणी लादला की ते ओझं होतं, पण व्यवहारी जगातील कागदी गुणवत्तेची आवश्यकता स्वतःलाच उगवली की त्याचं रूपांतर कर्तव्यात होतं. आजचे उच्चपदस्थ अधिकारी, वैज्ञानिक, डॉक्टर, इंजिनियर, यांचं आजचे यश त्यांच्या कालच्या प्रचंड कष्टातूनच उगवलं आहे. त्यांचा तो 'काल' तुमचा 'आज' आहे. त्या 'आज'मध्ये दिवा लावायला हवा.

कुणी तरी 'हं हा वाच आजचा सावर रे!' म्हणून तुमच्या हातात खुपसलेला आजचा पेपर क्षणभर बाजूला ठेवून स्वतःचं घर बघा. दीडदोन खोल्यांची ही जागा, तिथंच कॉट, तिथं टेबल, तिथं स्वयंपाक करणारी थकलेली आई, शाळेतून येऊन भांडीधुणी करणारी आपली सातवीतली बहीण, पोचा पडलेली भांडी, लादीतून बाहेर येणारी मुंग्यांची रांग, गादीतून बाहेर येणारा मळलेला कापूस दिसून नये म्हणून ताणून अंथरलेली चार ठिकाणी शिवलेली चादर, सगळं नीट बघा. पगाराचे पैसे लगेच संपले म्हणून आईवर चिडचिडणारे बाबा, कंपनी बंद पडल्यावरही कुठं तरी चारदोन पैसे कमवून आणणारे हे बाबा, औषधात पैसे जायला नकोत लेकाचे म्हणून द

मा आवरून खोकणारी, घराच्या पायरीवर रेंगाळणारी आजी, पायरीखालून वाहणारं गटार, घोंगावणारे डास, आणि अशा वातावरणात आतुर डोळ्यांनी टीव्हीवरचे कुठले तरी डफ्फर गाणे अड्डाविसाव्यांदा बघणारे दहावीचे नाही तर बारावीचे तुम्ही !

अशा विकल गरिबीत, अभ्यासाचा, परीक्षेचा विसर पडून तुम्ही जर 'टइमपास' करीत असाल, तर स्वर्गातून तुमचे सगळे पूर्वज उत रले, तरी 'भविष्य' नसलेला तुमचा भविष्यकाळ निश्चितच आहे आणि आत्ता या क्षणीच मी माझे भविष्य निश्चयाने घडवीन, शे कडो प्रश्नपत्रिका सोडवीन, तपासून घेईन, सुधारणा करून पुन्हा पुन्हा लिहिण्याचा सराव करीन. नववीचे लाजीरवाणे मार्क्स पुसून अभिमानास्पद यश मिळवीन, दहावीच्या चुका सावरून बारावीला पुन्हा नीट दिशा देईन, असं स्वतःहूनच ठरवलं तरच येणाऱ्या जून ला तुमचा पाऊस आनंदाचा असेल. मग पेरणीही छान न सुगीही उत्तम !

काही 'बडे बाप के बेटे' असतात. नोकरी करणाऱ्या आईबाबांनी सारं जीवनच त्यांच्यासाठी रेडीमेड अंथरून ठेवलेलं असतं. छान फ्लॅट, पुण्याचा अजून एक फ्लॅट, तळेगावचा फ्लॅट, घरातलं ६०७० तोळे सोनं, बेडरूम 'एअर कंडिशन' करून त्याचीच केलेली स्टडीरूम. गार गार हवेत अभ्यासाची सफरचंदी सुविधा. बा, अशा वातानुकूलित सुपुत्र आणि सुकन्यांना वाटतं, हे वैभव आयतंच आहे ना. मग शिकलो काय आणि न शिकलो काय ! कितीही टक्के कमी मिळोत आमच्या पप्पांची आहे, अमक्या ढमक्या कॉलेजमध्ये, मॅनेजमेंटमध्ये ओळख. आपला काय प्रॉब्लेम नॉय !

जिवलग मित्र म्हणून सांगतो, हे वैभव तुमच्या पप्पा मर्मींनी खूप काबाडकष्ट करून मिळवलंय. तुम्हाला रेडीमेड वाटतंय. पण त्यांनी हा फ्लॅट, गाडी, मोबाईल सगळं सगळं शून्यातून मिळवलंय. तुमच्या पप्पांनी पेपर स्टॉलवर पेपर टाकलेत. भायखळ्याला भाजी ही विकलीय. टेलरकडे काजं न बटणं लावायचंही काम केलंय. अगदी हेच नाही, पण अशाच प्रकारचं काम करून ते शिकले. त्यांनी स्वतःला उकळून घेतलं तेव्हा तुम्हाला ही साय मिळतेय. फुकटची मिळाली. चायनीज, चिकन, लॉलीपॉप खाताना त्याची किंमत वाटत नाही. पण त्यांचे हे कष्ट धुळीला मिळविण्याचा विडा उचलल्यासारखे बेदरकार वागत आहात तुम्ही. घरी केव्हा तरी येणं, घरातून केव्हा तरी बाहेर जाणं, केव्हाही उठणं, कुठे जात आहात ते न सांगणं, अभ्यासाची एक जनता क्लास नोटबुक, सुदर्शन चक्रा सारखी फिरवीत निरुद्देश भटकत राहणं, हा उद्योग आता थांबवा. भाबड्या आईवडिलांना हे असं फसवत राहणं हे खरं तर स्वतःला च फसवणं आहे, हे तुम्हाला कळणार केव्हा ?

आईबाबांच्या कष्टांचं हे वैभव हीच केवळ तुमची वारसा हक्कानं असलेली इस्टेट होऊ नये. तुमचं संपन्न शरीर, उत्कट मन, शिखर काबीज करणारी जिद्द हीच खरी संपत्ती आहे. त्यांनी जे ध्यासाने कमावलं ते अधिक अर्थपूर्ण दिशेनं फुलविण्याचं एक इवलंसं स्वप्न घेऊन, त्यांनी तुमच्यावर टाकलेला विश्वास तुम्ही सार्थ करून दाखवायचा आहे.

पुढच्या आयुष्यात आत्ताची 'टइमपास' संगत, सोबत करणार नसते. मग फक्त गेलेल्या वेळेबद्दल निराशा, उसासे उरतात. कोवळ्या तारुण्याच्या रंगीत स्वप्ननगरीत नंतरच्या जळजळीत उन्हाचंही भान असू द्या. त्या सत्याची तयारी या स्वप्नातच करायची असते.

याचा अर्थ परीक्षेला घाबरून मनावर व्यर्थ ताणतणाव ठेवून वावरत रहा, असा तर घेणार नाही ना तुम्ही ? व्यक्तिगत भान, जागृती आली तरी मनाची वेगळी एकाग्रता निर्माण होते. जिद्द हा एक न दिसणारा चिंतामणी प्रत्येकाच्या मनगटात असतो. तो कुणा बंगाली बाबाकडे मिळत नाही. आत्मभान, दूरदृष्टी, मनुष्यत्वाचा विकास करण्याची दुर्दम्य इच्छा हाच कानमंत्र आहे.

थोर विचारवंत दादा धर्माधिकारी यांनी तरुणांकडून तीन 'त'करांची अपेक्षा केली आहे. तेजस्विता, तपस्विता आणि तत्परता. हे ती न 'त'कार अंगी बाणले की आपोआप दिनचर्येला सूर लाभतो. टीव्ही योग्यवेळी बंद होतो. घरातल्या कुरबुरीत आपण लक्ष घालण्याचं कारण उरत नाही. वातावरणनिर्मिती मनात झाली की ती पेनात उतरते.

परीक्षापद्धतीही गमतीदार आहे आपली. पाच वर्षांच्या प्रश्नपत्रिका शांतचित्ताने, स्वतःच स्वतःचे पर्यवेक्षण करून सोडविल्या की येणाऱ्या परीक्षेची प्रश्नपत्रिका जवळजवळ संपूर्णच हाती येते. काय नवं येणार आहे परीक्षेत ? तेच प्रश्न, तेच निबंध, त्याच टिपा. जरा रंग बदलून !

सध्या वारं गॅदरिंगच आहे, खेळ आहेत, सहली आहेत. त्याचाही आनंद घ्या, पण त्यात वाहून जाऊ नका, कारण दहावी आणि बारावी ही आयुष्याचे रंगरूप अर्थपूर्ण करणारी वर्षे आहेत. या सगळ्या मौजमजेनंतर एक वार्षिक परीक्षा आहे. मजेच्या धुक्यात नंतरचा सूर्य हरवायला नको, म्हणून तुमचा थोडा राग प

त्करून ही बातचीत केली. रगावलात तरी हरकत नाही, पण आतून जागे व्हा! इयत्ता कुठलीही असो, महत्वाचं आहे ते गुणांच्या, मार्कांच्या कसालाही तुमच्या बुद्धिमत्तेनं उतरणं. तुमच्या डोक्यात किती अथांग ज्ञान आहे, ते नंतर सिद्ध होईलच; पण सध्या तपासलं जाईल ते उत्तरपत्रिकेत लिहिलेलं.

म्हणूनच कुणीतरी जागं करण्यापेक्षा स्वतः जागं व्हा. कामाला लागा. आयुष्यातल्या अनेक अप्रिय घटना, निराशा टाळण्याची ही एक संधी नियतीनं दिलीय.

मला अजूनतरी डायबिटीस नाही. तुम्हा सर्वांच्या नेत्रदीपक टक्क्यांचे, आरोग्यपूर्ण यशाचे पेढे मला हवे आहेत.

काय, देणार ना?

४५. 'गप्पांचं' काउन्सिलिंग

सावर रे!

• प्रवीण दवणे

‘अमुक अमुक नंबरवर फोन करा, या फोनवर तुम्हाला मनमोकळ्या गप्पा मारता येतील,’ अशी जाहिरात लोकलमध्ये वाचली न मी थक्कच झालो. जो माणूस मुळातच माहिती नाही, त्याचा चेहरा तर दूर, पण गप्पांसाठी अंतराचे जे सूर जुळायला हवेत, ते सूरही माहीत नाहीत, त्या व्यक्तीला फोन करायचा? मन मोकळं करायचं?

थोडक्यात आता ‘गप्पांसाठी सुद्धा किफायतशीर भावात माणसं भाड्यान मिळतील’ अशा जाहिराती सुरू झाल्या तर...

माणसांच्या एवढ्या भाऊगर्दीत भाऊक गर्दी मात्र सापडेनाशी झाली, रेल्वेच्या पुलावरून पलीकडे जाताना परस्परांना धक्के देत धावताना, जसे चेहरे दिसत नाहीत, तसे घरातले चेहरेही दिसेनासे झाले. दिसायला एकत्र, पण एकत्र असणं नाही, या वास्तवामुळे परस्परांचं कुठणं सुरू झालं. घरातली माणसं खोखो हसत धमाल चक्राट्या पिटताहेत, हे दृश्य फक्त माळ्यावरच्या कृष्णधवल छायाचित्राच्या अल्बममध्येच गोठलं गेलं. जेव्हा आपण एकत्र येतो तेव्हा लोकप्रिय टीव्ही सीरिअलचा ‘साँस भी कभी’चा घट्ट लेप ओठांना लावून गप्प बसू लागलो. पडद्यावरच्या कृतक व्यक्तिरेखांच्या सुखदुःखात भावडेपणानं सहभागी होताना, त्यांच्या ग्लिसरिनच्या अश्रूंसाठी आपण हातरूमाल गोळा केले. पण कोचावर शेजारीच बसलेल्या जवळच्या नातलगाचे उष्ण अश्रू पुसण्यासाठी स्पर्श मात्र बधिर झाले. ‘गप्पांचा’ कानाच हरवला. ‘गप्प’च झालोय आपण!

आठवतं, पंचवीस वर्षांपूर्वी सणासमारंभाला येणाऱ्या नात्यातल्या काक्या आत्या त्यांचे यजमान मिळून रात्रभर चक्राट्या पिटणं हा आमच्या घरातील आवडता सांस्कृतिक कार्यक्रम असायचा. जेवणं झाली की एकेक काका, काकी, आत्या ही मंडळी तळहातावरली तपकीर दुसऱ्या बोटानं व्हायोलिन वादनासारखी दातावर घासत हा गप्पांचा उद्योग करीत. एखादा विषय सहज काढत, तोही सगळ्यांच्याच मनातला, मग तिथून चक्राट्या सुरू व्हायच्या. साधं वाक्य पुरायचं. उदा. ‘त्या कुसुमचं म्हणे बिनसलं, वेगळं होतायत असं ऐकलं’ कुणीतरी पुढी सोडायचं. बस्स्... मग गप्पा कुठून कशाही वाहायच्या, मंडळी मध्यरात्री अडीचतीनपर्यंत यथेच्छ गप्पांनिंदा नालस्ती विनोद उणीदुणी काढून दमायची न सक्ताली ताजीतवानी जागी व्हायची. मोठे काका किंवा माझे वडील मध्येच येऊन तंबी देऊन जायचे, ‘झोपा आता, कुसुमची निंदा करताय, उद्या तिच्याकडे जाऊन शिरा खाऊन आलात की विमलची निंदा कराल.’ पण अशा उग्र उपदेशाला कुणीच बधायचं नाही.

त्यांच्या बायकाच नवऱ्यांवर कातवायच्या ‘तुम्ही झोपा ना, आम्ही भेटलोय सहा महिन्यांनी.’ स्वतःशी पुटपुटत वडीलमंडळी अंथरुणावर पडायची.

या सगळ्यात काहीही अर्थ नसेल, पण गप्पांतून केवढं ‘काउन्सिलिंग’ व्हायचं. निरर्थक असो, कसंही असो, खूप बोलत, मोकळं होणं ही माणसाची प्राणवायू इतकीच गरज आहे. निर्जन बेटावर पंचपक्वान्न दिलं, तरी ते गोड लागेल का? आज घरं म्हणजे निर्जन बेटच होत आहेत. मग कुणीतरी तडफडून बोलायला हवं म्हणून आपले प्राण भीक मागू लागतात. जो मागच्या सेकंदापर्यंत माहीत ही नव्हता, तो पंधरा मिनिटांला तीनशे रुपये घेऊन तुमच्या समस्येवर, तेही मानसिक समस्येवर उपाय सांगतो. असेल, तीही किमया असेल, पण जवळचा खूप जवळचा मित्र, मैत्रीण, नातलग यांच्याशी जिवाळ्याच्या गप्पा मारताना असा उपाय मिळून जातो. पुष्कळांदा आपण अशा गप्पांनंतर बोलतो, ‘...हे चालायचं हं, पण जाऊ दे, तुझ्याशी मन मोकळं केलं, बरं वाटलं.’ हे ‘बरं वाटणं’ पुढे अनेक दिवस ऊर्जा द्यायचं.

आज दोन्ही मुलं अमेरिकेला, मुलगी ऑस्ट्रेलियाला न् श्रीमंत आजी आजोबा आठ खोल्यांच्या फ्लॅटमध्ये एकटे फिरतायत. बोलायला कुणीच नाही. करायचा काय तो पैसा? करिअर? घराचं कबरस्तान करून आपण पैशांचे कुठले दीपोत्सव करीत असतो? त्यानं खरंच आपण समाधानी होतोय का?

माणसांची 'आपल्या माणसाची' गप्पांची सोबत हरवली, शब्द कुलुपबंद झाले, फाजील विद्वतेला आणि कोरड्या अश्रद्धेला बुद्धि वादाचा कोरडा वर्ख देत, आपण निरर्थक भेटीगाठींची निरागस गंमतच खाऊन टाकली आणि कधी धनोरुण झालो, मनोरुण तर झा लोच! मग आपण बोलू लागलो हवेत उडणाऱ्या सिगारेटच्या धुराच्या रिगांशी..., कधी ग्लासमधल्या किरमिजी द्रवपदार्थाशी...!

व्यक्तीची सोबत नाही, म्हणून वस्तूंची सोबत सुरू झाली. मुलाला वाढदिवसाला येता येत नाही, मग कुरिअरने पाठविलेल्या गुलाब गुच्छाला कुरवाळत आपण वात्सल्य भागवून घेतलं. आईसाठी मुलाला वेळ नाही, मुलासाठी आईला नाही. बाबांना तर अजून एक अहंकाराचं पीस त्यांच्या नोकरीत खोवायच्य. नवरा पाचसहा महिने टूरवर, बायको डॉक्टरेत करतेय, तो घरी आल्यावर ती थिसीस लिहितेय... सगळं घर कसं रेल्वेच्या पुलावरच्या लोंढ्यासारखं धावतंय... प्रत्येकाला आपापल्या करिअरची लोकल पकडायचीय. ए कीला कर्जत... दुसऱ्याला कसारा... कल्याणला अकल्याणाचे दोन वेगळे फाटे फुटणारच...

...हे सगळं घडणारच!

काळाचा महिमाच आहे!

सगळं सोडून गप्पा हाणत बसायचं की काय मग? करिअर केव्हा? व्यवसाय, पैसा केव्हा? लिहायला, सांगायला काय जातं? उचल ली लेखणी लावली कागदाला! वाचायचं सोडून द्यायचं..., बघा... बघा दादर आलं... उतरा...

तुमचंही बरोबर आहे.

याच सगळ्या कामाच्या चेंदाचेंदीत आपण अजूनही काही घरं काही दिवसांनी एकत्र येताना पाहतो. सहली, उत्सव, गाण्याच्या भें ड्या, घरातली मनसोक्त भांडणं, नंतर क्षमा मागून पुन्हा एकमेकाला जवळ घेणं... सकाळची भांडणं, रात्रीच्या गारव्यात चांदणं होणं ... हे सर्व 'काउन्सिलिंग'च आहे. गप्पा एकमेकाची दखल घेतात. धावताना स्वल्पाविराम होतात, मन मोकळं होऊ देतात, पुन्हा न व्या प्रवासाला आपण निघू शकतो. 'वेळ फुकट जातो, वेळ फुकट जातो' म्हणून दरवेळी एकमेकाला टाळण्याची गरज नाही. जाऊ द्या , वेळ फुकट गेला तर जाऊ द्या, निरर्थक वाटणाऱ्या हंशाटळ्यांमधून फुकट गेलंय असं जे वाटतंय, त्यातून कुणीतरी आपल्या सोबती ला आहे, हा विश्वासाचा ओलावा, आपल्याला 'मेडिकल'मध्ये न सापडणारं जीवनसत्त्व देईल.

सासवासुनांचं 'तुझ्यावाचून करमेना' हे नातं अनादिअनंत काळापासून आहे. जगातल्या अगदी पहिल्या सासू न् सुनेपासून या एका विलोभनीय नात्याची रंगत कधी त्रेसष्ट कधी छत्तीस होत, खुलवत ठेवली आहे. पण हल्ली पुष्कळदा ती छत्तीसवर रेंगाळते, याचं कारण काय?

नदी गेली, नदीचे पाणवटे गेले. घागरी भरताना, मनं रिती व्हायची. बारा घरच्या बाराजणी, काही क्षणात भरणारी घागर तशीच पा ण्यात धरून, मन भरून बोलायच्या. नदीच्या पाण्यात, काळजातल्या गंगायमुना डोळ्यावाटे सांडू द्यायच्या. 'अरेच्या, मी एकटीच हे सोसत नाही; आपल्यासारखंच कुणीतरी आहे अजून'

ही भावनाही बळ देते. वेदनेचा काळ निघून जातोच, पुन्हा सुखाची झुळूक येते. ती नदी, ते पाणवटे, गप्पांचे ते अकृत्रिम पार पार लयाला गेले... सगळेच काही जन्मजात घट्ट, जिव्ही नसतात. बहुतांश मनं आधाराच्या शोधात असतात. मातीखाली मूळं ओलाव्या च्या दिशेने धावतात. हा ओलावा अशा पाणवठ्यातून त्या वेळच्या सासुरवाशिणींना मिळे. म्हणून घरं भांडणांनं हादरायची, पण तड कायची नाहीत. अन्याय सहन करू नये, हे एक टोक, पण सहनशक्तीनं दुरावा टाळण्याचा ध्यास धरणं, एकतर्फी नव्हे, सर्वांनी मिळू न... हेही वाटचालीत गरजेचंच.

हल्ली लोकलचे डबे किंवा 'अगं त्या आल्या, फेन ठेवते, नंतर बोलू,' हेही आधुनिक पाणवटेच. पण ते समोर भेटून खळखळून ह सणं नाही, हसता हसता डोळ्यातलं पाणी पुसणं नाही, अश्रूंनी वाहून थांबणं हरवलं अन् ते अश्रू आतच गोठून दगड झाले. असं झालं की, जिकणंहरणं सुरू होतं. मग कोरडेपणालाच आपण ठामपणाचे लेबल लावतो. आतल्या आत प्रत्येकाला कळतं, जरा दोन पावलं मागं आलो असतो तर..., तर पुढची पावलं बरोबर चाललो असतो. गप्पांतून समजुतीचा हा स्पर्श मिळायचा.

‘मला नाही कुणाची गरज. माझा मी समर्थ आहे,’ हे बँक बॅलन्स, आयुर्विम्याची रक्कम, कुठल्याकुठल्या योजनांमध्ये ‘पाच वर्षात दुप्पट’ होणाऱ्या रक्कमा आठवून केलेलं विधान. एकाकी संध्याकाळी, खरं तर कातरवेळी कोसळून पडतं. पैशामुळे आपल्याला सिमेंटचं आकर्षक छप्पर मिळेल, पण गप्पा आपल्याला निवारा देतात. ‘माझ्याकडे नाही बई कुणी येत न मला नाही बई कुणी आलेलं आवडत फ्रसं,’ ही मिजास रखरखत्या दुपारी मावळून जाते. किती वेळ बँकांची पुस्तकं बघणार? किती वेळ टीव्हीचा रिमोट मुठीत करकचून आवळणार? किती वेळ डॉबरमन कुत्र्याशी बोलणार! किती वेळ काचेतले मासे पाहत बसणार? वाटत नाही? बेल वाजावी, आपण धावत दरवाजा उघडावा न डोळे आनंदाने पाणावून ‘ओह. या या आज इकडे कुठे?’ अशा स्वागतानं घर भरून जावं.

किंवा ‘काहीच कारण नाही, फक्त तुझी आठवण आली, म्हंटलं आज जावंच,’ म्हणून कुणी यावंसं वाटत नाही?

हे ‘वाटणं’ संपल्यावर मग उरलं काय?

हे वाटणं आहे, तोवर माणूसपण आहे. तोवरच माणूसपणाचा सुगंध आहे. चार यंत्रमानवांचं गोडाऊन म्हणजे ज्यांचं घर असेल, त्यांची प्रगती, कीर्ती, विद्वत्ता, श्रीमंती त्यांची त्यांना लखलाभ होवो!

आपल्या घरात चार खरीखुरी जिवंत माणसं येतायत जिवंतपणी भेटायला, हे आपलं ऐश्वर्य!

टाळ्यांची आतषबाजी झडतेय! तिसऱ्यांदा चहाच्या जोडीला, कांद्याची भजी करकरताहेत... घड्याळाच्या काट्यांना न जुमानता गप्पांचा समुद्र खवळतोय..., ‘एखादं काम उद्या करू’ असं मनातल्या मनातच ठरवून गप्पा नागमोडी वळणं घेत सुसाट धावताहेत...

...नसू आपण प्रसिद्ध, फ्रसे श्रीमंत, नसू आपण करिअरिस्ट, असू साधेसुधे, असू आम्ही अगदी सामान्य, कसेही असू आम्ही... पण आपल्या घराला माणसं यावीशी वाटताहेत, निरर्थक वाटणाऱ्या धमाल विनोदानं आपल्या घराचं छप्पर वरच्या फ्लॅटला थरथरून टाकतंय... म्हणा आम्हाला काहीही, नाही आमच्या आयुष्यात घडणार फ्रसं, पण आम्ही समाधानी आहोत.

मजेत आहोत.

आहोत ना?

द्या टळी!

४६. कृती हवी... बडबड नको !

• प्रवीण दवणे

तारखेपुढे २००१ लिहिण्याची सवय होते न होते तोच, किलकिल्या दारातून २००२ डोकावूही लागलंय ! पुन्हा नव्या आंगल वर्षाच्या स्वागताची, शब्दांच्या न् सुगंधाच्या जागा बदलून धुमाकूळ घालणारी तशीच गाणी, पाश्चिमात्य चषकातील भारतीय परंपरांचे उबग आणणारे पोद्यर्थी दर्शन, शुभेच्छांच्या शिळ्या गुच्छं वरचे ताजे पाणी, सगळे तेच ते अन् तेच ते !

...स्वतःपुरती एकच गोष्ट खरी आहे, खूप काही घडवू शकलो असतो, असं एक अखवंच्या अखवंचं वर्ष सट्कन् निघून गेलं. दोन हजार दोनमधून जन्माचं इसवी सन वजा करीत, मनाशी म्हणू लागलो 'अरेच्या, आता एवढेऽऽ झालो आपण ?'

पुढल्या वर्षी पूर्ण करू, म्हणून गेल्या वर्षी ठरवलेले सगळे संकल्प तस्सेच की आहेत... एक कणभरही पुढे सरकलो नाही !

आपल्या परिचयपत्राच्या तलम कागदावर एकही नवी ओळ समाविष्ट न होण्याची खबरदारी आपण पुरेपूर घेतली.

तेच दळण दळत राहिलो. तीच लोकल... तीच कचेरी... तशाच फाईली... काही काहीसुद्धा बदलले नाही...

गेलं की अखवंचं वर्ष...

ही हुरहुर हीच आपली श्रीमंती !

अजून वाटतंय, बस्स निश्चयाची मूठ वळवू न् घेऊ एक छलांग...

विचारानंही किती तरतरीत झालो... जणू पुन्हा नवे झालो !

आपलं घड्याळ न् कॅलेंडर तेच आणि कर्तृत्वानं तळपणाऱ्या मनांचंही तेच ! पण याच परिघात त्यांच्या हातून काही दिव्य घडतं आणि आपण मात्र स्वतःचं आयुष्य रेटण्यातच समाधान मानतो. आकाशाला नवा रंग देणं, त्यांना कसं जमतं ? न् आम्हाला आमचा ब्र शही आयुष्यभर सापडत नाही, असं का होतं ?

मंडालेच्या तुलंगात पाऊल टाकताना लोकमान्य उत्स्फूर्तपणे उद्गारले, "बरं झालं, गीतेवर भाष्य करणारा ग्रंथ लिहायला मला सवड हवीच होती." कोरे कागद, न् लेखनासाठी टाक तेवढे त्यांनी मागितले. गीता सांगणाऱ्या श्रीकृष्णाचा जन्मही कागदगृहातच झाला आणि श्रीकृष्ण ज्या भगवद्गीतारूपाने अजरामर झाले, त्या गीतेवरील अलौकिक ग्रंथ गीतारहस्य, हाही कागदगृहातच जन्माला आला. ति कडे कंस इकडे ब्रिटिश ! संघर्षातच कल्पवृक्षाच्या बिया अंकुरतात ! मिळालेला वेळ लोकमान्यांनी नव्या प्रकल्पात गुंफून घेतला. ते लोकमान्य आपण सामान्य ! पण वेळ अर्थशून्य गमवायला, एवढे एक कारण पुरेसे आहे का ? मन मनाला छळत राहतं.

स्वा. सावरकरांनी अंदाजानातील गजांआडच 'कमला' लिहिलं ! सर्व बाजूंनी बारीचा आसूड कडाडत असतानाही आतला स्रोत व्यक्त करीत, मुखोद्गत करीत 'कमला' जन्माला आलं.

केवळ 'अलौकिक माणसं ही...' म्हणून दूर ठेवायची की, स्वतःला खणायला सुरवात करायची ? कुठल्याही क्षणी मृत्यू गळा पकडे ल अशा प्रचंड संग्रामात हजार तऱ्हांचं जगणं कसं जगतात ही माणसं ?

आतला ध्येयावेग केवढा टोकाचा, केवढा लक्ष्यभेदी असेल !

एकाच आयुष्यात अनेक परिपूर्ण आयुष्य काढोकाढ जगलेले न् इतरांना जगण्याचं कारण देणारे पुलं ! आपल्या सर्वांच्या समोर अत्या नंदाचं हे प्रकाशी झाड मोहोरलं ! किती अंगांनी... किती रंगांनी ! त्यातला एकही रंग आपण पूर्ण आयुष्यात का नाही रंगू शकत ? के

वळ 'देवदत्त' किंवा 'ग्रेटच ते!' असं म्हणून पुलं नावाचं सर्वांगानं बहरलेलं जगणं सोडून द्यायचं ? आपलं आळशी उदासवास्तव थोपटत राहायचं ? नाही तयार होत मन अजून...

(अष्टविनायक) गणपतीच्या 'पाली'चे आदरणीय दादासाहेब लिमये! पंच्याऐंशीच्या आसपास... (मला वाटतं अधिकच असेल) उमर! पण अजूनही आकाश पेलणारा कर्तव्यकठोर करारी बाणा!

एक घर स्वतःचं बांधताना चार ठिकाणी मोडतो आपण! पण दादासाहेबांनी जवळजवळ बत्तीस शाळांची स्थापना करून सुधागड प रिसरात शिक्षणाचं रान जागवलं. या शाळा केवळ शिक्षणाची पूर्वापार परंपरा असलेल्यांसाठी नव्हत्या, काळोखातच हजारो पिढ्यांचे गर्भ निखळले, अशा वनवासी मुलांसाठी त्यांनी आश्रमशाळा स्थापल्या. वस्तीवस्तीवर जाऊन काट्यांचीच पादत्राणं करून हाकारा दे त पोरं शाळेत आणली. पळाली पोरं की धावत धावत जाऊन पुन्हा पकडून आणायचं न शिकवायचा हट्ट धरायचा असा सूर्यमाणूस! अनुताई, ताराबाई मोडक, यांच्याच दिव्य वाटेवरचा सहप्रवासी! दादासाहेबांच्या शाळेत मी गेलो. मला म्हणाले, 'भाषण करा' काय करणार भाषण ?

कारण माझ्या मागच्या भिंतीवर वाक्य होतं 'कृती हवी... बडबड नको'

प्रेमळ वाघानं सशाला अभय देत चिमटीत धरावं, तसं त्यांनी मला त्यांची आश्रमशाळा दाखवली.

दादासाहेबांना पाहताच रानातल्या करवंदांसारखी पोरं पार ओंजळीत आली. एका खोलीत नेलं. वनवासी मुलं राहतात कशी, जगतात कशी ते दाखवलं. तेवढ्यात एक नवखा शिक्षक आला. त्यानं ओढत आणलं एका पोराला.

'काय रे?' दादासाहेबांच्या विचारण्यात प्रशासक होता.

'दादासाहेब, याला कितीही शिकवा, काही प्रकाश पडत नाही डोक्यात याच्या, नुसता दगड आहे दगड,' तो नवखा शिक्षक तक्रारला .

दादासाहेब म्हणाले, 'अरे म्हणून तर याच्यासाठी तुला नेमलाय, नाहीतर तुझ्यासाठी याला नेमला असता!'

मी अंतर्बाह्य थरारलो!

शिक्षकानं केवढं टोकाचं समर्पित असायला हवं, सक्रियतात्मक असायला हवं हे दादासाहेबांनी इतकं सहज सांगितलं होतं की ते सांगितलंय हेही चटकन कळू नये.

या एका वाक्यानं मन दादासाहेबांचं भक्त झालं. आजही शासकीय अडथळे, आरोपप्रत्यारोप, मानवनिर्मित अडचणींचे बाण झेलत दादासाहेब नव्या प्रकल्पांची स्वप्ने पाहत आहेत! कधी रात्र महाविद्यालय त्या स्वप्नातूनच प्रत्यक्ष उभं राहतं, कधी शिवण विद्यालय यातून अनेक जणांची फाटलेली आयुष्ये सांधली जातात!

नव्वदी पार करताना, सामाजिक बांधिलकीवरील कुठल्याही परिसंवादात भाग न घेता समाज आतून बांधणारे प्रकाशयात्री दादासाहेब ! आयुष्याचा कुठला अर्थ त्यांना गवसला असेल? आपण किती पुढे आलो हे बघायलाही जे मागे वळत नाहीत, असे अनेक अनेक कार्यकर्ते, अनेक हातांनी, अनेक प्रकारे समाज नव्या पहाटेकडे नेत आहेत. देश... समाज सुरू आहे, तो या हातांमुळे!

भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी तरुणांना उद्देशून केलेल्या भाषणात सांगितलं, 'मी अजूनही २१ तास काम करतो.' त्याच भाषणात डॉ. आंबेडकर सांगतात, 'कुस्ती खेळण्यासाठी आखाड्यात उतरलेला पहिलवान, दुसऱ्याने ठणठणीतपणे दंड थोपटले म्हणून घाबरून गेला, तर तो कुस्ती जिंकणेच शक्य नाही. मी मनात आणीन तर सव्वा लाखाची गोष्ट सहज करीन, असं प्रत्येकानं म्हटलं पाहिजे.'

आत्मविश्वासाचा एक अखंड तेवणारा दिवा त्यांनी आम्हाला दिला ! डॉक्टर आंबेडकरांना काही आधी दुसरे आंबेडकर नव्हते; त्यांनी त्यांच्यातूनच एक प्रचंड समुद्र जागा केला. आम्हाला या समुद्राची एक लाट... एक थेंब तरी होणं जमेल का? का कुणीतरी आमच्या जगण्याचा डाव मांडेल न् जिकण्याहरण्याच्या त्यांच्या खेळात आमचे अमूल्य जगणे हरपून जाईल?

मन खोल खोल जातं; अशा अथांग व्यक्तिमत्त्वांच्या सान्निध्यात !

कुठे... कुठे तळागाळात हात काम करीत आहेत. कुणी देवदासींच्या काळजाभोवतीच्या, युगायुगांच्या साखळ्या तुटव्यात म्हणून जीव न भणंग करीत आहेत ! वादळवारा पिऊन, उन्हाची छात्री करून कुठल्या ऊर्जनं लढत आहेत?

कुणी तंबाकूच्या विड्या वळणाऱ्या कृश... निस्तेज आयुष्याला न्याय देण्यासाठी झुंजत आहेत ! कुणी विस्थापितांच्या, धरणग्रस्तांच्या प्रश्नांसाठी ! कुणी बालकामगारांचा आक्रोश थांबावा म्हणून ! कुणी जमिनीची धूप थांबावी म्हणून तर कुणी वन्यजीवांच्या प्राणरक्षणासाठी ! कुणी भटक्या विमुक्तांसाठी ! प्रश्न प्रचंड आहेत, शोषणाचे प्रकार असंख्य आहेत !

असे काही प्रश्न आहेत, याचा वाराही न लागू देता लोकसभा विधानसभेतील गदारोळ 'हिंदी फ्रीचर फिल्म'प्रमाणे बघणाऱ्या डोळ्यांना नव्या वर्षात जरा तरी जाग येईल का? मन कुजबुजू लागतं, संकोचू लागतं.

३१ तारखेचे बारा वाजतील, न् फटाक्यांचा धडाम् आवाज होईल, आकाशात उरलेल्या फटाक्यांची नेत्रसुखद झुंबरे क्षणात विरून जातील. नव्या वर्षीच्या अभिनंदनाचे दूरध्वनी लागोपाठ खणाणतील. कुठे नारिंगी प्याले किनारे सोडतील ! शुभेच्छापत्रांचे गठ्ठे वाढत राहतील.

त्यातून कळेल, एक वर्ष होते, ते गेले... नवे आले...

बाह्य रोषणाईची सारी दारे बंद करून जेव्हा आतली एक निरांजन उजळण्याचा पुन्हा पुन्हा प्रयत्न करू, तेव्हा आपण आपल्यासाठीच म्हणू, जे सर्वांसाठी असेल ! याच स्निग्ध, शांत प्रकाशात, आपला खरा चेहरा आपल्याला सापडेल; तेच आपले पुढे पडलेले पहिले पाऊल असेल ! 'स्व' कडून समष्टिकडे ! अधिक अर्थपूर्ण 'माणूसपणा'कडे !

४७. सुरवंट आणि फुलपाखरू

इतर व्यवसायांचा कागदांशी, फाइलींशी संबंध येतो. प्राध्यापकांचा जिवंत मनाशी संबंध येतो. वर्गात जाताना विविध वृत्ती-प्रवृत्तीच्या चैतन्यमय मळ्यात प्रवेश केल्यासारखे वाटते. काही उत्साहाने सळसळणारे, काही परिस्थितीने कोमेजलेले, काही खळखळून वाहणारे प्रवाही, काही अगतिक झालेले, स्तब्ध, मुलांच्या डोळ्यांत त्यांचं घर मला दिसतं. हे असं दिसणं काही वेळा ते डोळे उजळायला मदत करतं. तर काही वेळा स्वतःची शक्ती कळून मर्यादांची जाणीव होऊन थकून गेल्यासारखं होतं. असं वाटतं, हे आपल्याला कळायला नको होतं. वर्गातल्या डोळ्यांच्या उदास सावल्या पांघरूनच काही वेळा घरी यावे लागते.

घरात दडलेल्या समस्यांची स्फोटके आपल्या मनात उसळत राहतात. आजही एका विद्यार्थ्याचे डोळे मला छळत राहतात. साऱ्या वर्गातले सर्वात उदास डोळे त्याचे होते. चैतन्यशून्य त्रास देत राहायचे. फिरून तेथेच लक्ष जायचं. विनोद झाला की सारा वर्ग कारंजासारखा थुईथुई फुलायचा. पण हा मात्र 'निस्तेज डोळे असे झोपाळल्यासारखे व्यक्तिमत्त्व' हा शब्दही त्याच्या हडकुळेपणाला पेलणारा नव्हता. कमालीचा कृश. त्वचेवरील रंग विलक्षण फिका, अंगात रक्त नसल्यासारखा. असं वाटायचं, तेल संपत आलेला हा दिवा कॉलेजमधल्या कुठल्या सांस्कृतिक चळवळीत असणं शक्य नव्हतं. वर्गात मात्र नियमित... अगदी नियमित. कारुण्यानं तो उत्कट व्हायचा नाही की आनंदानं तो फुलायचा नाही. त्याचं हे उदास अस्तित्व एखाद्या बाणासारखं माझ्या उरात भिडायचं. हे फार दिवस सहन करणं शक्य नव्हतं. ऑफ तासाला त्याला बोलावून घेतलं. एखाद्या शवागारातून थंड उदासपणे चालत यावे तसा तो आला. त्याची फिकी लांबसडक बोटं. विटका उदास रंगाचा शर्ट. क्षणभर भीतीची लहर सरसरून गेली.

जवळ येऊन नुसता उभा राहिला. जे काही बोलायचे ते मीच बोलायचे होते. तो नुसता उभा राहिला.

‘कशाला बोलावलंत?’ असं तरी तो विचारेल असं वाटलं होतं.

पण काही नाही. एक नाही की दोन नाही.

शेवटी मनाचा हिऱ्या करून मीच म्हटलं,

वर्गात काय शिकवलं जातं ते तुला कळतं की नाही?’

“...”

“अरे, नुसता बघू नकोस असं, बोल, अगदी मनमोकळेपणानं बोल. वर्गातली इतर मुलं कशी नको त्या वेळीसुद्धा बोलत असतात. तू तर विचारल्यावरही गप्प राहतोस! मी जे वर्गात बोलतो ते तुला कळतं की नाही?’

नुसती मान हलवली त्यानं.

“अरे, नसेल कळत तर नाही म्हणून सांग. कळत असेल, तर कळतं म्हणून सांग.” माझा स्वर माझ्या नकळत थोडा वरचा लागला होता.

“कळतं” तो अस्पष्ट पुटपुटला.

“अरे, सतरा-अठरा वर्षांचा तरतरीत तरुण तू, असा घुम्यासारखा, उदास का बसून असतोस? आणि तुझे डोळे हे असे का पेंग आल्यासारखे? शरीरात शक्ती नाही अगदी. अगदी अशक्त आहेत तू. बरं नसतं का तुला? काही आजार आहे का तुला?”

त्याच्याविषयीच्या ममत्वातूनच पण थोडे रागावल्याप्रमाणे प्रश्नामागून प्रश्न मी विचारीत होतो.

पुन्हा कितीतरी मिनिटं श्रद्धांजलीसाठी उभा असल्यासारखा तो स्तब्ध उभा होता. आता थोडी चीडही आली.

पण तो उपाय नव्हता.

पुन्हा मीच म्हणालो, “तुझे आई-वडील काय करतात?”

“दोघेही सर्व्हिसला...”

“मला त्यांना भेटायचंय. पत्ता लिहून दे...”

त्याने शांतपणे पत्ता लिहून दिला. रविवारी दुपारीच जाऊन त्या पत्त्यावर थडकलो. कमालीच्या तुटकपणे मला घरात घेतलं गेलं.

घरात शिरल्याशिरल्याच कळतं, घरात भावना आहेत की व्यवहार आहे ते! आपल्या मुलाच्या कॉलेजातील प्राध्यापक आला आहे हे कळल्यावर तरी चेहेरे जरा हलायला हवे होते. घराचे बरेचसे कोपरे काळोख चिमटीत धरून बसले होते. तेलकट रुक्ष चेहऱ्याची ती कमालीची ताठर आई आणि नुकतंच कुणाला तरी बौद्धिक देऊन आल्यासारखे ‘कोरडे पाषाण’ वडील. मनात म्हटलं, त्याच्या उदास डोळ्यांतील निस्तेज कवडश्यांचा उगम इथंच आहे.

मी येण्याची त्या पालकांना उत्सुकता नव्हती. माझे शब्द अर्ध्यावर अडले होते.

“एक विचारायला आलो होतो. सर्व वर्गात तुमचाच मुलगा अगदी उदास असतो. त्याची प्रकृती ही अशी...”

“पण अंगकाठीनं हडकुळी मुलंही निरोगी असतील तर तरतरीत असतात. हा मात्र वर्गात असून, नसल्यासारखाच असतो. त्याचे डोळेही बघा- पेंग आल्यासारखे.”

“... अच्छा, अच्छा म्हणून तुम्ही म्हणताय होय, त्याचं काय आहे, घरात आम्ही दोघांचं. दोघेही सर्व्हिसला. सासू-सासरेही नाहीत. आम्हाला हा लहान असताना प्रश्न पडायचा, ठेवायचा कुठे याला?”

“मग?”

“मग काय, अहो अफूची एक बारीक गोळी देऊन याला झोपवून ठेवायचो आम्ही दिवसभर. बाहेरून कुलूप लावून...” भूकंपाच्या केंद्रावर बसल्यासारखाच मी हादरलो होतो.

“...वयाच्या तीन- चार वर्षांपर्यंत असंच चाललं. पुढे त्याला ती सवयच लागली. त्याशिवाय झोपच येत नाही त्याला. आता सुटता

सुटत नाही.”

“बाप रे! काय सांगता काय? केवळ व्यवहारासाठी स्वतःच्या मुलाला...” मी अभावितपणे बोलून गेलो.

“अहो इलाजच नव्हता. मुंबईचं जीवन हे असं खर्चिक. दोघांनी सर्विहस करणं आवश्यकच!”

“हो, पण म्हणून अफूची गोळी...”

“अहो, खेड्यापाड्यातही शेतावर जाणाऱ्या बायकाही मुलांना असंच झोपवतात.” त्या शिकलेल्या- केवळ पुस्तकी शिकलेल्या- नवरा-बायकोमध्ये एक गावंढळ जोडपं मला दिसू लागलं होतं. मुलापेक्षा त्यांना पैसा जपायचा होता. त्यांचा बँक बॅलन्स वाढला असेल; पण त्या धावाधावीत कुटुंबाचा बॅलन्स पार ढळला होता. त्या पेंगलेल्या डोळ्यांचा शोध लागला होता. आपली काही चूक झाली असंही त्या मूर्ख जोडप्याला वाटत नव्हतं. त्यांना समजावून सांगणंही कठीण होतं.

“...आपोआपच ठीक होईल तो. काळजी करू नका त्याची.” जाताना उलट त्याचे वडील मलाच समजावत होते.

...केवळ छळायला कुणीतरी हवं म्हणून अशी माणसं मुलं जन्माला घालतात. त्या बिचाऱ्या मुलाचा काहीही दोष नव्हता म्हणून मीही प्रयत्न सोडणार नव्हतो.

दुसऱ्या दिवशी मागच्या बेंचवरून त्या मुलाला पुढल्या, पहिल्या बेंचवर बसवलं. प्रत्येक स्पर्धेत जमो न जमो, भाग घेण्यास भाग पाडलं. सतत चर्चा करीत गेलो. खासगीत त्याच्या सवयीबद्दल बोलत राहिलो. ‘तुझ्या आई-वडिलांनी केवळ अनवधानानं चूक केलीय ती तू सुधार, नाहीतर हा भाग्यानं लाभलेला मनुष्यजन्म गमावून बसशील,’ असं सांगत राहिलो.

डोळ्यांतील वात मोठी होत गेली.

प्रत्येक गोष्टीत त्याला महत्त्व देत गेलो. आत्मविश्वास निर्माण करीत गेलो. सहलीचं ठिकाण ठरवण्यापासून- सहलीचं आयोजन करण्यापर्यंतच्या अनेक जबाबदाऱ्या काही चुणचुणीत मुलांच्या साह्याने त्याच्यावर टाकीत गेलो. दिवे उजळत होते.

...नुकताच तो ठाण्याच्या तलावपाळीवर मला भेटला.

“ओळखलं का सर?”

क्षणभर तर नाहीच. कपड्यांचे रंग, प्रसन्न अंगकाठी, मांसल झालेली. बोलण्यात धिटाई, चुणचुणीतपणा.

“सर, गेल्या वर्षी बी.कॉम. झालो. आता बँकेत आहे.”

‘ही बरोबर कोण?’ तो छानसं लाजला.

“आम्ही लग्न करणार आहोत.’

“अभिनंदन!” मी शाबासकी दिली.

“सर, त्या दिवशी तुम्ही घरी आला नसतात, तर आज मी असतो की नसतो कुणास ठाऊक .”

“ते विसरून जा आता. वर्तमान जग. भूतकाळ तोडून टाक. आता छान झालायस तू. अशाच नव्या नव्या खबरी सांगत जा.”

तो निघून गेला. त्याची पाठमोरी आकृती बघता बघता माझे डोळे कधी भरून आले ते समजलं नव्हतं.

अकरावीचा सुरवंटासारखा पेंगुळलेला तो - आणि आता पदवीधर झालेला. फुलपाखरू होऊन बागडणारा तो.

मधला प्रवास.

दोन डोळे उजळल्याचं केवढं समाधान! खरोखर माझ्याच व्यवसायात असं समाधान असावं.

एका मनाची पुनर्बांधणी झाली होती. आयुष्याला प्रसन्न आकार आला होता. मी एक सामान्य निमित्त झालो होतो; पण एकदा का माणसाला आत्मविश्वास मिळाला, की अंकुर मनात धुमारतो!

...वर्गातले असे उदास डोळे हेच अध्यापकाला आव्हान असतात. ते उजळले की त्यांच्या आकाशात न्हाऊन निघण्याचं भाग्यही शिक्षकाच्याच नशिवात असतं आणि आयुष्यातील असे अनेक उजळलेले डोळे आठवले, की - ‘तुका म्हणे आम्हा नित्य दिपवाळी’ या ओळीचा अनुभव येतो.